

Lászlóffy Aladár

A templomépítő időkön innen

Mindenhez képest kész a múlt,
mit Bolyai is megtanult.
Mily elhasznált! Kifényesedve
itt van egy tér, mely zeng remegve.
Valaki zihál benne: Isten
a templomos időkön innen.
Egyszer csak otthagyták leírva,
s lementek pihenni a sírba.
Azóta hangzik épp vagy hallgat,
mint mag, mit hóval betakartak.
A szent szimmetrikus zajokban
a felgyűlt világ fénye ott van.
Nagy feltekert acéltraverzek,
miket csak bombázással nyernek.
Nem rend ez és nem terv, kopott
mint páralepte ablakok.
Mindenhez képest kész a múlt,
mit Bach János is csak tanult:
a kottapapír hangolásban
zenék előtti látomás van.

Nyomok

A „mi lesz velünk” akció,
a „mi volt velünk” játék.
Ezüstbe fagy a tinta-tó.
A mi tavaszunk vár még.

Mezítláb futni volna jó,
hol vascsizmában járnék.
Járok s ráhull a tiszta hó.
Írok. Valami vár még.

A magyar télen

Milyen veszettké ez a hótól
pirosba vakuló fehér.
Szemrebbenés a Fennvalótól
megáldott alföld közepén.

Egy kékárnnyékú napsugártoll.
Olvadt aranyhal-pikkelyek.
Félezer szín-utód egy pártól.
Ez kristálytinta tengered,

hogy írj vele egyetlen lapra.
Egyetlen oldal-délután
jut épre, süketre és vakra
a több millió év után,

mióta felsütött a semmi –
s parancsra vagy véletlenül
vak és süket fog belemenni,
hogy poétaként üdvözül

s holmi betyárok látomását
és farkasait valahol
mint nyelvi varázslatok mását

még kimentí a hold alól.

Horváth Elemér

intelligenza nova

*„sed quae est ista beatrix?”
(benvenuto da imola)*

*boccaccio szerint folco portinari
leánya volt rangban dante fölött
(szépségben és erényességben is)
és simone de' bardi felesége lett
attól kezdve a földi távolság
érvényesült a kettőjük között
a gyerekkor közelsége után
először ekkor vesztette el
másodszor a halálakor
mindkétszer sikerült visszaszereznie
másodszor és véglegesen
a költészetében nem tudok férfiről
aki beémé ennyivel persze igaz
hogy költő sincs aki a bokájáig ér*

olga lokhtina rasputinnál

*hímvesszőjét markolva tartotta
közel magához a szent szerzetest
aki kéjesen ütlegelte őt
míg ő magán kívül sikoltzott
te isten vagy*

*nem azt hogy te az isten vagy
sem azt hogy az isten te vagy
hanem hogy isten vagy*

*hallod a pontos megfogalmazást?
a politheista hitet?
a meggyőződés heves hangsúlyát?*

bruttó és nettó

mit is akartam mondani?

*ha nem csal emlékezetem
ifjan a Mindenséget
(nagybetűvel) vénen a Semmit
(szintén nagybetűvel)*

*mindkettő sikerült
(ha kisbetűvel is)
elmondtam mindent
s nem mondtam semmit*

időközben

*igen az örökkévalóság várta
mint mindenkit aki valaha élt
vagy élni fog s kizárólag azért
mert élt nem azért mert nincs párja
ilyen vagy olyan teljesítményének
semminek sincs dante komédiája
innen tekintve nem páratlanabb
mint emese bármely dédunokája*

*de élni nem érdem meghalni sem
rulett legjobb esetben kegyelem
a létezés csak egy aspektusa
a végtelen és örök semminek*

*időközben költő szeretnék lenni
és optimistább és türelmesebb*

évforduló

*ma pontosan 45 éves ez a nap
ez a nap minden évben más
tavaly szemerkélt az eső ma kék az ősz
jövőre talán fújni fog a szél*

*ez a nap egyúttal minden évben ugyanaz
nem változtat rajta szemerkélő eső
se szél se őszi kék
ennek a napnak nincs története*

*ez a nap örökké kívül van az időn
s mégis minden naptárban benne van
ezen a napon mindig egyedül vagyok
s a nagyvilágot ünneplem vele*

*a nagyvilág nem más mint ez a nap
bizonyos kalendáriumokban pirosbetűs
másutt hétköznapian fekete
ez a nap egyszerűen változó*

*s egyúttal egyszerűen ugyanaz
ma kék az ősz tavaly szemerkélt az eső
jövőre talán fújni fog a szél*

*ezen a napon nem emlékezem
ezen a napon egyszerűen csak vagyok*

Zelei Miklós

Velsz

A rövid, átlátszó köpenyben hajladozó lány szülei a kettes ágyon várakozó irodalmi ajatollah versein nőttek fel. Persze a lány erről semmit se tud. Arról se, hogy szirének, múzsák közt ingadozva, egy költőnek többletfeladata van. Nem nyájas olvasójának ír. A széles tömegekhez intézi hívó szavát:

*Hegyek között megy a vonat,
völgyek között kanyarog,
kézen fogva ülnek benne
munkások és parasztok,
ratatata, retetete,
fő a haza szeretete!*

De a lány azt se tudta, hogy a hörgő, izzadságban fürdő vénember, akivel Dél-Buda lankáin a mentő szirénázva száguldott éjvíz idején, költő volt. A lány, aki itt a nővér, azt tudja, hogy az állandó létszámláhiány miatt neki van egy csomó többletfeladata. És ha most a nemzeti dalnok többletfeladatáról esne szó, még az jutna eszébe, hogy költőben is létszámláhiány van.

A költő útközben infúziót, erősítő injekciókat kapott. Mire fölértek vele az intenzívra, már újra túrhetően érezte magát. Abbamaradt a fuldoklás, a görcsös köhögés, láza csökkent. A mentők lerakták a folyosón, s rohantak tovább, az irodalmi hadastyán pedig a hordágyon várta ki, hogy a nővérek rá is legyen ideje. Az intenzíven a félholtak nem ápolják egymást, mint egy közönséges kórházi osztály betegei. Katéter tör ki az oldalukból, cső visz a szívükbe, kanul a gégejükben, infúzió a vénájukban, érzékelők tapadnak a halántékukra.

Itt az ápolónők éppen azért hordanak átlátszó köpenyt, melltartó nélkül, s falatnyi bugyit, hogy már pusztán megjelenésük riadóztassa az életöszönt.

A női szépség minden terápia része, a nővér megjelenése: újraélesztés. Pláne ahogy a hordágy mellett, a hadastyán tisztuló tekintete fölött szinte percenként elszalad. Szerencsésebb pillanataiban a hadastyán a gyönyörű lánynak az álláig fellát, ami keringésének láthatóan jót tesz. Nincs is a múzsának más dolga, mint hogy vérrel töltsen a barlangos testeket.

Voltak múzsák az öreg életében. És szép napok, sőt évek, amikor határozottan jó húsban szolgált a irodalom szent ügyét. Olyan alkotóként, akire azt mondták: váll-lapja van! Ami egyáltalában nem a titkos rendőrséget jelentette, hanem a rangot a hierarchiában: sok feneket lát maga fölött a létrán, de az övét odalentről még többen, s az évszakok váltakozásának menetrendje szerint el is helyezik rajta a babérkoszorút.

Háláját egy fohásznyi átirattal róttá le:

*Zsamokság, szerelem!
E kettő kell nekem.
Szerelmemért föláldozom
Az életet,
Zsamokságért föláldozom
Szerelmemet.*

De ezt nem adták ki.

Ehelyett egyenesen a zsamok elébe hívták a költőt. A zsamok kezében egy hatalmas szablya villogott, azzal akarta fejét venni a költőnek. A költő meg csak állt a szőnyeg szélén és sirva fakadt. Hüppögve kérte, hadd ülhessen inkább a zsamok ölébe.

Hóc, hóc, katona, mondta neki a zsamok.

Ő meg a zsamoknak, hogy komolyan gondolta, amit írt. Valóban szereti őt! Könny szökött erre a zsamok szemébe is, és másnap hajnalban a karhatalmisták tisztelgő sorfala közt hangosan zokogva, bőfögve, énekelve, egymásba kapaszkodva támoogták ki a parlament kapuján.

Attól fogva elevenen élt a köztudatban: ő az, aki nevével nevezte a zsamokságot! És akkor a nép lázas tekintetében a zsamokság jelentése máig tartóan egybeforr a szabadságával.

De jutott végre a nővéreknek is egy perce, hogy elolvassa a beutalót. Föl tud állni a bácsi, kérdezte. A költő kihúzta magát a hordágyon fektében, s bólintott.

Segítek, biztatta a nővér. Nagy nehezen talpra állította a költőt, karjánál fogva elvezette a klotyóig, és lerántotta róla a pizsamanadrágot. Előrehajol a bácsi, mondta a nővér, és máris becsusszant a beöntés határozott csöve, finoman megindult a langyos vízecske befelé.

Blitzkrieg

Ingyenbugyiszalon nyílt Pest-Budán, a Kossuth tér egyik műemléki ingatlanának földszintjén, ahol naponta több mint kétezer-öttszázan jutnak német ingyenbugyihoz. A menedzsment szerint ez nagyon biztató szám, mert nyár van, amikor sokan nem is hordanak bugyit.

A vidéki Magyarországról és a határokon túlról ingyenbugyivonatok robognak Budapest felé, koalícióban szervezik a sorbanállást, és ásványvizet, szendvicset osztanak.

Mielőtt az ingyenbugyizók átveszik terméküket, amelyhez ingyenmosópor is jár, nyilatkozatot írnak alá: tudomásul veszik, hogy bugyijukból a legforróbb pontokon nyolc sötétben látó minikamera közvetít minden rezdülést. Pucér testük látványával fizetnek az

ingyenbugyiért! De hogy közvetlen ismeretségi körükben ne legyen semmi gubanc, az Internetes oldalakhoz, amelyeken az ingyenbugyikból közvetített képek láthatók, csakis a Német Szövetségi Köztársaságban lehet hozzáférni. Csak német előfizetők kukkolhatják a magyar ingyenbugyi tartalmát, mivel az ingyenbugyiszalon tulajdonosai német üzletemberek, és ugyanúgy közvetítik ki a kukkolást, ahogy az alföldi huszárokat egykor Stájerországba vitték, onnan meg hegyivadászok, nyomás a Nagy Magyar Alföld!

Ingenybugyiszalon és közönsége villámháborúban hódította meg egymást! Napi százezer német látogató fordul meg a magyar ingyenbugyiban, de a tulajdonosok arra számítanak, hogy forgalmuk jövő tavaszig megsokszorozódik, őszre regionális ingyenbugyiszalon-hálózatot terveznek. Pécsen, Győrött, Szegeden, Debrecenben, Nyíregyházán és Miskolcon nyomulnak.

Girl invisible

Vádolt, álljon fel, mondta a csatlakozómnak. Én hozzáférési pontjaira buktam, s mihelyt teljes üzembe jött, csatlakozómat rögtön a végberendezésébe akartam dugni. De a bőrén néhány helyen a dezodor fedőereje nagyon meggyengült, és ezeken a felületeken iszonyú bűz áradt belőle. Ebben a pillanatban kimerült a hajápolója is! Ömlött a fejéből a korpa, mindkettőnk rögtön betemetett. A szememet is alig tudtam nyitva tartani, köhögve, fulladozva menekültem az ingatlanból közterületre.

Ahogy megláttam egy pláza appelplatzán, azonnal tudtam, letöltöm magamnak ezt a csajt. Ahogy vonult! Mellét két ököllel egészítette ki, hóna alatt műnyomó hordozón az Árhírek dupla számát vitte. A reggeli divat szerint volt öltözködve, pedig már déli tízenegy is elmúlt, és mégis volt benne valami szexi. Az öröket elhagyva nyugodtan leült egy nyílászáró közelében, és maga elé tette a dupla számot. A hordozót nézi, vagy azt, amit hordoz? Figyeltem őt. Még nem látszik, hogy roncsolódik a bőre, de már erősen hallatszik. Sietni kell. Mi lehet a jelszava? Megközelítettem, a szemébe néztem, de éppen a reklám jött be rajta. Két bonsai krokodil lengt a fülében, nem tudtam nekik ellenállni. Odaültem, bámultam, ahogy a krokodilok csapkodó farkukkal a nyakát csiklandozzák.

Kikérte magának, hogy megtetszett nekem. Azt mondta, ő egy szabad ember! Utána elfordult, de én éreztem rajta, hogy most a fogszuvasodás ellen védekezik.

Három napig ültem mellette, amíg visszafordult, és megszólalt végre: rabszolgákkal nem foglalkozok! Azután végignézett rajtam, és felsorolta, hogy egy szabad ember milyen cipőt hord, milyen színű lehet egy szabad ember cipőfűzője, hogy egy szabad ember milyen nadrágot visel, hogy egy szabad ember milyen inget vesz magára, hogy egy szabad ember mit ehet, hogy egy szabad ember mit nem ehet, hogy egy szabad ember milyen szavakat használ, és hogy egy szabad embernek milyen szavakat tilos kiejtenie a száján.

És főleg, hogy az egyik szabad embernek milyen szavakkal kell közelednie a másik szabad emberhez, őhöz.

Elhúztam, és egy kis idő múlva az árudákból már szabad emberként loholtam vissza. Mihelyt észrevette, hogy jövök, lakmuszpapírt vett elő, s ahogy leültem, a számba dugta. A pH-értékeket teszteli! Csokolózni fogunk. Ehelyett azonban levette magáról a csinos terméket, amelyet felül viselt, az ölembe ejtette, és hátradőlt. Dörzsölgesd!

Simogattam a műbőrt, cirógattam a cipzárt, dörzsölgettem a csatokat. Vonaglani kezdett, hörgött, sikongott. Majd fölállt, elindult előttem, én meg utána.

Menekülésem után mégis újra látni akartam. De hónapokig hiába hívtam.

Ki van kapcsolva?

Lemerült?

Nincs?

Műholdon se találtam. Kikutattam a címet, de csak az anyja tartózkodott a szám alatt. A fejünk fölött hol az egyik, hol a másik ágon szólalt meg egy riasztó, de hamar abba hagyta.

Eltűnt a lánya!

Azt felelte, hogy amióta vízköoldót használ a mosáshoz, nincsenek problémái.

Az ingatlan körül egy Libresse röpködött. Néha megállt a levegőben, majd libbent egyet-kettőt, alacsonyan, mint egy káposztalepke.

Van Gogh távozása

Nevem Victor Duruy, a francia császár kultuszminisztere voltam a párizsi Szalon-botrányok idején. Nem bánám, ha ma egy Van Gogh lógna az ágyam fölött. De soknak tartottam őt frankot egy Van Goghért. Talán négyért is elvihettem volna. Az az igazság, hogy egyetlen egyet is sokalltam érte.

Van Gogh előrelátó ecsettel dolgozott. Előrelátó vagyok én is. Két nagy bőrönddel járom a világot, bőröndjeim ötfrankosokkal vannak teli, mintha én volnék a France Soir tudósítója Bukarestben. És mindent megveszek, amit őt frankért kínál a világ.

Írózás

Eléggé szereted te Sztálin elvtársat, állítja meg Ágoston elvtárs Miskát a folyosón. Lehetne írni itt, nyúlni a témához meg a papíron, hogy az 1951-es folyosón, a hazai mélyépítés csúcán, ahol ilyen számokat kapnak a folyosók, s a személyleírás módosul. Foghiányos lesz Miska. Dekonstruált kékre-zöldre. A béke és remény színei, meg én. Ahogy írózok itt a folyosón, ülök a falnál, mint egy köpöcsésze. Ágoston úr megint megállítja Miskát, s megkérdezi, eléggé szereted te a pártprogramot, Mihály. 2001 van már, elvásott a díszlet. A kiveret fogak, ahogy válasza nyílik a száj, újra látszanak.

Demokrácia

Kukásautók karavánjai húznak. A magyar zászlókkal, pártjelvényekkel, virágfüzérékkel kicifrázott szemétszállító bendőkből visitás, ordítózás, szexsikolyok, durva szitkozódás, karneváli örömkök, győzelmi üvöltés, veszekedés hallatszik, s mit ad isten, még verekedés

is. Az autók oldalán boldog ígéretek. Mindegyik sorsunk közeli jóra fordulását hirdeti, az EU-logókból a három tengerek morajlanak. A karavánok minden pártház előtt megállnak, markos legények több kuka forró virslit döntenek a gyomrukba, rájuk meg hordó söröket. A virsli pártbélbe van töltve, a sör viszont ömlik befelé. De ez aztán nem probléma. A kifinomult népi tapasztalat a sört tökéletesen meg tudja különböztetni. És a kukásautók indulnak is tovább. A szavazóhelyiségekhez érve a bejárathoz farolnak, s a népet az urnákba ürítik.

Fenyűvő

Kati és Peti nem is sejtí, hogy Passaunál egy irdatlan fenyő most szakad ki a Labanc Érchegység sziklái közül. Amikor a fenyő hatalmas robajjal a Dunába zuhan, Kati és Peti nyugodtan veszekszik tovább a szegényréti két szoba panelban. Peti nem akar karácsonyra halat. De Kati akar.

Nem is hiszel Istenben! Minek neked az a hülye hal?

Mert karácsony este halat eszik a család.

Délutánra Peti enged. Zsebre vágja a pénztárcát, és indul a Georgi Dimitrov Shopping Centerbe. Mire odaér, a halasok már mind be vannak csukva. Kezüket törölgetik a kötényükben, és indulnak Berlinbe, hogy felgyűjtsák a Reichstagot.

Peti most már nem adja föl. Fogja a pecát, kiáll a parlament elé, aminek ablakaiból ködös időkbén egészen Trianonig látni, és a Duna sori lépcsőkről a vízbe veti horgát.

Ekkor érkezik meg a fenyő!

A horog beleakad, Peti utánaenged, s ahogy a havas lépcsőn egyensúlyozva előrehajol, a Dunába esik, s a jeges vízben néhány tempó után megáll a szíve.

Fehérlófia

No hát vigyél fel a felvilágra, mondta Fehérlófia, amikor a griffmadár rátalált a bokor alatt, ahová aludni bújt az eső elől.

Ha ezt más merte volna kívánni, tudom, nem élt volna egy óráig, de neked megteszem, mondta a griffmadár.

Fehérlófia a hátára pattant, s elindultak a felfelé. Mentek már mióta, de a fénynek még csak csíkjai se látszottak, úgy vette körül őket a sötét, mint a darált mák. Itt aztán lehetne sütni a bejglit végítéletig, meg egy nappal még tovább is, gondolta Fehérlófia, s csak csodálkozott, csodálkozott, hogy mióta röpkölnék már, de még mindig nem jött a sztyuvi. És nemhogy filmet nem vetítenek, de még zene sincsen. Egy kis bor, szendvicske. Semmi.

Fehérlófia nagyon megéhezett. Amikor nem bírta tovább, kapta a bicskáját, levágta a griffmadár bal lábát. A griffmadár csodálkozva hátranézett, de röpkölt a felvilág felé tovább. Fehérlófia meg hogy elütötte végre az éhét, nyugodtan ült a griffmadár hátán, élvezte az utazást.

Hanem egy idő múlva megint csak csábítani kezdte a gyomra. Kapta megint a bicskát, levágta a griffmadár jobb lábát. A griffmadár most is csodálkozva hátranézett, látta, ahogy Fehérlófia szeleteli a combját, jóízűen falatozik, de röpkölt tovább fölfelé.

Már látták a világosságot idefent, amikor Fehérlófia újra éhes lett. Csak úgy sajgott a bendője az ehethéktől. Előkapta hát megint a bicskát, és levágta a griffmadár fél szárnyát. De még mielőtt Fehérlófia egyet is haraphatott volna a griffmadár szárnyába, mindketten lezuhantak, szörnyethaltak. Még akik alattuk jártak, azokat is mind agyoncsapták!

Abban a minutában, mikor Fehérlófia az alvilág fenekén szörnyethalt, rögtön híre ment, hogy kiröpkölt a csillagok közé, és meghódította a világuirt. Fölkerekedett Fanyűvő, Kőmorzsoló és Vasgyúró meg a három királykisasszony, hogy a nagy hírt megünnepelje. Meghívták az öreg királyt is, aki rettenetesen boldog lett, amikor Fehérlófia emeletmagas szobrát meglátta. Királyságát Fanyűvő, Kőmorzsoló és Vasgyúró között rögtön háromfelé osztotta, nagy lakodalmat csaptak, és még ma is élnek, ha meg nem haltak.

Szepesi Attila

Hét Arcimboldo-szonett

*Ikonfestő. Éjszaka festeget
Gábor arkangyalt, Cirillt és Metódot.
Sebestyént, kibe nyílve sző fúródott,
Istenanyát, ki elszenderedett.*

*Pingálja arcok ébenfényü titkát:
szemük páros sugara meg se rezdül.
Mohazöld és aranyfüstös keretből
mind delejes pillantással mered rád.*

*Aztán Szent Györgyre téved az ecset,
s Szent Damjánra, ki orvos-szereket
lángon hevített tégelyben kavargat.*

*Lábukhoz meg egy kancsal ördögöt
rajzol, ki sorsa-vesztve lődörög,
s mert ámyéka nincs – soha meg se halhat,*

*

*Utonálló. Kezében görbe kés,
oldalánál göcsörtös somfabotja.
Arcán kendő, vaksi szemén kötés;
bokorból leskel éji vándorokra.*

*Lovon járó uzsorást riogat
és hazatérő árusokra ront.
Elorozza a csengő aranyat,
mit a kalmár övébe rejtve hord.*

*Pandúr hiába lopakszik nyomán
hajnal felé vagy kormos éjszakán.
Barlamban hortyog szalmaágyra dőlve,*

*s ahol kincsét elásta a rögökbe,
egy surranó egér görgő diót rág,
pókot vadásznak rubin-szemű békák.*

*

*Erőművész. Körötte vasgolyók,
acélrúd végén rozsdáette tárcsák.
A porond szélén megperdül a dob,
s a körülállók pissegetve várják,*

*hogy félrelökje tarka köpenyét,
előtűnjenek roppant izmai.
Egy súlyzóhoz délcegen odalép,
nagyot rikkantva égre emeli.*

*Végül bárki megmérkőzhet vele,
aki nem fél, hogy megnyaljik bele.
Előlép böllér s hentes, medve-forma;*

*és sikongatva figyelik a lányok,
ahogy vet nekik alattomos gáncsot
s odanyekkentí sorra mind a porba.*

*

*A nyirettyű, a cirokhegedű,
a pikula, a vén pásztor dorombja,
meg a bőrduda, az ördögfejű,*

ahogy rikatta búcsúk bős bolondja.

A tökcitera meg a nádi síp,
a cimbalom, a kórémuzsika;
egyik dűnnyög, a másik felvisít.
Gordonka dűnnyog, peng a tambura,

ahogy a nyaklott vásári zenészek
verik a dobot, falsul nyenyereznek;
Táncos taktusra körbe-körbe állnak.

Kormos arcuk bár éjnél üszkösebb,
gyomruk korog, a lelkük csupa seb,
de holdkeltéig vígan hangicsálnak.

*

Futóbolond. Idétlen hadonász
és mániáit veszettül hadarja.
Haja csimbókos, fülén kulimász
és rémálmoktól kék a szeme-alja.

Madárijesztő-ánya hétöles,
porba fityeg rongy felöltője ujjja.
Lába körme cipőjéből kiles.
Magamagát riadtan megbámulja,

ahogy kirakat tükrén imbolyog,
egy kushadt ebre bőszen rámorog.
A csitrilányok kitémek előle.

A kölykök bezzeg sandán körülállják
s addig heccelik a rozoga páriát,
míg véres-szennyes szitok dől belőle.

*

Kútásó. Kürtöt váj a puha földbe
s míg hull nyakába sár-áztatta rög,
egér inal, a béka nyelvet ölt
s vakond csimpaszkodik omló göröngybe.

Halad tovább. Süllyed vele a föld:
magát derékig, nyakig beleásva
merül a komorló ányékvilágba,
kísértve a rég tovatűnt időt.

Meg-megtorpan, hol napsugár se járt rég,
magába mélyül minden görbe ányék,
de indázó gyökér sem ér oda,

hol a feltortott kavicsok között
pár kréta-kori csigahéj görög
s egy csörgedező vízér fut tova.

*

Csikkszedő. Folyton izzik parazsa.
Madárijesztő-forma vén dohányos,
ki magáéra rá nem gyújt soha,
hisz teli dóznija az egész város.

Lehajol itt és legömyed amott,
hol a parázsló csikkek megteremnek.
Szeméből dohány füstje gomolyog
s nyílnak álmában köddel teli vermek.

Nem firtatja a cigaretta-márkát,
ha szelid, ha vad mámoruk kínálják;
van csikkje rúzsos, akad füstje-durva,

*légies is meg köhögtető-kurta.
Csak szálljon körötte szürke felhő,
hisz füstből gyúrta őt is a Teremtő.*

Kiss Anna

A szél

a víz felől,
a szél,
álom, való
egymásból
él,

fenn és
a lenn
egyféle kék,
világos,
végtelen
beszéd,

világos
végtelen
homok
fölött a
fátylas
fű lobog,

világos,
végtelen
homok,
világos,
végtelen
homok,

és függönyt
felvető
huzat,
és hintaszék
az ég
alatt,

valóból,
álomból
való,
néz rád
sörényen
át a ló.

A szél
a víz felől,
a szél,
álom, való
egymásból
él,

fenn és
a lenn
egyféle kék,
világos,
végtelen
beszéd,

világos,
végtelen
homok
fölött
a fátylas
fű lobog,

*világos,
végtelen
homok,
világos,
végtelen
homok,*

*hintál
a szél,
az ég alatt
csak végtelen
beszéd
marad,*

*eltűnik
minden
látható,
előbb a kék,
aztán
a ló.*

Juharméz vérrel

*vérsötét
felhőivel
vonul
az ég,*

*vonul
a méz, a
tintakék,
átengedi
magán
a vért,*

*madár
tollán a
gyors halál,
de végtelen
hosszú
a nyár,*

*vonul
a méz, a
tintakék,
átengedi
magán
a vért,*

*tojáshéj
vándorol
tova
két fal
között
innét oda,*

*a házban
tomboló
huzat
sem éli
túl az
álmokat.*

*Juharméz
vérrel,
elvetélt
felhőivel
vonul
az ég,*

*vonul
a méz, a
tintakék,
átengedi
magán
a vért,*

*madár
tollán a
gyors halál,
de végtelen
hosszú
a nyár,*

*tojáshéj
vándorol
tova
két fal
között
innét oda,*

*a házban
tomboló
huzat*

*sem éli
túl az
álmokat.*

Kőrössi P. József

Szárazkurva

– Szárazkurva! – mondtam az asszonynak, aki ott feküdt előttem kiterítve. – Szárazkurva!

– Nem akarom, hogy jó legyen – mondta, amikor már csaknem behatoltam, és ő kifordult alólam. Egy teljes órája szenvedtünk egymástól, amikor lelékött magáról.

Nem voltam még tizennyolc éves, Rika, a most már inkább mellettem fekvő asszony, harmincon is túl. Szoknyáját, amivel eddig kapkodva takargatta a testét, ledobta magáról, felült az ágyban, kicibálta alólunk a lepedőt és betakarta mellén a libabőröket.

Érettségire készültem, iskolaszünet utáni felkészítő ideje volt. Naphosszat csavarogtam a városban. Ezen a napon is kimaradtam az iskolából, amikor a sétálóutca környékén, a kis parkban a szomorú nőbe botlottam. Ott határoztam el, most vagy soha. Ezt (a kis kurvát), vagy senki mást.

Napokon keresztül lestem a panelház lépcsőházának ablakán keresztül, és egy délután a lapos háztetőre is utána lopakodtam. Kidugtam a fejem a tetőfeljáró nyílásán. A hátán feküdt, a szurkos burkolatra terített lepedőn. Csontos testét, apró almamelleit csak sűrű fekete haja takarta.

A szellőzők és a kéménycsövek között átfúj a szél. A tetőfeljáró létrájáról átláttam a szemközti tömbház tetejére, az izzadó lakások elfüggönyözött ablakaira. Lakótelepen laktam én is. Itt születtem, ebben a házban, mégsem jártam még a tetőn. Meglepett, hogy ide a nők napozni jönnek. Egy legalább most már bizonyosan ide jár.

Egyszer a közeli folyóra csaltam és könnyörgtem, hogy legalább mutassa meg magát.

– Nincs abban semmi rossz – mondtam neki.

– Jó sincs benne – mondta ő.

– Élvezem – mondta később. – Most már nagyon élvezem. De sohasem foglak megszeretni.

– Jó – mondtam neki szüleim lakásán.

Hideg és sötét szobában feküdtünk akkor is egymás mellett egy Jimmy Hendrix poszter alatt, aminek a kopásához már nem volt semmi közöm.

– Nem akarom, hogy jó legyen – mondta. Még kijebb fordult a hasam alól és sirt.

– Akkor ne legyen jó – mondtam neki.

Nekem ő, Rika (ez a kis kurva) lehetett volna az első igazi. Nőstényt tapogattam már az iskolában, a farkamat is odaadtam egy részeg lány kezébe egy kapu alatt. Jó volt. Élveztem is. De igazi asszonnyal, olyannal, aki első (na jó), második szóra adakozik, még nem találkoztam. Ő kellett nekem (ez a kis csontjára száradt kurva).

Hallottam, ahogy feljajdulok. Éreztem, hogy most lehetett volna jó. Beléhatoltam, és már nem lehetett messze az, amit elképzeltem, amibe beleájultam már többször megalázottan is. Aztán mégse. Ott maradtam, félúton megint.

– Rika! Nekem így is jó, Rika! – mondtam, vagy már éppen mondtam volna, amikor (mint a mesében), nyílt az ajtó, és ott állt előttem Gábor, Rika férje.

Vékony, szomorú szemű fiú volt, mint Rika nőben.

– Nem igaz, bazmeg. Akkor most, hogy ölöm meg? — mondtam Rikához fordulva.

Nem ismertem Gábort azelőtt. Rika mesélt róla a háztetőn, ahová, miután egyszer meglestem, együtt jártunk. Eddig sose láttam, mégis rögtön tudtam róla, hogy Rika gyermekének apja áll az ajtóban, és azt követeli majd, ami az övé, a nőt, aki még éppen őmiatta nem volt az enyém.

Nem vagyok osztozkodós fajta. Soha sem érdekelt, kinek a tulajdona az, amin nem osztozkodok. Most láttam is. Gábor volt az, a csontraszáradt Rika férje.

– Baszni jöttél, mi? Nem adom, nem viheted.

– Gyere haza Rika – mondta Gábor a térdét maga alá hajlító szukának.

– Mondtam már neked, hagyd abba ezzel a gyerekkel.

Ekkor kapta az első pofont. És nem sokkal utána, a másodikat. Hosszan a szemembe nézett, becsukta maga mögött az ajtót, és eloldalgott, mint akit hazaindítottak.

Ekkor már tudtam, hogy (ennek) a feleségéből kurva lesz, előbb vagy utóbb mindenkié. Hímek és nőstények naponta, óránként, félóránként villanásnyi üzeneteket küldenek egymásnak. Azt gondolnád, hogy folyékony kristályképernyők előtt a hüvelykujjukban ülnek és onanizálnak. De nem. Falatra várnak, amire mindenki jogot szerez. Vagy szereztet.

Gábor az automata villanykapcsolónak döntötte a fejét, elindultak a sárga fények felfelé. Kicsit még várakozott a lépcsőházban, ahol maga is hallhatta, hogy a betonfalnak ütődve, hogyan ereszkedik le a teste a szemétdobó függőleges teknőjében. A két messzire csattanó pofonnal odadobtam.

Rika egy héttel később közös lakásukban felkereste Gábort. Elkísértem. Előtte telefonált, hogy biztosan otthon találja, és a férfi arra a tíz percre a gyereket tüntesse el. Amikor meglátta a vigyorgó asszonyt, Gábor nyitotta volna az ajtót tágasabbra is.

– Nem tudnálak szeretni, Gábor. Nem jövök többet – mondta. Nem bírta Gábor szerencsétlen tekintetét, ráüvöltött.

– Mit bámulsz? A gyereket, akit eldugtál előlem, neked hagyom.

A tömbház előtt négyen várták Rikát. Már nem voltam közöttük. Pattanásos arcú srácok voltak mind. Újak. Amikor hátat fordított Gábornak, Rika (megsúgta), ebből a távolságból is a testén érezte a pikkelybőrösök tenyerét.

Szombat, vasárnap

Épp befejeztük a reggelit, amihez hétvégeken, főleg a gyerekek miatt mindketten ragaszkodunk. A két lány már visszavonult. Ilyenkor sem igen beszélgetünk, ha mégis, akkor ő többnyire ironizál. Én meg, ha bosszant is, hagyom. Jobb így, mint szóltanul kerülgetni a forró kását. Egy jó ideje tudom, mit akar. Azt akarja, hogy ne akarhasson semmit. Ha összeveszünk, elérte a célját, elvonulhat az újságjaival, vagy leül televíziójához.

– Tartok melletted egy nőt – kezdte. A konyhában, szombat reggel a tekintetemet kereste. Nem hagyott szóho z jutni, ezt is jól

ismerem.

– Neked is megvan a régi pasid.

A maradékot takarítottam le az asztalról. Fel se néztem, azt sem tudtam, mit válaszolok.

– Igen – mondtam. – Persze, megvan a régi pasim.

Senkim se volt rajta kívül. Arra nem gondoltam, hogy a szavaimat úgy értheti, ahogy mondom. Váratlanul ért a kérdés. Egyáltalán, a beszélgetés is váratlanul ért, de már kezdtem érezni az ízét.

– Igen, mit csodálkozol. Ez meg az van még a régi pasiból.

Tettem-vettem a konyhában, ő is rakosgatott. Igazából sohasem tudta, mit kellene csinálnia, miben kellene, vagy nem kellene segítenie. Gyors és határozott válaszom épp úgy meglepte, mint engem minden hasonló esetben a kérdés direktsége, a leplezetlen provokáció. Mintha készültem volna a válasszal, s ez engem is meglepett, szombat van. Unatkozunk mind a ketten. Főzünk, unatkozunk, kötekedünk egymással. Aztán főzünk megint. Ebédelni, vacsorázni is együtt szoktunk ezeken a napokon.

Fiatal vagyok, még inkább annak tartom magam. Két gyermeket szültem, és úgy látom, egészen jól tartom magam.

– Én csináltam belőled érett asszonyt – szokta mondogatni, és úgy érzem, valóban büszke rám.

Amikor elvett, éppen a határán voltam annak a kornak, amikor még leendő asszonyként, gyermekük lehetséges anyjaként is figyelembe veszik a férfiak a nőit. Huszonnyolc éves voltam. Gyakrabban éreztem, mint azelőtt, hogy már csak használnak a férfiak. Egyre többször kellettem nő, családos férfiaknak. Az első, asszonyként vele töltött éjszaka után tudtam, anyának és ágyasnak egyformán meg kell majd felelnem a nap minden órájában. Az is világos volt számomra, hogy ha a kínálkozó pillanatban, huszonnyolc évesen nem élek a lehetőséggel, amivel az ő kitaró ostroma ajándékozott meg, akkor maradnak a hosszabb-rövidebb ideig tartó kalandok. Marad a koslatás a független vagy magukat annak mutató férfiak után. Ágyból ágyba adnak tovább adakozó házasságok, alkuszok rám és kölcsönkérik perverz művészcsemeték öregedő festők műterméiben.

Vagy marad a munkahely. Egy ajtóban véletlenül a falhoz löki seggemet valamelyik pinavadász, akiről addig eszembe se jutott, hogy az enyémmre vadászik, és nem tudom nem kívánni azt a napot, amikor rám kerül a sor. A lejárt munkaidő meg a kora esti mozi között megkaparintott vékony kis élményemmel, nyirkos bugyival a kistáskámban (az ajtóból visszanezék, nem maradt-e az irodaasztalon) moziba már egyedül megyek.

Viszonylagos tisztaságra vágytam.

Eleinte nem idegenkedtem az általa kínált kettős szereptől. Kurva leszek mindenképpen, ha hagyom magam, ha nem, gondoltam, akkor is. Aztán egyre inkább belefáradtam, és már örültem, ha nem kell kurvának lennem. Ha lefekvés előtt nem köt belém.

Ha későn jött haza, vagy hosszan a televízió előtt felejtette magát, a fürdőszobában végzett elterelő műveleteket követően, a szeme sarkából minden mozdulatomat végig kísérte. Még így is gyakran sikerült egyedül és észrevétlenül úgy ágyba bújni, hogy nem követett azonnal. Egyetlen mély lélegzetvétel után mindig elaludtam. Ma már csak ritkán, és egyre ritkábban ébreszt föl. Korábban nem egyszer előfordult, hogy erővel, lehetőleg egyetlen mozdulattal magához fordított, vagy éppenséggel a hátamra ült. A paplan alatt már felforrósodott, ernyedt és ellazult testemet néhány pillanat alatt megerőszkolta. Régebben előre eltervezte ezeket az alkalmakat. Izgalommal hallgatta a fürdőszobából kiszűrődő hangokat, lesett a szeme sarkából, várta a franciaágy rugóinak első reccsenését, az azt követő csend, majd durva – ő nevezte így – szuszogásomat, ami kellemesen ingerelte. De vége már annak, amikor mozdulatlan testemen nap mint nap érzem száraz bőrének gödreit. Ha úgy érzem, szűkségem lehet rá, megkeresem a testem, és már nem csalódom, ha ezalatt rám veti magát. Reggel, összeszorított markom valaki másra, az azonosíthatatlan férfira emlékezik. Ha már befogadhattam, örömet is leltem a durvaságában. Akartam, hogy kitarson még. Hamar rájöttem, hogy elviselhetőbb, aztán meg kellemesebb is, ha rögtön, az első határozott érintésére szétrakom a lábam, ellazítom, megadom magam. Futó munkahelyi kapcsolatok lánykoromban megtanítottak arra, amit a házasságban túl gyorsan, már az első nap szerettem volna elfelejteni. Mohón, eljutni mielőbb a csúcsra. Az idő rövid, és egyre inkább az. A kapuból felkúszik a jövés-menés hangja, ami, ha lehet, még izgatottabbá tesz. Nincs mese, a számban a csiklóm azóta is adakozóbb.

Második gyermekünk születése egy ilyen elviselhető éjszakára emlékeztet ma is. Ez az az éjszaka, amely miatt szép lassan akarattal töröltem ki emlékezetemből annak az öröme a melegét, aminek érzésével első szeretkezésünk lepelt meg. A vasárnapok, csak a szombatok meg a vasárnapok nem akarnak eltelni nyomtalanul. Ezek a napok sohasem mögöttem, mindig előttem vannak. Akarattal sem tudom kitorolni emlékeimből. Mindketten a kötekedés szomjával ébredünk. Nem lehet ellenállni, hiányzik, narkó. Ópium. Egyikünk nem nyugszik, amíg a másikat ki nem üldözi a lakásból.

Ha már bekövetkezett, és alulmaradtam, rendszerint moziba megyek. Ugyanazzal az érzéssel, mint független – független? micsoda éhség ringat még mindig el! – lánykoromban az irodai szeretkezések után. Csak éppen nyirkos bugyit nem viszek magammal a kistáskámban, és a csiklóm is a helyén marad; a helyére visszakerül. Első alkalommal még szégyelltem magam a fiatalok között. Egy-két könnyű italt fegyelmestetten fogyasztottam el a bárpult előtt. Később, azaz ma, már csak itt, közöttük, és ebben az állapotban érzem jól magam. Öltözködésemet is hozzájuk igazítom.

Végignéz rajtam megint. Ez már a vadász tekintete, de még nem az igazi. A konyhai környezet mindig is alkalmas terület volt a számára. Alkalmasabb, mint az ágy. Mert sohasem az ágy izgatja fel, hanem ami még előtte megtörténhet. Ha állok a mosogató kagyló előtt, farral felé, sohasem mulasztja el, hogy belém ne dörgölőzzön, amit utálok. Balkezével tarkómat a mosogatóvíz fölé nyomja és rám telepszik. Ha nem rúgok vidáman, mint egy hároméves kancacsikó hátra, szinte már ingerelve őt, ott állunk, mint egy megnyomorított háromlábú szék. Képes a mosogatóban megerőszkolni.

Vastag és erős derekamat nézi, rövid combomat méregeti.

– Én csináltam érett asszonyt belőled, hiába tagadod.

– Persze, nem tagadom.

Azt mondom, mint mindig ilyenkor, amit hallani akar. Ő csinált érett asszonyt belőlem, meg az apám.

Egyszer szerettem volna neki beszélni erről. Ki is buktak az első szavak belőlem, amikor meggondoltam magam. Azóta is örülök annak, hogy akkor fegyelmesteni tudtam magam.

Szerinte is jól tartom magam, én pedig hagyom őt abban a hitében, hogy éppen olyan készséges kanca vagyok, ha úgy adódik, mint a többi asszony, akikkel neki házasságunk előtt meg alatt dolga akadt. Megérkeznek a kölcsönkapott lakásba – ugyanaz a lakás, ahova annak idején engem is rendszeresen felcipelt –, s már rakják is szét a lábukat. Nincs idő. Előfordul, hogy az előszobában többször egymás után megtörténik minden, aminek történnie kell, ami esetleg nem is kívánatos, aminek megtörténte lehetséges, s ami sohasem történhet meg otthon, több éves házasságban. A szobában az ágy vetetlen marad. Az előkészített lepedő a zongoraszéken, a törölköző a fürdőszobában, érintetlenül a szennyesláda tetején. A kölcsönkért szobába érkező asszonyok mind tudják már az ajtó előtt, hogy mi vár rájuk az ajtón belül. Mindegyik ezt akarja. Gyorsan, minél előbb, különben miért rohannának nyálukat csorgatva a városon át, legázolva a tőlük semmiben sem különböző, kölcsönkért lakások felé rohanó kancákat is. Csak én nem akarom már azt soha többé. Nyakas tekintetükkel megcsiklandozzák hímtőgyükön a csődöröket, mondja a férjem. És máris

ugyanolyan a világ körülöttünk, mint volt azelőtt. De most egy kicsit csiklandósabb és nyálasabb.

– Miért? – szoktam kérdezni tőle.

– Hát éppen azért – szokta mondani. – Hogy ugyanolyan legyen.

– Miért?

– Miért ilyen egyszerű? – szokta kérdezni megint.

Igen. Miért ilyen – olyan – egyszerű?

Éppen erre kíváncsi ő is. Ezen a szombaton eldöntötte, addig faggat, amíg választ nem kap arra a kérdésre, amit én szokok feltenni neki. Vallomást szeretett volna kiszedni belőlem, nem feleletet hallani. Vallomást, esetleg a sajátját is tőlem, amelybe majd belekapaszkodhat, s ha nem is szabadul meg teljesen rossz lelkiismeretétől, valamelyes nyugalomra lel. A kancájára is kíváncsi. A leggyakrabban birtokolt kancára, aki – ne hencegjünk – legalább hetente egyszer – ne vigyük túlzásba – dudorászva, remegő térdekkel jár a csődöréhez. Ahhoz a másikhoz, úgy, ahogy hozzájárna hetente egyszer, egymást váltva remegő térdekkel az érte lihegő kancák. Merthogy éppen olyan vagyok, mint a többi nő, szerinte. Gátlástalanul adakozó, ha kurválkodni kell.

Persze. Tudja ő, hogy bolond dolog ez a szombaton s vasárnaponként megismétlődő büntudatvadászat. Vallomásra bírni engem, szombaton a konyhában egy hangtalanul elfogyasztott reggeli után és főzés előtt abban a kérdésben, amiről hosszan – hosszan? röviden se – még sohasem beszélünk, egy olyan hétkurvás csődör számára is, mint a férjem, reménytelen vállalkozás.

A szombat a nagy próbák napja, és ott van még előttünk a vasárnap is.

Hetek óta nem iszik. Egy kortyot se. Azelőtt nagy piás volt. Az is hozzátartozott a szombat-vasárnap hangulatához, a sok pia. Reggel spicces, délután erősen az, vasárnap délután már rá se lehet nézni olyan érzékeny a lelke, este már részeg is. Amikor olyan állapotba került, hogy visszaütni is képtelen lett volna, mondogattam neki, hogy az ital miatt agresszív. Mondjam neki, hogy most meg az elvonás miatt az.

A heti egy kötelező szeretkezés hétvégéről rendszerint áttevődik hétfő estére, esetleg szerda délelőttre. Ehhez is ő ragaszkodik.

A szerda mindkettőnknek otthondolgozós napja, a gyerekek iskolában. Vasalással kezdem. Vasalódeszka a hálószoba egyik sarkában, vasalni való egy fonott kosárban a földön. Neki háttal állok és gondolom ring a seggem, mert ide-oda mozgás nélkül nem tudok vasalni.

Nem csodálkozom rajta. Én is begerjednék a saját seggemtől az ő helyében.

Szerda délelőtt mindig a földön szeretkezünk. Én vagyok felül. Fölöttünk remeg a vasalódeszka, rajta fémfoglalatban a forró vasaló. Rettegek a forró vasalótól.

– Ne mondd már – mondja hosszú szünet után most megint. – Hol vagy te attól, hogy másik pasinak is nő legyél?!

Beljebb szeretne csalni, ahol, ha már rám csukta az ajtót, könnyedén kifagatja a csapdalakót.

– Éppen azért – mondom neki. – Mert veled és neked nem tudok az lenni, aki vagyok.

Mindketten röhögünk. Az én szemembe apró könny szökik.

– Ki az, aki te vagy?

– Nő. Egy nő a sok közül – mondom böggve és röhögve.

– Erről mesélj!

– Mit meséljek? – Megáll kezemben a kisseprű, egyik térdemet a mellettem lévő székre emelem.

Előre hajlok az asztalon, közel az arcához. Határozottnak és eltökéltnak akarok látszani. Épp csak látszani akarok.

– Neked nem mesélek!

Látom a tekintetén, érzi: baj lesz.

– Tudod, hogy engem nem érdekel – mondja. – Amíg el nem kaplak veled. De ha elkaplak...

– Ha elkapsz? Akkor mi lesz? Na?

– Azon még gondolkodnom kell, hogy akkor mi legyen.

Ilyen helyzetekben szoktam kihívóan elnevetni magam.

– Ha elkaplak, ott helyben megerőszkollok – mondja. – Ott rögtön. Ő utána.

– Az is lehet, hogy még tetszene is nekem – mondom böggve és röhögve, mint egy mozihős, aki tetszik nekem. – Ezt már megtetted eddig is. Minden alkalommal, amikor húsz percet késik a villamosom, amint hazaérek megerőszkolsz. Ez történt legutóbb április 17-én. A kabátomat se tudtam levenni magamról. Ott, látod, ott azon a kis asztalon.

– De jólesett, nem? Te mondtad. Neked is jó volt.

– Mikor?

– Akkor!

– Akkor? Jó!

Ő is nyugtalanodni kezd. Nem éppen úgy alakulnak a dolgok, ahogy eltervezte. Azt is látom rajta, hogy elégedett. Hogy győzött. Látom a tekintetén, hogy most már beszélni akarok.

– Elmondhatok neked egy történetet – kezdem, amikor még nem is sejtem, mi lesz az a történet, amit neki mondhatok el.

Vigyorogva közelebb húzza az asztalhoz a széket, én visszaereszkedek a magaméra, lerakom a kezemből a kissoprűt, simogatóan végighúzom rajta a kezem. És adok neki. Mindent, ami belefér.

*

Ugye te is akard? – kérdezte tőlem. Ne gyerekeskedj, válaszoltam neki. Éppen azért gyerekeskedek, mert már nem vagyok gyerek, mondta ő, és egy kicsit elszégyellte magát. Most nem, mondtam neki. Mikor igen? – kérdezte ő. Egyszer régebben én is akartam, de már nem akarom. Az nem lehet. Mi nem lehet? Nem lehet, hogy én akkor azt nem vettem észre, mondta.

Ő a pasim. Tömzsi, hízásra hajlamos, akárcsak én, és, jé, most veszem észre, pontosan olyan, mint te. Ő is rád hasonlít.

– Miért? Ki még? – kérdezhetné.

– Hát ki? Te – mondnám erre. De nem mondunk semmit. Bűdös kis presszóban ültünk, kicsi kerek és alacsony asztal mellett. A pasim meg én. Ekkor késett először a villamosom. Ez után a húsz perc után erőszakolt meg először az előszobában, de még nem a kisasztalon.

Kapcsolatunk elején gyakran mondogattam neki, hogy az tetszik benne – akkor még nem szerettem –, azt tetszik benne, amit benned olyan nagyon utálok. A köpcössége, az alacsonysága, a tramplisága. A fenekén bő, lötyögő farmernadrágot is szerettem. Röhögtem is rajta, amikor már elbúcsúztunk, és utána néztem, hogy vajon benne, a nadrágjában is minden ugyan olyan lötyögős-e mint a nadrágja a fenekén.

Az nem lehet, hogy nem vettem észre, kezdte megint egy másik alkalommal a pasim... Ez már az a második húszperces villamos. Ekkor a gyerekszobáig is beengedtél.

Nem voltál ott, mondtam neki, azért. Hol voltam? – kérdezte ő. Nem tudom hol voltál, de nem vehetted észre, mert nem voltál ott, mondtam neki. Ezt már nem a presszóban, hanem az utcán, mert nagyon siettem, tudod, a húszperc miatt, de mégis, ezt is tudod, teljesen feleslegesen. Azaz mégse.

Hol voltam? – makacskodott. – Hol a jóistenben lehettem éppen akkor?

Ebédidő volt, a megszokott kis búzbarlangomból jöttünk el éppen. Szellőztettem magam. Benned is utálok, amikor hazahozod a hajdiban meg a kabátodban a bagószagot.

A férjemmel voltam éppen, mondtam neki, amikor odakívántalak. Mondtam neki a harmadik alkalommal, az azt követő húszperces kalandom előtt egy órával. Azért nem lehattél ott. Odakívántalak harmadiknak, ami, ha ismernéd a férjem, mondtam neki, nagy kitüntetés. Mindig éreztem, hogy ilyen kis malacka vagy, malackám, mondta ő. Mire én, rád való tekintettel, ott az utcasarkon adtam neki egy nagy pofont. Bokán is rúgtam, vagy csak meglegyintettem, esetleg csak felé rúgtam, már nem is tudom. Nem vagyok olyan kis malacka, mondtam neki higgadtan és egykedvűen. Akkor egyszer fordult velem elő. Se azelőtt, se azóta, hidd el nekem.

Miért nem szóltál? – erősködött makacsul az én pasim. Odakívántalak harmadiknak, úgy, hogy rögtön ő utána te gyere. Hogy gyere te is. Elismerem, hogy egy kicsit nyomorultul hangzik, mondtam neki. Akkor és ott ezt kívántam. Elmondtam neked, passz, mondtam. Ennyi? – kérdezte ő. Ennyi, mondtam én. Mikor szólhattam volna? Akkor nem szólhattam, mert nem voltál ott, aztán meg késő volt. Már nem kívántalak többet. Hogy szólhattam volna, amikor még a férjemet sem ismered. De így majdnem jó lett nekem is. Egyszer tehát már majdnem tettél nekem egy jó szolgálatot, mondtam neki. – Na mit szólsz hozzá?

Egy másik alkalommal... Szóval egy másik alkalommal előszedtem a kistáskámból a nálam lévő fényképeket. A családiakat. Mit szólsz ezekhez? – kérdeztem a pasimtól. Kezébe vette a vastag csomagot, és amikor kibontotta a borítékot, az egyik fényképbe beleszakított.

Te is ismered ezeket a fényképeket. Egy kiránduláson készültek, én is látszom. A lányaid vannak rajta, meg én, a nőd. Úgy is nézek ki rajtuk. Kopasz fák, sziklák, köves erdei utak, emelkedők. Szóval minden, ami egy kiránduláson fontos és fényképen látható. Hókrisztályok, hókrisztályok. Lebegő hókrisztályok. Melegen öltöztetett gyerekek, merthogy akkor éppen a téli kiránduláson készült képek voltak a kistáskámban. Majdnem mindegyiken rajta vagyok.

A férjedet nem látom, mondta a pasim. Azért nem látod, mondtam én, mert ő fényképezett. Ja, persze, mondta ő, valakinek fényképeznie is kell. Akkor most éppen az ő alakjába téptem bele, mondta. Azt gondoltam, hogy gondos válogatás eredménye az ő hiánya. Reménykedtél, mi? Ne tagadd. Kíváncsi vagyok rá, nem tagadom. Találkoznál vele? – kérdeztem a pasimtól. Nem szeretnék, mondta. Félnél tőle? – kérdeztem. Nehezebb lenne a dolog utána, mondta. Mi lenne nehezebb? – kérdeztem. Hallgatott. Miért lenne nehezebb a dolog utána? És milyen dolog? Nem kapsz meg, mondtam már neked. Nem kívánlak. Sohasem kívánlak. Kívántalak egyszer, de annak már vége, mondtam neki. Félek, hogy megkedvelném a férjed, és akkor nehezebb lenne reménykednem. Ne reménykedj. Túlságosan hasonlítasz hozzá. Nem szeretsz, csak kívánsz. Inkább lefekszem a portásunkkal, ha a portásunk kell nekem, mondtam neki. De ekkor már nagyon késő volt, sietnem kellett a húszperc miatt.

Nem örülök, ha naponta megerőszkolnak, csak azért, mert késik a villamosom. Felkaptam a fényképeket és ott hagytam a pasimat.

Ha lefekszel a portással, az majdnem olyan, mintha a lovásztokkal feküdtél volna le a század elején, mondta nekem a következő alkalommal. Mert tudod, lőtörténész a pasim. Ezt elfelejtettem neked elmondani. Jó kis lőtörténész. A szakmájában elismerik. Jó, jó, persze, hogy olyan, mintha a század elején, de nekünk a század elején se volt lovásznak, mondtam neki. Most pedig nem a mi saját portásunkra gondoltam, hanem a munkahelyire, aki majdnem olyan helyes, mint ti ketten, a férjem meg te, drága pasim.

Te mondtad egyszer, kezdte megint, hogy csak addig tudod elképzelni a kapcsolatunkat, amíg nincs szerelem benne. Ahogy beléd szeretek, elhagysz. Te mondtad. Most még nem azért nem hagyak el, mondtam neki, mert még nem szeretted belém, hanem azért, mert nem tudom, hogy kell azt csinálni. De jobban szeretném mégis, ha belém szeretnél. Szeress belém. Azt akarom, hogy gebedj meg értem és sose kapj meg. A férjemnek akarok jó lenni, mondtam neki. Aki meggebed értem. És miért kellek ehhez én? – kérdezte. Ha kellek, miért nem az ágyadban kellek neked? Eleinte azt gondoltam, hogy ha félrekefélek, mondtam neki, majd megnyugszom otthon is, de nem.

Nem?

Nem.

Hogyhogya nem?

Mert csak a férjemmel kefélek félre, te hülye, mondtam neki.

Megéreztem, hogy a markomban van. Te azt hiszed, mondtam neki, hogy te vagy az ügyetlen kiéheztetett hím ebben a városban, ebben a kerületben, ezen a villamoson. Akkor éppen egy villamoson utaztunk át Budára. Ne kérdezd, miért éppen Budára, tudom, hogy nem ott lakunk, nem estem a fejemre, nem tudom megmondani. A portás is az, a férjem is az. Mindannyian kiéheztetett hímek vagytok. Csakhogy a portás ma már jobban hasonlít a férjemhez, mint te meg a férjem, együttvéve. Ezért inkább a portás.

Ne aggódj, nem figyeltek sokan. Halkan beszéltem, és sehol egy ismerős. Tudomásul veszem, mondta a pasim megsemmisülten, ott van még kéznél rajtam kívül a portás bácsi is. Új portás bácsi, világosítottam fel, aki nem is annyira bácsi a maga negyvenhat évével.

Negyvenhat? Honnan tudod? – kérdezte a pasim. Megmondta, onnan. És ő mit tud? – kérdezte. Annyit mindenképpen, amennyit ti, a pasim meg a férjem, mondtam neki, a pasimnak. Viszont nagyon praktikus a kapcsolatunk. Csak okosan kell rámosolyognom a kapu alatt, amikor hajnalok hajnalán bejövök a munkahelyemre, és már tudja is, melyik órában cserélje le magát. Mindig azt hittem, kényes vagy a helyszínekre, mondta a pasim. Jól tudtad, kényes voltam, de ez a portás bácsi elkapott egyszer egy olyan helyszínen, hogy azóta már semmilyen helyszínre nem vagyok kényes.

Az utolsó alkalommal – ez volt tegnap, emlékszel, hiszen nem késtem húsz percet, ezért aztán nem is erőszakoltál meg –, tehát tegnap, amikor felálltam az asztaltól és a bárpulnál fizettem, mondtam neki, hogy mihez tartsa magát.

Ehhez tartsd magad, mondtam a pasimnak búcsúzóul. Ja! De mielőtt végleg elbúcsúztunk volna, szétraktam neki a lábam és hagytam, hogy megkeféljen. Majdnem jó volt még nekem is.

*

A férjem kezdetben szórakozottan, aztán érdeklődéssel hallgatott, de nem tudtam lázba hozni. Egy szavamat se hitte. Bolond ez, gondolta.

– Miért kell neked ehhez a történethez az a pasi? – kérdezte.

Én bolond, azt hittem, mindent elmondtam neki. Ribiróka. Kedvesen feszülő fenekemen ülök itt vele szemben, megállás nélkül jár a szám, és nem tudok neki mondani semmit.

– Na jó – szólalt meg. – Csináld csak. Nekem ennyi elég. Elég a pasidból. Meg a portás bácsiból is elég.

Teljesen megnyugodva, kielégülten állt fel az asztaltól és átment a nappaliba. Kezébe vette az egyik napilap hétfői magazinját, leült kedvenc fotelébe, nyakig süllyedt benne, lábát magasan a dohányzóasztalra rakta és lapozni, olvasni kezdett.

Valamikor estefelé egymás után előkerültek a lányok. Elvonultak a szobáikba.

Másnap, vasárnap úgy intéztük, hogy ne találkozzunk egymással. Délelőtt házimunkát végeztem a konyhában, iszogattam és sirtam. Mintha filmet láttam volna, benne ő, a nagy. A lányok, mint ilyenkor mindig, eltűntek otthonról. Nekem a mozitól is elment a kedvem. Kezembe vettem a heti műsort, aztán anélkül, hogy belelapoztam volna, visszajtettem a televízióműsor meg a hétfői újságok, magazinok tetejére. Késő éjszakáig a televízió előtt ült a család szótlánul.

– Kurvalábú – szólalt meg éjfél előtt a férjem, és az elbúcsúzó bemondónő magánéletére idéetlen megjegyzéseket tett. – Kurvalábú!
Vasárnap volt megint, de már az elkövetkezendők egyike.

Maurits Ferenc

Szürkület, szürkületben

Csendéletek az ötvenes évekből

„sötét van öcsi
sötét
suttozja ómama”

•

*madártej
főzött
boriska*

aranyárgát

*hófehér
báránfelhőkkel*

•

*firi
kuncogva
virít
a fészerben
a szalmán*

*míg
félrehúzza
rózsaszín
bugyiját*

•

*vitték
teleki bözsét*

*a megmerevedett
fekete selyemruhát*

•

*vencel bácsi
alig fér
a gagon át*

*hatalmas
pocakjával*

•

*bobák bátyát
vörösen
vibrálta
a naplemente
ladikján*

*a puhazöld
gőzölgő
kisdunán*

•

*palicskó bözsi
ősz klári
és mama*

sört isznak
csöndösen

a csillámló
söröskancsó
rubinvöröst
hint
arcukra

•

nyénnye
a kissozóban
halt meg
délután

a
nagyduván

•

petróleummal
dörzsölte
anni
fejem

nincs tetven
nincs tetven

•

pali bácsi
litániára menve
fekete öltönyben
hanyatt esett
az akácfa
alatt

nehezen felállván
a hátán
sárguló
rőt
levelek

rikító sebek
fekete alapon

Gál Sándor

alkonyi magasság

*varázslat bizony minden alkonyat
a nyugati ég tömény lávafolyam
benne lombtalan fák grafikája
ha szél lebben az átváltozás
megemeli a horizont ívét
a néma erők elpihennek benne
s összezárul a madarak útja is
ugyanaz mindig és mégis mindig más
megérintheetlen magasság
mindenség-öl fogantatás mítosza*

hóesés

*világteremtő ünnep
fehérítő csend-csoda
szépség és magány
nem volt soha még
ehhez hasonló béke
lett egyszínű
a szivárvány is
íve megszelt kenyér
az egek magasában
és hihető most
hogy a megérkezés pillanata
kitárja az örök kaput*

nem tudni

*ez már nem süllyedés
bárha a mozgás
megállíthatatlan
áttetszővé lett a tér
mintha finom hártya
borulna e szem elé
és ami bizonyosnak tűnt
lefelé távolodik bennem
sodorván magával
a megnémult láthatárt
itt az élet már fájdalom
vérrögök fekete tánca
s nem tudni melyik pillanat
hozza magával a teljességet*

kétféle időben

*a történések lassan elhagynak
kétféle időben járok
nincs fagy a télnek
s heve a nyárnak
egyre mélyül a belső térség
ki tudja mi volt amit megéltem
s a megéltből mi a jövő
ami reménynek mondható
jelnek megőrző egésznek
hol a távolság s a hit szava
a bizonyosság örök békéje
mely akár az éjszaka bársonya*

ráterül az én huszadik századomra

Szekér Endre

Márai évszakai

Nemrég jelent meg új kiadásban Márai Sándor *A négy évszak* című kötete, korábban pedig az *Ég és föld*, a *Füveskönyv*. Ezen Márai-művek műfaji szempontból elkülöníthetők, azonosak vagy rokonok egymással. Észre kell vennünk azt, hogy ezek a könyvek viszonylag közel vannak egymáshoz: a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején jelentek meg, néhány év választja el őket egymástól. Márai Sándor műfajkeresésekor először a lírai kifejezéssel próbálkozik; de igen hamar megérzi azt, hogy prózában tud szólni, írni a legtermészetesebben: regényt, útirajzot, elbeszélést, szociográfiát ír. A rövidebb, szeszélyesebb, lírai hangú kisprózát szereti meg: hol prózakölteménynek, hol prózai epigrammáknak, hol gondolatoknak nevezi őket. Azt hisszük, hogy a legfontosabb az, hogy az író megérzi alkotói egyéniségének önvalomásos jellegét, önelemző hajlamát, prózában is könnyedén lebegő líraiságát. És ennek keres megfelelő műfajt. A lírai verset már kissé maga mögött hagyta, az útirajzban természetesen tudta érvényesíteni a maga személyességét, a regényben pedig már megtalálta a műfajt megújító esszészzerűséget, rejtett líraiságot. Ezek után kicsit „lubickol” a megtalált prózavers műfajában, élvezi, megszerette, köteté formálja anyagát. Nem arról van szó, hogy Márai néhány „újságcikkét”, kisprózáját valamilyen időbeli vagy tematikai rendbe sorolja, fejezetekbe illeszti, megszerkeszti. Márai tudatosságát például ott érezzük, amikor *A négy évszak* hónapjait „komolyan” veszi, a naptári rendet megtartja, összetartó erőt érez a hónapok rendjében, és hosszabb bevezető esszét ír a hónapok elé. Különösen vonzza az író a műfaj valamiféle meghatározatlansága, hiszen ez vers, az prózai jegyzet, a másik prózaköltemény, a harmadik egy pár soros gondolat, a negyedik egy szabályos kis esszé. Ez a „műfajnélküliség” mindig foglalkoztatta Márait. Miért nem lehet egy-egy hagyományos műfajt átformálni, az epikát és a lírát keverni, a drámát „verses játékká” alakítani, megreformálni a régi emlékirat műfaját. És ha arra gondolunk, hogy miképp érlelődik egyik középponti jelentőségű műfaja, a napló, és ezt hogyan teszi tudatosan súlyossá, maradandó értékűvé – a legkülönbözőbb műfaji elemek keverésével, egymásba gyúrásával, mintegy összegző számadással – különös igényességgel, sűrítéssel, rostálással: a műfajteremtő és -átformáló író „dómtéremtő” alkotóvá válik. A múlthoz kötődő regényciklust is megújítja *A Garrenek* művével, kísérletezik a hangjátékkal, és csaknem minden művét átszövi önvalomásos egyéniségével, esszészzerű megoldásaival.

Márai négy évszakában, ég és földjében – csaknem minden – ő maga is – benne rejlik. Mint egy költő „ars poeticát” fogalmaz meg prózában. Mindig igényesnek kell lennie: „Úgy kell írni, mintha Goethenek írnál. Lehet szerényebben is; csak nem érdemes.” Az írás neki öröm is, szárnyalás előre, a nehézkedési törvények alól felszabadulva, alázatosan köszönve ez isteni kegyet (*Öröm*). Megküzd egy sorral, javítja a mondatot, tökéletesíti a gondolatot (*A nehézség*). A próza „csak” próza, de nem lehet „csak” földönjáró gyalogos, neki is szállni kell, teljes öntudattal, kegyelemmel, az igazságot kifejezve (*Próza*). Munkájába menekül: ír. Ez a másik hazája. „Kemény haza, nem éppen paradicsomkerti boldogság élni benne. De mégis haza, otthon, szomorú és igaz otthon, az egyetlen otthon számomra e földön.” (*Menekülés*). És ezermi írói gonddal, vallomással fordul olvasóihoz: itt az újraolvasásról, az ismerős verssorokról, a magán- és a mássalhangzók rimbaud-i színeiről, ott Anatole France stílusáról, az igazi remekművekről (pl. Tolsztoj, Cervantes, Rilke) szól stb. De talán az általános irodalmi nézeteiről, ars poeticájáról szóló írásainál fontosabb az egész emberi egyéniségét jellemző néhány vallomás: „Elhallgatni, félreállni, nem egyezni bele...Hallgatni. Megdőgölni. Csak nem beleegyezni.” Ez a néhány Márai-mondat *Az írók* című prózaversében olvasható *A négy évszak* című kötetében 1938-ban. Az évszám fontos: még 1938-ban vagyunk; a második világháború utáni válságos évek, a későbbi „száműzetés”, otthontalanság, hazánélküliség, magány, Olaszország és Egyesült Államok előtt. Milyen következetes Márai magatartása: 1938 után évtizedekkel mond nemet a hazai szovjet világra... Vagy: Márai prózaversben fogalmazza meg néhány legfontosabb mondanivalóját pl. a demokráciáról, a szabadságról, a politikáról, a magyar nyelvről, az életről és a halálról. Természetesen egy-egy regény párbeszédében, egy-egy fontos versében (pl. a *Halotti beszédben*), naplójának egy-egy részletében feltűnhetnek újra lényegesnek tűnő megállapításai, de fel kell fedeznünk azt, hogy prózaverseinek néhány sorában – szinte epigrammatikus tömörséggel – vallott, szólítja meg olvasóit. Az *Ég és föld* prózaverseiben, 1942-ben így fordul hozzánk: „Nincs más fegyverem és hatalmam az idővel, a világgal szemben, csak az írás. Országokat szabdalnak szét és fércelnek össze, nemzedékeket fognak rabszolgamunkára a koreszme piramisainak építéséhez, meggyalázzák a megegyezéseket, felrobbantják a hidakat, melyek embertől emberhez vezettek...” Máshol a demokrácia igazi győzelméről vall, amikor műveltebbek és emberebbek leszünk. Jobbak, türelmesebbek, férfiasabbak, „mert az önkény mindig idegbajos és nőies – majd akkor győz a demokrácia. Mikor? Kedden? Vagy szombaton? Nem hiszem. A végső győzelmeket nem adják ilyen olcsón és pontosan.” (*A demokrácia*) Nagyon korán, 1938-ban, *A négy évszakban* jelenik meg a *Politikáról* szóló vallomása. Az írói magatartás felől közeledik a politikához: „Az író, aki tagja lesz egy pártnak, eldobta kardját vagy tollát, ahogy tetszik.” Márai mondatai maig érvényesek, különösen sokat mondtak a korábbi és a későbbi író-társaknak, kortársaknak: Sztálin-dicsőítőknak és elhallgatottaknak. S milyen bölcsen látja Márai az író és a politika kapcsolatát: „Az író csak egy módon politizálhat: elmondja az igazat az életről, s a hazugsággal, az érzések és az öntudat lustaságával szemben igényérzetre neveli az embereket. Flaubert, a maga módján, folytatta a francia forradalmat, mikor megírta a Bovarynét. Mindenesetre hatékonyabban folytatta, mintha elesik valamilyen barikádon.”

A négy évszak – írta Márai prózaverskötete címének. A havas éjszakai harangszóval indul, az áprilisi születésnapjal folytatja, a júliusi madárdal után majd a decemberi köd és hó fátylaival fejezi be. Általában keveset szólnak Márai természetábrázolásáról, de most az évszakok kapcsán kétszeresen időszerű: egyrészt a hónap-bevezető esszék kapcsán, másrészt a kisebb jegyzetek, prózaversek miatt. Most inkább a hónapok szerint rendezett kisebb prózaversekre figyelünk: egyszer csak kiindulópont az időjárás („Éjjel átfagyva érkeztem haza...”), máskor a téllel szemben a nizzai tengerpart szépségére gondol, harmadszor verset illeszt a prózai művek közé („A víz, a föld, a nap, a felhő!”), negyedszer a *Szép, holdas éj* cím alá már csak önmagára figyel, a külső világ eltűnik számára: „Mégis mulandó vagyok.”

Az évszakok változását röviden rögzíti prózaverseiben: a „hideg gépfegyverekkel lövi a várost”; – a hó kékesszürke színe a gyermekkorra emlékezteti; – a betegnek orgonát és rózsát visznek tavasszal; – a szelet érzi – a végtelenséggel együtt; – nyáron a napon fekszik, s a tengert nézi; – arra gondol, hogy a fjordok közt sem lett volna boldog; – ködös hegy-óriásokra figyel; – „az őszi a legelőben, de még csak annyira, mint az első halálfélelem”; – „de egy pillanatra, a felhő és a jegenyek között, úgy érzem, mintha megérttem volna valamit.” Márai számos megjegyzése, pillanatképe, környezetrajza is önmaga felé mutat.

Márai Sándor is megírja, mint Kosztolányi a maga „versciklusát”, A bús férfi panaszának változatát: prózaversekben. Mindketten észreveszik az élet múlt pillanatait. („Múlt este kissé lehajoltam, / s feleségem azt mondta halkán, / őszülsz fiam”, írta Kosztolányi.)

Márai észreveszi a titkokkal teli életet, a halál árnyékában elhangzó bizalmas párbeszédet, a „lélek térképeit.” Az emberek „Atlantiszokai” cipelnek magukkal, ők is, az írók is, de talán még többet, mint az átlagemberek. Felismeri azt, hogy ő is sokszor „szerepet” játszik, álarcot hord, jelmezt visel. Vissza-visszatér a „fényre”, a napfény iránti vonzódására, az egész életére olykor rázuhanó fényre, néha egy-egy nő sugárzására. Egyszer egy mindennapi utcai forgatagban, hóban egy fiatal nő alakja, megjelenése megállítja. A nő rámosolygott. „A mosolyt köszönettel fogadtam, elvittem magammal, s egy ideig vigyáztam reá, hogy el ne olvadjon.” Máskor egy szerelmi légyott pillanatait foglalja mondatokba: a nő tollakkal, prémekkel, selymekkel jön, kelletti magát. Majd az első együttlét után „félelmesen” kiderül minden: a valóság, a csalás, az elmúló érzés és szenvedély. „Mint a lélek végzetes dolgaiban” mindig. Egy későbbi prózaversben már a címben kiemeli a „fény” erejét, sugárzását, és a szőke nőkben lévő fényen, a szerelem átható erején elmélkedik. „Egy-egy szőke női fej úgy világít az emlékezés láthatárán, mint az északi fény egy didergő és kereskedelmileg érett ország felett.” Az író „emlékdarabokat” őriz a gyermekkorából, régi hűsvétokra gondol, néha megrettenve, hogy „minden cselekedet reménytelen.” Sokat vall írói munkájáról, kéziratának rejtélyes sorsáról, az igazán jó mondatokról, az alkotást megalapozó mondatok faláról, magányos munkájáról, valamiféle „aranycsinálásról”. „Minden sort olyan figyelemmel kellene írni, mintha rögtön utána a halál tenne pontot a sz író életének végére.” „Végzetesen kellene írni”, mint akinek nincs már ideje javítani.

A prózaversek témáit olykor újra előveszi az író, eltűnődik a rövid arcképen, továbbrajzolja, kiszélesíti, felnagyítja pl. egy esszében vagy önálló kötetben is. Számos írói portrét rajzol *A négy évszakban*, igen tömören, pár sorban. Krúdy Gyula alakját egy száműzött angol úrhoz hasonlítja, aki oldalt hajtott fejjel, őszén és elegánsan üldögélt szerkesztőségi „nagyurak” előszobáiban. Műve: a „legnemesebb anyagból készült.” Egy személyes emlékekkel fejezi be ezt a kis írói portrét: Krúdy körömlőt kért a klozettes asszonytól, és nyesegette „halványkrémszínűre mosott selyeminge kezelőjének feslett rojtjait.” Márai később esszét írt Róla, vallott tudatosságáról, zeneiségéről, Szindbád megtéréséről („hasalva olvasom, csillogó szemmel...”), varázsló erejéről, igazi csodás írói tehetségéről. Esszéjét így zárja, Krúdyhoz fordulva: „Drága Szindbád!...Meséj! Még! hogyan is mondod: legokosabb olyan nőt elvenni, kinek első férjét felkötötték? De hiszen ezt magam is pontosan így gondoltam; csak nem tudtam ilyen jól megmondani.” Aztán Márai Sándor Krúdy-rajongása addig fokozódott, hogy egy egész könyvet szentelt Neki: a *Szindbád hazamegy* címűt, regénybe építve Krúdy – s őnmaga – világát, álmat és valóságot összefonva, szerkesztőségekbe és kávéházakba menekülve – egy igazi másik Magyarországot látatva, az irodalom csodás ködlovagjait felidézve Osvától Tóth Árpádig. („A világ elmaradt a batár mögött és Szindbád mosolygott, mert tudta, hogy idejében kell elmenni egy világból, melyhez nincs már igazi közünk”, – írja a *Szindbád hazamegy* című regényében.) Casanováról egy kis prózaverset írt *A négy évszak* című kötetében. Beszél a hős kalandjairól, álarcairól, felnagyított történeteiről, és rájön arra, hogy Casanova a kaland balekje volt szemfényvesztő, kötéltáncos, aki cinkelt kártyákkal játszott, és végül mindent elárult. Mindent „tűlfizetett”, hazugságokkal hódított nőket, de igazán sohasem volt szerelmes. „Keserű szájjal halt meg, podagrásan, lúdtollal füle mögött, tintás ujjakkal, dideregve és kifosztva.” Annyira közel állt Casanova témájához, hogy *Vendégláték Bolzanóban* címmel regényt írt róla – különös színpadszerűséggel, szerepjátszással, jelmezekkel, álarccal, kellékekkel. Az 1756-ban a velencei ólomkamrákból megszökött Casanova – valóságos és „színpadszerű” környezetben lép fel, de közben vall a szabadságról és a zsarnokságról, a félelmes nagy- és kisvilágról, az író-sorsról. S az a Márai, aki *A négy évszakban* többször ír Velencéről („Velencébe idegesen érkeztem és folyton ettem...”), most ódai hevületű vallomást épít a Casanova-regénybe: „Köszönöm az égnek, hogy az első lélegzet, melyet beszívtam e földön, a lagunák rothadt-bölcs illatával volt telítve! Velenceinek születtem, tehát minden enyém, amiért élni érdemes, ajándékba kaptam a szabadságérzést, a tengert, a művészetet és a szép szokásokat, s tudom, hogy élni annyi, mint harcolni, s harcolni annyi, mint igazán és rangosan velenceinek lenni!” – Majd a száműzetésben élő Márai Sándor *Egy új Velencéből* címmel két felvonásban verses játékká dolgozta át regényét 1960-ban. („Te átkozod?...Én megáldom Velencét!/Büszkén, gőgösen vallom minden tettem/A rangot, hogy kövei közt születtem.../Minden, amiért élni érdemes volt,/Ott van! A művészet! A fény! Az égbolt!...)

A négy évszak – rejtett olvasónapló is. Márai Sándor szívesen vall magyar és külföldi írókról, Arany Jánostól Baudelaire-ig. Ezekben a kis portrékban, parányi esszékben, néhány mondatba sűrítve felvillan előttünk az író varázsló-tehetsége. A varázsló szót azért használjuk, mert a hagyományos irodalomtörténet adatait Márai költői ihlettel, személyes nézőponttal „átmelegíti”, közelhozza őket, esszészzerű portrékat rajzolt. Illés Endre másfajta, terjedelmesebb író-portréit – krétarajznak nevezte. Márai is rajzolt, festett – ceruzával, vízfestéssel, másfajta technikával. Vörösmartyt így idézi, ezekkel a szavakkal: „Mintha Shakespeare, füstölgő fáklyákkal és vértől rozsdás hadaival, megszállta volna éjszaka Magyarországot.” Számos finom utalás lappang ebben a jellemzésben: Shakespeare Vörösmarty fordítása!, romantika, éjszaka, fáklyák, véres hadak, Magyarország. Vagy: a nagyon szeretett Arany Jánost Márai, mint igazi olvasó mutatja be, egy régi kötetével, Ráth Mór 1888-as kiadásával, „bizalmasan” olvasva. Leveleit keresi, komolyságot vagy előkelőséget, szemérmességét, idegességét, „lelkét.” Arany is mindent odaadott verseinek. Az egészségét. A boldogságot, az életet.” „Mellesleg” érdemes lenne végigkívetni Márai naplóját, hányszor ualt rá, hányszor fogódzott Bele! Például 1985 áprilisában Arany János *Daliás időkjét* olvassa, a szavakat izelgeti, illatát nem felejt, „mint a friss sütető soroksári kenyér”. A pár nap múlva nyolcvanöt éves Márai a távoli San Diegóban visszagondol „szépséges hazájára”, a csodás magyar nyelvre. S megállapítja, hogy csak ez a nyelv maradjon meg neki az utolsó pillanatig. Márai mindig olvasott, nyugodtan, békében, bombázás közben, háborúban, távol hazájától, megöregedve is, gyengén látva – haláláig. Most a prózaverseket újraolvassa, *A négy évszak* című kötetében: Tömörkény poroszkáló mondatain tűnődik el; Kazinczy Ferencet pedig azért szereti még gyöngédebben, mert Kassán kezdte pályáját, „felvidéki ember” volt. Török Gyulát személyesen ismerte, barátja volt, aki nagyon szerette a magyar nyelvet. Egyszer dühöngve tépett szét egy kéziratot: „Nem tud írni. Lábbal ír, mint egy disznó.” Márai sohasem felejtette el, hogy József Attila versei hangjában „van valamilyen gyöngéd és remegő dünyögés, mintha egy őz dideregne és vinnyogna a holdfénytől hideg és veszélyes világban.” A „négy évszakot” végigolvasó Márai kis világirodalmi lexikont állít össze miniatűr esszéiben Shakespeare-től Kafaig. Ő még személyesen ismerte Kuprint, aki italoan fogadta őt párizsi bútorozott szobájában. A boisevikiek elől menekült, a száműzetés keserveiről számol be Márainak, italoan, vodkabúzzal, regényhőseihez hasonlóan. „Néhány hónappal, vagy talán egy évvel halála előtt, megtörtén és kibírhatalan honvágytól kínozva, visszament hazájába.” Ekkor még nem sejté Márai, hogy ő is elszakad hazájától. De ő következetesen megmarad „száműzöttnek”, hű marad elveihez, eszményeihez a legvégig, a halálig, San Diegóban. Érdekes, elgondolkasztó Kuprinról írt portréjának befejezése: „...s megértem, hogy hazament meghalni. A meghalásnak is van illettana. Erkölcös ember odahaza hal meg.” A haza mindig foglalkoztatta az író: mivé vált a magyar haza, mit tud vállalni az eltorzult hazából, mit kell határozottan visszautasítania. (Sokszor vívódik ezen naplójában, vagy később a *San Gennaro vére* című regényében is...) Másrészt az öregedő, magára maradt Márai milyen sokszor vall a „meghalásról”, a végső búcsúról... *A négy évszak* prózaverseiben sokszor mást és mást ragad meg, őriz meg, érez fontosnak... Thomas Mannt tartja a „legeszményibb” és a „legigazabb” németnek, a „legnagyobb élő írók egyikének.” Márai tökéletesen látja azt a konfliktust, amely Thomas Mannban van „németisége” miatt. Megsajnálja, meghajlik előtte. Proustot az irodalomban külön „földrésznek” tartja; – Rilke végtelenül sok emlékét veszi észre verseit olvasva; – Rimbaud különös költői sorsa, korai elhallgatása foglalkoztatja („eldobta magától a költészetet, mint egy alkalmi szeretőt,

kinek izgalmaival betelt.") Néhányszor távolabbra tekint, régebbi mestereket ke>res föl: gyakrabban Goethét, „világszerte úgy villog a nacionalizmus, mint a kivont szablya”; – néhányszor Shakespeare-t meseszerű történeteivel, alakjaival, népiességével idézi; – máshol Puskin bensőséges világára gondol, „szánkócsilingeléseire”; – Tolsztoj, a *Háború és béke* írója „mindent tudott az emberekről, természetükről és végzetükről”. S milyen élesszemű, lényeglátó Márai pár mondatos Tolsztoj-jellemzése: „Egy-egy mellékmondatban, egy-egy alak rajzában igazibb lélekelemzőnek bizonyult, mint a kései bölcsek, akik módszeresen vetették magukat e szakmára. „Tolsztoj Napoleonról vagy a csillagokról a legtöbbet, a legmegbízhatóbbat tudja.”

Ő „fedezte fel” Franz Kafka *A perét* a magyar irodalomban, megelőzve híres irodalomtörténészeket, kritikusokat. Neki Anatole France „okos” és „romlott”; Baudelaire arca félelmetes, a „poklot látta”; – Csehov meg „félelmesen családias” író. Azt hisszük, hogy a portréfestő Márai remek megfigyelő volt, a legjellemzőbb vonásokat mindig észrevette.

Márai *A négy évszak* prózakölteményeiben is úgy írt, hogy közel ment ahhoz, akiről szólni akart. Megnézte minden oldalról, megtapogatta, szeretett volna mindent megtudni róla – kívülről és belülről. S ha elkezdett valakiről vagy valamiről írni, meg-megállt, törölt, szavakat és mondatokat húzott ki, a túlzott érzelmet lefaragta, hogy kevesebb maradjon. Csak a lényeges. A maga munkájáról, írói tevékenységéről is nagyon komolyan írt. „A halálig írni. Minden elmúlik, ízét, illatát veszti. Úgy halni meg, két állítmány között.” (Később, kb. ötven év múlva, így történt...) Az utcán éles szemmel figyelt mindent és mindenkit: nőket, férfiakat, fiatalokat, öregeket, turistákat, barátokat, írókat, színészeket, öngyilkosokat és kefekötőket stb. Néhány mondatban is fontos helyzetben akar megörökíteni valakit. Apját versailles-i környezetben mutatja be: először járt Párizsban, Versailles-ban, ahol a parkban megáll, azt kérdezi, hol van Trianon? Odavezetik, szótlánul megtekinti azt a márványasztalt, ahol a megalázó békét aláírták. Zavarában százfankost ad a múzeumörnek, gyorsan elmegy, szótlán, mást nem néz meg, visszaúton a kocsiban sem szól egy szót sem. A portré, a helyzet, a rejtett dráma – tökéletesen megrajzolt, annak ellenére, hogy csupán féloldalmi terjedelmű. Máskor mint a költők: mérleget készít, számadást fogalmaz. *Az elmúlt év mérlege* a következő: „közepes” volt a termés, regénye „elázott”, cikkei „közepesek” voltak, színdarabját „elverte” a jég. A maga átlagterméséről vall, ironizál, észreveszi, hogy él. Vall a szerelemről, a halálról, a kalandról, mely „izgalmasabb, mint a szöktetés a szerájból”. Az olvasott könyvekből nem tudott meg semmi újat. Az írói mesterségen gondolkodik, az esetlegesen jó mondatokon. Pedig tán több lenne a dadogás. Összegez: a spanyol polgárháború mellett – a női kalapokról, a vagyontalanságáról, az átlagosságról, az igazi drámák hiányáról szól: „Megrendülés nélkül búcsúzom tőle, és az az érzésem, vissza fogom sírni.”

Koszolányi Dezső szeretett pillanatképeket, rímjátékokat írni. Játékaiban egyszerre elkomolyodni, életre-halálra. Márai Sándor is sokszor megsértődve szenvedett az emberek igénytelenségétől, hazug maszkjaitól, a világ mindennapiságától, olcsóságától, Trianonjaitól. Sohasem felejtette el, hogy szülővárosát, Kassát elvesztette, a dómmal, Rákóczi sírjával együtt. Néha megállt az utcán, keresgélte zsebeiben, valamit elvesztett. Felsőhajtott regényírás közben, szeretett volna valami fontosat elmondani. De a társaságban az emberek legtöbbször csak lényegtelen dolgokról beszéltek. És ekkor ő mit mondjon? Elmegy egy ház előtt, ahol lakott ifjúságában, amikor egyetemista volt, és „igényesen” vitatkozott egy színésszel. S letagadhatatlan: „Mégis halandó vagyok.” És talán épp csak a halál árnyékában lehet igazán jóízűen beszélgetni. A gyermekkori ünnepekre gondol, a Kárpátokra, a fenyesekre, „arra a fenségesen bekeretezett emberi tájra, az egyetlen tájra, ahol otthon vagyok.” *Hazám* címmel is ír egy prózakölteményt, és bevallja, hogy eddig nem érezte így egyszerűen: „szeretek, hazám.” Tán nem is tudna nagy szavakat használni, „lelkesen kongó” verset vagy vezércikket írni róla. Most izleli betűit, két magánhangzóját, melyek azonosak a halál magánhangzóival. „Mert halálos erő vagy, hazám, erő, mely nem bocsát el. Minden te vagy, minden benned van. Megadom magam.” Márai egyik kulcsszava, életének része, jelképe: a tenger. *A négy évszak* írásaiban legnagyobb vágyai közt említi. Szeretné a dalmát tengerparton egy faluban nézni a tenger végtelenjét, a kék levegőt és a kék tengert. Ír a nizzai tengerpartról, az őszi tengerről, azt szeretné, ha Magyarországnak tengere lenne, s én e tenger partján ülhetnék reggel négykor, ciprusok és gömbakácok alatt, Verlaine-nel és Vörösmartyval, badacsonyi bortól mámorosan, bámulva a hajnalt és a tengert.”

Márai életéhez mindig hozzátartozott az utazás. Otthon, Magyarországon pl. Egerbe vagy Badacsonyba, Európában pedig Velencébe, Párizsba, Rómába utazott. Bár sokfelé járt, számos messzi tájról írt útirajzot (*Istenek nyomában, Napnyugati őrzője*), mégis a legfontosabb volt neki: Európa, a maga polgári világával, liberalizmusával, nemes hagyományával, értékeivel. *A négy évszak* prózaverseiben is vall Velencéről, a Lido divatos vendéglőjéről, a Szent Márk tér kávéházairól, a dózsák díszterméről, Goldoniról, Tintorettről. Szereti Abbáziát, kispolgári „közönségességét”, pálmáit, a közeli tengerét, hiszen a „családhoz tartozik”, „ismerősebb”, „rokonabb” mint a „finom” Cannes.

Sziciliában járva nem felejté el azt a pillanatot, amikor a hajó megállt Taormina előtt, és akkor egy nő fürdőruhát vett, és a tengerbe ugrott. „Úgy úszott, mint egy nemtő a mesében.” Sziciliát megismerve állapítja meg az író, hogy ez a „varázslat hazája”, és talán itt még élnek derűs emberszabású istenek. Rómát egy szokatlan percben mutatja be: pályaudvarán, két vonat közt, nagyon rövid idő alatt csak a szerelvényeket, a pénzváltókat, a chiantis üvegeket, az újságárusokat látva. S tudja, hogy a kijáraton túl ott van a nagyváros, Róma, mely több ezer éve vár rá. Elérhetetlen. Eljut Spanyolországba is, álmaiban, egy kávéházba. Az újság öles betűkkel kiabál: elpusztult valami Spanyolországban; kövek, katedrálisok, múkincsek és Velasquez meg Don Quijote. És „beleordítja” a nevét, „kántálva, számonkérve, temetve”. Mert sok minden elpusztult. Egy londoni mellékutca jut eszébe, odébb meg párizsi vasámapok, bistrók, kávéházak, stricik és utcai nők. Breton emlékeket idéz fel, a halpiacot, a vörös sziklát, a tengerpart sötétkék vizét, halászokat, a maguk ősi, középkori, szertartászerű munkájukkal. S mindig ott van vele a világ, a nagyvilág, mint a közmondásokban, a jó regényekben, nők, akiket szeretett.

Márai prózakölteményei egy-egy élményt, emléket, szerelmet, író, átlagembert, közeli és messzi tájat, környezetet, pillanatot, fényt és árnyékot rögzítenek. Olykor a rézkarc, máskor az akvarell eszközeivel, prózában vagy versben. Egy-egy író portréját nagy szeretettel rajzolja meg. Máskor felidézi a tengert, mely maga a költészet. Szeretne pontosan kopogó kijelentő mondatokban felidézni egy helyzetet. De gyakran visszaszorítja a prózát a vers (például a *Himnusz* verssorai: „A hajnal, madarak, a versek!/Halottak! Kód! A tenger ősszel!”). Máskor meg, a prózát látszólag megőrizve, a mondanivaló, a magyar nyelv mérhetetlen szeretete forrásítja fel mondatait: „Édességem, kenyerem, szerszámom, bánatom, boldogságom, magyar nyelv! Hangszerem is vagy, de ezt is ki tudom fejezni veled: A fene egye meg, már megint hová rakták el a cipőhúzómat? Aztán ezt is mondhatom: Haldokló hatyú, szép emlékezet. Százhuszezer magyar szóval mondhatom el, hogy élek. Magyar nyelv, szerelmesem, ítélőbirám, andalgásom, kegyetlenségem. Mindenem te vagy. Élek benned, mint a sejt a vérben. Ha meghalok, utolsó pillanatban magyarul gondolom majd: 'De furcsa, éltem'.”

Báthori Csaba

Kosztolányi-kámea

*Álmodni lomha álom.
Meghalni lassú álom.
Mire kibogozódom,
lebonyolódik halálom.*

*Halandók elenyésznek.
Ledűlnek, kik haladnak.
Felláznak a részek,
fokként elmulatnak.*

*Mind terhesebb a semmi.
Készülj az űrre, napra.
De tudjál lenni, lenni,
ha veszted úgy akarja.*

Szamárbőr

*Minthogy nincsen más bennem, csak magam:
Kicsomagolok folyamatosan.
Láthatsz: itt makulátlan, ott behorpadt:
Világgá kürtölöm a funkciókat.
Még örülök, hogy funkció vagyok
S nem fojtott meg istrángos szeretet.
Szóval, vagyok, aki vagyok: adózom
Rendben, évente körvonalazódom.*

*Elértem, hosszan, ilyenségemet.
Hogy meglegyek, nyestem tendenciáim
Vadhajtásain, nyestek mások is...
Nem lenni, arra vágytam eleinte,
Aztán: más lenni, máshol lenni,
Másban lehetni, mint az örökölt
Koreográfiában, második
Születéssel újabb viszonylatok
Közé torlódni. Eh! Most mindezekből
Csak az lóg, lötyög rajtam, a szamárbőr.*

*Mindent magamra öltök. Mind, ami
Enyém, idegen. Készen a ruhám.
Kint jóvá írom hámló figurám.*

Holt ciprusra futó rózsza

Egy fénykép alá

*Magasra rugaszkodik élő,
magasba tűz a holt –
magában nőtt a feketéllő
ciprus, míg haldokolt.*

*De most a törzs rózsavörösben
virágra vetkezik –
lélegzet fogytán, már időtlen,
földre emlékezik.*

Felhőbe szimatol, s megosztva

vörössel feketét
serényen, holtan hazahozza,
amit megvont az ég.

Se gyökerét, se vézna ágát
nem táplálja a föld.
Az égre tárja vak bizalmát,
mit földtől örökölt.

Megmaradt égis elevennek
s szívhangot álmodik –
amíg a rózsza kúszva serked,
holtra támaszkodik.

Mert holt, ki fenn van. De feléleszt
holt hitével e kincs
számasincs rózsanemzedéket.
Önként segít, ki nincs.

Csak holtak vezetnek magasra
törekvő elevent.
Élő halandó létrehozza,
ami holt odafent.

Téli elégia

Figyeld meg minden holló lépteit.
Hová el akar jutni feketében,
Eljut végül, nem is tolakodik,
Csak emeli karmát fehéren.
Mintha a te keservedet viselné:
Megálmodtad s ő feldolgozta vérré.
Hasztalan forog a szétzilált alak:
Tapasztalat csak fél tapasztalat.

Addig érik, míg nem hull a gyümölcs.
A megvert ember földnek visszaadja,
mit mástól kicsikart vagy örökölt:
szoros kezekből kivész a szabadba.
Nem, embert ez a territórium
nem tűr meg, e halom világi lom:
egyetlen birtoka egyetlen ívben
kinok lüktetése közt kiröppen!

Nincs meg vér nélkül a pipacsvirág.
Mi bor volt egykor, most lehetne vér,
egész pohárból sunyító szilánk
halma, nyers romhalmaz, hús, csatatér.
Aki hitedet hordoztad, lerogytál.
Férgek zsidognak irtó csontjaidnál.
Míg ezt a titkos körforgást megérted:
te okoztad tulajdon vereséged.

A vereséget, amelyet ezer szem
lát büntetlenül megtörténni rajtad,
ki adagolt üdvben és istenekben
hihettél, hittél egyedül magadnak.
És a benti szem, amiben a mérték
megjelenne, a roppant ellenérték,
leromlik a szertelen ragyogásban,
kifulladásban, páros pusztulásban.

A holló lába lépte hangtalan.
Fehér vonja tán teste acél
feketéjét, vagy általa rohan
a széles fehér, amerre a cél?
Korlátok között gurulnak koponyák...

*Nem adhat egyetlen erős jelet
egész világ az elhagyottnak, ki
sorban kiszorította belőle magát.*

Jász Attila

Szabadulási gyakorlatok

*EGY ZÁRT AJTÓN váratlan belépő mondattal
megzavarja bennem a másik jelenlétét.
Ami éppen összefűzne végre engem, és*

*a verssorok indokolatlan születését.
Ilyenkor tombol rendesen, akár egy angyal.
Még szerencse, hogy nem jöhet el olyan gyakran.*

*Néha csak. Olykor megvárat, és megígértet
mindent. Ír helyettem, olvas, javít. Becéz: „Teee”.
És hiába ellenkezem, folyton beszéltet.*

*Nem tudom elhallgatni, ami fáj, amit érzek.
De valami hiánnyal folyton piszkál. Itt áll
előttem, s közben előlem is bennem bujkál.*

[rokon gondolkodással, Füzi Lacinak]

*SZERETEK A RÉGI háztetőkre nézni.
Egy angyal láthat így, korhadt padon
ülve, az ég peremén, a Semmi-terazon.*

*Miközben kapkodva veszi a levegőt,
sopánkodik, hogy „folyton előjön a tér-
iszonyom, noha gravitációval foglalkozom”.*

*Szavakat dobál egy feneketlen kútba.
És hiába mondom neki, hogy hiába,
csak a régi közhelyeket gyúrjuk át újra.*

*A SEMMI PALACKzöld habjaiból kilépő istennő
lábnyomait (38-as) eltünteti az éjszaki szél,
követhető irányok és módszerek nélkül.*

*Hiánya belénk szorul, vonul vissza végül.
A leejtett tükröt darabonként összeragasztva
nem ugyanazt mutatja az onnan visszanéző kép.*

Lackfi János

Az az elektrosokk

Lengyel Balázsnak

Amikor a kifutópálya gyorsuló szakasza után egy rándulással felemelkedik a gép, s közben melletted újságot olvas, fecseg, aludni hunyja szemét az utastárs, nos akkor, bármennyit is utaztál már, torkon ragad a tér... Ugyanígy, ha a lift megindul egyszeriben veled, és levitálni kezdesz, századszorra is összeugrik a gyomrod... Vagy amint egy halványan ismerős arc felbukkan, s rögtön beugrik egy régi pillanat, ferde fénykéve vagy szűrt napsütés, telt vagy levegős, friss szag, szín, állag, meg tán, hogy mit mondott akkor valaki benned, kívüled... Mihez is hasonlíthatnám még azt az elektrosokkot, jó verset olvasni milyen?

Mogyorók

A vízilabda-válogatott valamelyik meccsén hatalmas nemzetiszín kesztyűket osztogattak, Bori sógomóm hazahozott egyet, kétéves Johanna lányom pedig a kesztyűbe könyékig belecsusszant, apró karral hadonászva rohángált fel-alá a lakásban, és üvöltötte: HAJRÁ, MOGYORÓK! Egyszer aztán itthon sikerült megkaparintania a feketére égett, neki éppoly irdatlan méretű szívacskesztyűt, mellyel a forró tepsiket szoktuk kivenni a sütőből, s azzal is ugyanúgy ide-oda szaladgált, ugyanazt kiabálva. Én pedig, ha nevetve is, de értettem az öntudatlan lelkesedést, most itt szaladgálok e feketére égett egyujjas verssel, s bár már nem egyszer kikaptunk, s biztos kikapunk még, szégyenlősen, teli torokból rikoltom: HAJRÁ, MOGYORÓK!

Eol furulya

avagy Freudnak igaza van, s mégse

Tavaszi időben a főiskolás lányok kiülnek a házunk melletti parkba vagy a hosszú lépcső kövére, és furulyaórájukra készülnek. Két-háromféle darabot gyakorolnak egyszerre, ki-ki a sajátját, különböző ritmusban, hangmagasságban, de a síphang olyannyira puha, hogy a diszsonancia (főleg így, messziről) cseppet sem zavaró, talán még őket sem zavarja, vagy csak vattát tesznek ilyenkor a fülükbe.

*Jönnék hát a hangoszlópok, elképzelem őket,
mind akár egy-egy tejüveg-sima,
hűvös tapintású fehérretek, mintha
bársonypámára rakosgatnák ki őket,
egész orgonasíp-sorrá állnak végül össze.
Mindig lesznek itt főiskolás lányok,
s mindig is tanulnak majd zenélni,
kergén, akár a fűcsomókat
kihúzkodó kecskegidák, friss szájjal,
mintha a taláalomra kitett furulyákat
tapogatózó ajkú, szertelen tavaszi
légrohamok fúvogatnák.*

Fekete J. József

Ember és Táj¹

A Trianon utáni vajdasági művészetszemlélet interkulturális vetületei Herceg János értekező prózájában

„Így lebben fel a fátyol az írás létének teljességéről: egy szöveg sokféle írásból jön létre, amelyek több kultúrából erednek, és amelyek dialogikus, paradisztikus viszonyra lépnek egymással; ám van egy hely, ahol ez a sokféleség összegyűlik, és ez a hely nem a szerző, mint mostanság mondani szokták, hanem az olvasó; az olvasó maga az a tér, amelybe beleíródik minden egyes idézet, amelyből egy írás összeáll, anélkül, hogy akár egy is veszendőbe menne.” Roland Barthes

Minden tartósan elnyomott csoport gondolkodása sérült. Ennek a lélektani axiómának a fényében szemlélve az irodalom és a kultúra kisebbségi körülmények közepette való fejlődését, eleve megkérdőjelezhetővé válik, mennyire releváns a kisebbséghez tartozók belső fölmérése, értékelése, helyes-e az a mód, ahogy önnön irodalmuk esztétikai értékeiről és etikai vonatkozásairól tárgyalnak. Nem sérült-e az a kánonképzés, amely a kisebbségi létkörülmények között születő irodalmi alkotásokat a centrum és a periféria viszonylatában kettős megítélésben látta? Ebben a viszonylatban, a központ és a peremvidék irodalmát megkülönböztető látásmódban milyen érték kategóriák jutnak döntő szerephez? Erkölcsei-etikai, etikai-szociális, vagy esztétikai-retorikai ismérvek alapján ítélnék egyfelől azok, akik a vakondtúrást bérces vonulatnak látják, illetve fordítva, akiknek szigora a periférián sarjadó alkotásokat eleve vadhajtsásként éli meg? A délidéki magyar kultúra és irodalom tekintetében² az ezredforduló táján számos szociológiai-pszichológiai tanulmány és gondolkodói obszerváció látott napvilágot vajdasági szerzők tollából, amelyek kritikus érvekkel taglalják témájukat, feltárják a tartósan elnyomott csoport, vagyis a kisebbségi sorsba szakadt magyarság gondolkodásának sérültségét, a nemzetudat hézagosságát, a kulturális igénytelenség megnyilvánulását, az anyaországi és -nemzeti kötődések föllazulását, mindazt, ami oda vezet, hogy ennek a sajátos világnak, amit kisebbségi létmódnak nevezünk, a belső törvényszerűségei jelentős eltérést mutatnak a centrumban érvényes normarendszerhez képest.

A kortárs poétikai gondolkodás az utóbbi időben hajlik egy úgynevezett világpoétika³ kialakítására, amelynek során megfeleléseket keres a különböző szövegek, eltérő szellemi vonulatok és egymásra nem hasonlító kultúrák interferáló beszédmódjai között. Ez a planetáris kultúra jelenségként megszámlálhatatlanul sok perspektíva lehetőségét nyitja meg. A vizsgált interferencia azonban nem csupán az egybehangzások, a szólamok egybecsengése miatt érdekes, hanem a beszédmódok divergenciája, a műfaji, tárgyi és stílusi szétszalazódás miatt is. Még akkor is, ha a központ szempontjából periférikusnak tekintett területeken ez a szétszalazódás az ezredfordulón már a kisebbségi (kulturális) nemzetelhaláziózióját gerjeszti.

Az emberi léptékek mérve aggastyán korba lépett, nyolcvan évét meghaladó vajdasági (korábban jugoszláviai, legújabban – s nem gúny nélkül – szerbiai) nevezett) magyar irodalom kényszerből született, s koloniális fejlődésének vonalát „sok szép nagy hiába” (Gulyás József) koszorúzta. Külön sorsnak külön irodalom kell – szögezte le Németh László az egyik pillanatról a másikra nemzetiségivé, illetve kisebbségivé minősült magyar irodalmakról. Ehhez azonban azt is hozzá kell számolni, hogy irodalomkritika nélkül⁴ nem létezhet. Illetve, ha igen, akkor esetleg vadhajtsásként, az irodalmon elősködő munkák, dolgozatok összességéeként. Tovább haladva az önmagába záruló vonal mentén, az is tény, hogy a kritika nem működhet a nemzeti irodalom egészére kivetülő horizont nélkül, abbéli gátoltatottságában, hogy rálátása legyen az irodalmi élet egészére, belássa és igyekezzen megérteni azokat a jelenségeket és folyamatokat, amelyek a világ- és a nemzeti irodalom berkeiben megjelennek, működnek; hogy ezekből az általánosságokat és az egyedi jellegzetességeket leszűrve építse, igazítsa, módosítsa kritikai szempontjait, hogy végül megértő bírálója és elbírója lehessen a műveknek.

Közelmúltunk a történelemnek egy olyan ismétlődő alkonyzónája volt, amelyben az egyébként is szklerotikus irodalmi keringés teljesen összeomlott. A fáradtság és küzdelmekkel kiépített egyéni és intézmények közötti kapcsolatok számai foszladoztak, a külföldön kinttűntetett tudós az ezredfordulón nem utazhatott el még a díja átvételére sem, az ország sanyarú helyzete közepette a magánember, az író és a kritikus is képtelen volt a számára létfontosságú könyveket megvásárolni, folyóiratokra előfizetni, amiből következően bárki kénytelen-kelletlen besétál a belterjesség agyamosó karámba, s előbb-utóbb azon kapja magát, hogy értéktételei már a karám palánkjáról is visszapattannak, vagy még kimondásuk előtt földre zuhant kristálypohárként zúzódnak szerteszét az összeszorított fogak hullámtörő gátján.

„Az utóbbi évtizedben a Vajdaságban alig született az egész magyar irodalomban számottevőnek vehető szépirodalmi munka [...] A vajdasági irodalom, úgy látszik, az ezredvégre »olvasó irodalomná« alakult át, ami nyilván veszteséglistáinak tudható be, de egyúttal irodalmi önismeretének, a magyar irodalmat erősítő regionális kötöttségeinek és hagyományos nyitottságának is” – szögezte le Bányai János a *Mit viszünk magunkkal?*⁵ kötetének címadó tanulmányában. Később még szkeptikusabb: „*Mintha véget ért volna a története*” – írta, természetesen a jugoszláviai magyar irodalomra gondolván.

Aggasztóak Mirnics Károly szociológiai tanulmányainak és Hódi Sándor szociológiai-pszichológiai vizsgálatainak következtetései. Ez utóbbi Gereben Ferenc felmérése⁶ kapcsán, miszerint a történelem nagyjai közül az 562 megkérdezett vajdasági felnőtt magyar nemzetiségű személy közül legtöbben Tito marsallt nevezték meg, egyebek között a következőket szögezte le: „A felmérési adatok tükrében a vajdasági magyarság mintapéldánya lehetne a kilúgozott agyú népeknek. Ilyen mérvű értékszavazat kizárólag olyan népek esetében fordul elő, amelyet szinte teljes egészében megfosztottak történelmi múltjától, önbecslésétől és nemzetudatától. [...] Hogyan lehetne a vajdasági magyarság büszke nemzeti nagyjaira, amikor azok nevét hosszú évtizedeken át ki sem volt szabad ejteni, és a félelemtől görcsbe rándult a gyomra, valahányszor magyarsága szóba került? [...] A közösséggé szerveződésnek jól ismert gazdasági és politikai akadályai voltak. Nemcsak törvények tiltották, amit főben járó bűn volt megszegni, hanem a magyarsághoz való tartozás az elmúlt nyolcvan esztendő során kizárólag hátrányt jelentett az emberek egyéni boldogulása szempontjából. Előny kizárólag abból származott valaki számára, ha hátat fordított nemzetársainak, még inkább, ha elárulta őket.”⁷ Hódi más helyen azt fejtegette, hogy a vajdasági magyarság az egyéni lelki beágyazódás, a keresztény értékrend és a nemzeti öntudat hiányában nemcsak rossz közérzetével kénytelen megküzdeni, hanem olyan lelki sérülésektől

szenved, amelyek pusztító és önpusztító magatartásban tárgyiasulnak. „Az elszakított nemzetrészek gondolj-bajai többértékűek. Általában a kisebbségi jogok és a nyelvi egyenjogúság hiányát szoktuk szóvá tenni, holott a legsúlyosabb problémáink nem is annyira jogi, mint amennyire szellemi és mentális természetűek. A nemzeti léttel kapcsolatos általános értékzavar a legnagyobb baj, amely lehetetlenné teszi az együttes gondolkodást és cselekvést számunkra. Ez az értékzavar részben a kisebbségek jogfosztott helyzetével, politikai és gazdasági kiszolgáltatottságával függ össze, részben egy sajátos világjelenség következménye.

Beszélhetünk mi a demokráciáról, az átalakulásról amennyit csak akarunk, mindaddig, amíg a kisebbségek politikai, gazdasági, kulturális és nyelvi egyenlősége nemzetközi garanciák helyett üres szövegeken nyugszik, nem várható a nemzetrészek szellemi újjászületése, anyagi és kulturális felemelkedése. Ennek az egyenlőségnek a kiharcolása azonban jelentős mértékben éppen a magyar szellemiség erősödésének, ha úgy tetszik: a nemzeti értékek felismerésének a függvénye, amely nélkül meg sem fogalmazódhat kisebbségi közösségünk igazi érdeke, fel sem merülhet a helyzet megváltoztatásának tényleges igénye. A huszonkettes csapdája ez is, mint minden, ami egyaránt függvénye az ember személyiségének és társadalmi körülményeinek.” – foglalta össze egy tanácskozáson Hódi Sándor.⁸

Badarságnak tűnik a huszadik század vezető irodalomelméleteinek fényében közösség irodalmáról, sőt a közösség szociológiájáról és pszichológiájáról beszélni⁹, amikor ezek az elméletek kiemelték a művészetet s vele együtt az irodalmat is a közösségi cselekvési formák közül, lehámozták róla a külső meghatározóit – a politikai, szociális, nemzeti, földrajzi-regionális összefüggéseit –, elszakították a szerzőtől, és önelvű nyelvi önmozgásként értelmezték, amelynek egyetlen és kizárólagos játéktere az olvasó, és amelyek szerint az irodalom szakadatlan szövegelés, egyedüli fétise a nyelv, célja az önreflexió, és semmi köze a nyelven kívüli világhoz, így személyhez, éthoszhoz, nemzethez, történelemhez, végső soron emberhez, vagy ha igen, akkor az is az olvasó intellektuális játékának tárgya. Amennyiben ezen elméletek bármelyike is egyeduralgokká válna a már említett (feltételezett) világpoétikában, szükségtelessé tenné az irodalomtörténet-írást. Nélküle azonban az elmélet is feleslegessé nyilvánítaná önmagát, hiszen elveszítené vizsgálódásának folyamatosságát, tárgyát egyedi, előzmények és következmények nélküli jelenséggé vizsgálhatná, nem képezhetne kánont, értékmezőket, és értékmérő eszközei se lennének. Innen az, hogy a harmadik évezred elején is viszonylag békésen megférnek egymás mellett a különböző elvekre esküvő irodalomkutatási iskolák és az eltérő szempontokat érvényesítő irodalomtörténet-írások.

I. Vajdasági magyar irodalom (?)

Vitatható, megkérdőjelezhető, igenelhető és tagadható, de mindenképpen tanulmányozható a vajdasági magyar irodalom létezésének ténye, autonóm mivolta, kapcsolata a magyarországi és a magyar nyelvű irodalom egészével, kapcsolódása a volt Jugoszlávia népeinek irodalmával, a környező országok irodalmával és magával az általában értelmezett irodalommal. Születtek is különböző elméletek, koncepciók és prekoncepciók a délvidéki/jugoszlávai/vajdasági magyar irodalom geneziséről, fejlődési soráról, létéről, önállóságának fokáról, kapcsolatainak rendszeréről; az elméletek tükrében pedig egymásnak szögesen ellentmondó értékítéletek e literatúra minőségéről, érvényességéről, hatásköréről.

Az elméletekkel szemben azonban tény, hogy a Délvidéken élő magyarok 1918. december 1-jétől, Sándor trónörökös és régens proklamációjától számítva új országba, gyökeresen megváltozott körülmények közé kerültek. Helyzetüket a Trianoni békeszerződés 1920. június 4-i aláírása, majd a Jugoszláv alkotmányos királyság (S.H.S.) 1921. június 28-i alkotmánya véglegesítette. Az addigi uralkodó nemzetből megtört kisebbségi sorsba szakadt délvidéki magyarság hosszasan kereste és nehezen találta meg helyét az egyszerre idegenné lett körülmények között. Az idegen adminisztráció megcsontosodása és a rendszer későbbi totalitarizmusba torkolása évtizedekre megbénította az anyaországgal való beszédforgalmat, ezáltal végérvényesen minimalizálta a látszólagos nyelvi és kulturális szabadságot. Számottevő tény, hogy már 1920 nyarán újra megjelent Szabadkán a *Bácsmezei Napló*, amelynek szerkesztőgárdája azonos felismerésre jutott, mint az erdélyi gondolatot megfogalmazó Kós Károly, aki fél évvel később tette közzé a *Kiáltó* szó című röpiratát: a periféria korábban nem vett róla tudomást, hogy a centrumon kívül is létezik irodalom és művészet, és most, egyszerre az új államiság keretei közé kerülve össze kellett fogni az erőket, és megteremteni a peremvidékek magyar irodalmát. A Napló tehát nem vajdasági irodalmat akart teremteni, hanem magyar irodalmat a Vajdaságban, és ennek érdekében szerzőinek sorába állította Tamás Istvánt, Kristály Istvánt, Debreceni Józsefet, a már tapasztaltabb Radó Imrét és Ambrus Balázst, 1920 őszétől pedig a Szegedről Jugoszláviába emigrált Dettre Jánost, aki egy ideig szellemi irányítója a vajdasági irodalomszervezésnek. Kezdetben azonban a szerkesztőség kénytelen volt az egykori pesti lapokban megjelent tárcákból válogatni, és egy ilyen közlést követően fedte fel szerzői kiletét Szenteleky Kornél is.

Az irodalom- és művelődésszervező *Szenteleky Kornél* (1893–1933) is a hagyománytalanság, a légüres szellemi térség, a kulturális meddőség tapasztalatától jutott el a délvidéki magyarság tragédiáját önmaga drámájába szublimálva a programszerűen autonóm vajdasági magyar irodalom kialakítására irányuló célkitűzéséig. Ez az eszmélés a *sáros, poros, boros* Bácskában hozzávetőleg egy évtizedig tartott, s noha természetesen nem dátumhoz kötődően, nem egy csapásra jelent meg, kezdetét a *Vajdasági Írás* 1928-as megjelenése harangozta be. A vezér szerepét kényszerűségből vállaló Szentelekynek mindenek előtt meg kellett szenvednie a megszólalás kiharcolásának küzdelmeit, a szervezés gondjait, a kulturális térség légüres terének áthidalását; eredményei ennek következtében és ennek megfelelően felemásra sikeredtek: a mennyiség érdekében, a Hippolyte Taine-féle miliőelméleten hizlalt kényszeroptimizmusának megfelelően, vagy talán az igazi tehetséget mutatók ritkasága következtében tárt kapukkal várta a tehetség szellőjétől meglegyintett *mű-kedvelőket*, és a tényleges dilettánsokat se tette igazán helyükre.

Ezen aligha csodálkozhatunk, hiszen a kisebbségi körülmények között születő irodalomnak éppen a kisebbségben levés rákfenéjével kell megküzdenie. Ki kell harcolnia és meg kell teremtenie, majd óvnia magát a megszólalás lehetőségét, ami rengeteg alkotó energiát emészt fel, ahelyett, hogy ez az energia az irodalom belső törvényszerűségeiből fakadóan műveket teremtené. Ezzel a kényszerrel szemben dolgozik az igényesség követelménye: az írónak jó irodalmat kell teremtenie, ami a felvállalt couleur locale elmélet értelmében nem idegen a helyi problémáktól, de nem ragad le a helyi érdekűség provincializmusában és nem áll meg a kisebbségi gondok unalomig történő felhánytorgatásánál. Azt se szabad szem elől téveszteni, hogy Szentelekyéknek egyéb dolguk is akadt az úgynevezett magas irodalom hajtásai nyesegetésénél: az irodalmárookra szakadt egy jó ideig a kultúraszervezés összes feladata, az alkalmi ünnepektől a műkedvelő színjátszáson keresztül a dalárdákig szinte minden téren.

A Vajdaságban mégis születtek tehetségek, akik a történelem és az élet természetes lüktetése során innen vitték, vagy ide hozták vissza írói poggyásukat, esetleg itt írták jelentős műveiket, ám életük, életművük kívül esik az időben pontosan behatárolható jugoszlávai magyar irodalom kezdetétől és autonómiájának programszerű megvalósításától. Ennek, a tájnak és a magyarságnak a hagyományairól tanúskodó *előtörténet*nek számos fontos megállóját sorolhatjuk fel. Bori Imre irodalomtörténet-írása a terület földrajzi meghatározásából, nem pedig az aktuális államformációk mivoltából indul ki. Ennek a szemléletnek alapján igen korai kezdetekről is

beszélhet az irodalomtörténet.

Tamás és Bálint magyar anyanyelvű huszita papok a szerémségi Kamancon (Kamenica) fordították a középkor jeles emlékévé magasztosult, úgynevezett *huszita* bibliát. Váradi Péter Bács várában honosította meg a reneszánsz kultúrát. Baranya középkori művelődési szakaszát többek között Sztárai Mihály és Laskai Osvát neve jelzi, a 19. századot meg egyebek mellett Ács Gedeon (1819–1887) naplói. A Zomborhoz közeli Prigrevica–Szentivánon írta hangsúlyozottan világi jellegű, kevéske magyar nyelvű versét Rónay István (1840–1893) papköltő, és ennek a vidéknek volt különös hangú prózai megjelenítője az ómoravica származású Papp Dániel (1868–1900). Ugyancsak Zombor és környéke, valamint Bánát tájai ihlették Gozsdu Elek (1849–1919) pesszimista írásait, a verseci Herczeg Ferenc (1863–1954) dzsentri-regényei és színpadi művei is részben Bánát és Bácska életét idézik. Az elődök között is a legfontosabbak: a szabadkai Kosztolányi Dezső (1885–1936), valamint Csáth Géza (1887–1919), aki már nem műveiben, hanem sorsában reagált a határmódosítás tragikus következményeire: az ideiglenes magyar–jugoszláv határon lett öngyilkos.

A Trianoni békeszerződés leszakította a vajdasági magyarságot az őt addig éltető szervezetről, a Budapesten összpontosult szellemi élet érveréséről, s miként Jászi Oszkár fogalmazott a Nagybecskerekén megjelenő *Fáklyában*, „a magyar uralkodó nemzetből küzdő nemzetiségi lett”. Jászi azonban ebben a tényben a magyar kultúra centralizációjának megszüntetését és annak pozitív hozadékát vélte felfedezni; új magyar kultúrközpontok kialakulását a leszakított területeken, amelyek végül termékenyítő, policentrikus együttműködést alakítanak ki egymás között. „Az anyanyelvű kultúra mindennapjaitól való hirtelen elszakadás, még ha az első időben tétovázással, bizonytalansággal, távlatnélküliséggel járt is, felerősítette az irodalmi önteremtés igényét, különösen azokban a fiatal értelmiségiekben (jogászok, hírlapírók, tanárok), akik még Pest vonzáskörében alakították ki ízlésüket, s közvetlen szemlélői lehettek a modern magyar irodalom születésének” – írja erről az időszakról Utasi Csaba.¹⁰

A rezsiváltás hozta gyötrelmek és szellemi útkeresések évekig, évtizedekig tartottak, még a későbbi szellemi vezér is tanácstalan volt. Szenteleky ugyanis eleve elutasította a maga vajdasági írói mivoltát, szemben a Dettre János (1886–1944) által képviselt, a vajdasági irodalom autonómiáját megalapozó szemlélettel, miszerint „minden elkülönbözés, minden szétválás gazdagságot jelent”, és ennek szellemében bizakodást kínált, hogy „a magyarság szétszakadása gazdaggá fogja tenni a magyar irodalmat” – arra persze nem térvén ki, hogy ennek a gazdagodásnak ténylegesen mi is az ára: a kisebbségbe szakadás, a társadalmi pozícióvesztés, a zavarodott nemzettudat, és végső soron a nemzeti identitásvesztés. Ám Dettre se jutott egyenesen el az öntudatra ébredés ezen fokára. *Haszontalan beszélgetés hasznos dolgokról* című, a Bácsmezei Naplóban 1924. március 2-án megjelent cikkében még nyomtatékosan kikérte magának a vajdasági jelző bármilyen minősítő értelmezését, azt csupán földrajzi meghatározásként tartotta érvényesnek: „Magyar irodalom van, s a magyar irodalomnak vannak erdélyi és vajdasági munkásai. A magyar irodalom egységét nem tördelte szét a trianoni szerződés. Aki magyarul ír, s maradandót alkot, az a magyar irodalom munkása, akár Budapesten, akár Kolozsváron, akár Suboticán született vagy él. Bessenyeieik bécsi írók voltak? Mikes Kelemen rodostói író volt? [...] A hely, ahol az író él, ahol az írásmű megszületik, csak téma, miliő, hangulatforrás; inspirálhatja vagy elgáncsolhatja az író munkáját, de nem lehet mérték, kategória, alap az osztályzásra.” A végül Szentelekynél is megisméltető pálfordulásra fél esztendő elmúltával került sor Dettre gondolkodásában. November 16-án megjelent, *A kisebbségi magyar irodalom* című cikkében már a következőket írta erről az öneszmélésről: „Az utódállambeli magyar már most is egész más szemmel figyeli az eseményeket, mint idegen országok magyarjai, habár nyelvben és kultúrában édestestvérei maradtak. Más célok hevítik őket, más problémák foglalkoztatják, más-más feladatok előtt állnak, más-más gazdasági elhelyezkedésben vívják az élet csatáit, megváltozott a miliő és megváltozott az élet tartalma, az új vizekre új evezők jöttek és új bor az új tömlőbe. Megmaradt és megmarad a nyelvnek s a kultúra tradícióinak közössége, de a lelki élet materiája, tartalma merőben megváltozott. [...] Ha a magyarországi magyar lelki tartalma más tényezőkből tevődött össze, mint a kisebbségi magyaré, akkor a nyelv megegyezése ellenére dogmatikusan is indokolva van a kisebbségi magyar irodalom hivatottsága.”¹¹ Erről állapította meg a jugoszláviai magyar irodalom kezdeteit vizsgáló Utasi Csaba, hogy: „Dettre János meditációiban irodalmunk tehát mind messzebb sodródik a Pest-centrikusság sokáig kötelező előítéletétől, mindinkább önállósul, a valóságban azonban íróink nem tudják tartani ezt a tempót, s így az igények és az adottságok között erős kollízió támad.”¹² A Szenteleky – Dettre 13 vita 1927-ben zajlott, Szenteleky egy év múlva színéváltozásáról tett bizonyosságot és vállalta a vajdaságiságot, illetve ennek a „speciális viszonyok” közt sarjadó irodalomnak a szervezését. Meg kell jegyezni, a legújabb vizsgálódások is szívesen helyezik előtérbe ezt a gazdagodást. Kibédi Varga Áron írta a következőket a *Magyar-magyar kapcsolatok az irodalomban* című tanulmányában: „...azt a tényt, hogy egy anyanyelven beszélők különböző országokhoz, sőt éppen ezért bizonyos fokig különböző kultúrkörökhöz is tartoznak, mi magyarok nem nagyon akarjuk elfogadni, amikor arról a bizonyos tizenöt millió magyarról esik szó. Pedig ma, nyolcvan évvel Trianon után, jó lenne, ha ezeket a különbségeket mi sem tekintenénk többé kizárólag szomorúnak és tragikusnak, hanem a szellemi gazdagodás egyik jelentős forrásának.”¹⁴

A Dettre-féle meglátásnak adott hangot Szerb Antal irodalomtörténete 1934-ben, amely külön fejezetben tárgyalta az „utódállamok” irodalmát, amikor a korábbi egy-központú magyar irodalom helyett több magyar irodalom kifejlődéséről tudósított. Ezt megelőzően Pintér Jenő 1928-ban megjelent *Magyar irodalomtörténete* a vajdasági magyar irodalom szomorú helyzetéről tudósított. A Dettre és Radó Imre szerkesztésében megjelent *Vajdasági magyar írók almanachja* alapján ítélve rámutatott, hogy a szerzők „inkább pályakezdők vagy olyan költők és elbeszélők voltak, akik hírlapi munkában és a hétköznapi élet kenyérkereső gondjai között kényszerültek szétforgácsolni tehetségüket”. Említésre fontosnak mindenki előtt Milko Izidor tartotta, Ambrus Balázs, Borsodi Lajos, Radó Imre, Szántó Róbert és Szenteleky Kornél írói munkásságát pedig reménykeltőnek ítélte. De érdekes adalékkal szolgált Pintér Jenő a délvidéki közzlési korabeli megítélését illetően is. Szerinte akkoriban vidékünkön erős Ady-kultusz dívott, és az ultramodern irányzatok lelkes író-olvasó híveiről tesz említést, ám közli, hogy ebben a légkörben is megbukott minden időszakos irodalmi vállalkozás, így az irodalmi kezdőkből álló csoport, vagyis Csuka Zoltánék futurista folyóirata is.

Herceg János (1909–1995) – miként Bánai János nevezte: a vajdaságimagyaríró – a *Kalangyában* „egy merőben önerejére támaszkodó és önerejéből fejlődő irodalom” megteremtését sürgette még 1938 őszén is, tehát már távolabb Trianontól és közelebb a következő háborúhoz. A kisebbségi irodalomnak a nemzetek közötti hid-szerepe 15 ugyan nem elsődleges, csupán járulékos funkció, Herceg János mégis úgy fogalmazott, hogy a vajdasági magyar író kettős koporsóba van bezárva – egyaránt kellene, hogy olvassák Budapesten és Belgrádban –, de se itt, se ott, sehol sem olvassák! Papp Tibor 1996-os tanulmányában¹⁶ e hid-szerepű, speciális viszonyok között fejlődő irodalomról leszögezte, hogy „a jugoszlavizmus rendszermeghatározó fogalma nemcsak államközösséget, hanem ideológiai közösséget is magába foglalt”, és ebből a megállapításból fakad a következő konklúziója, miszerint „a jugoszláviai magyar irodalom-paradigma története, mely a Jugoszláviában élő magyarok irodalomrendszerét önálló, az anyairodalommal csak nyelvben és kulturális múltjában egybetartozó entitásként tételezte, az őt konstituáló ideológiai

narratíva elkülönböződésével [difference] – önfelszámolásával – berekesztett." Ebben az értelemben beszélt Tomán László is Gerold László 2001-ben megjelent *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)* című munkájáról mint „egy nem létező irodalom lexikoná”-ról.¹⁷

A centrum és periféria kérdésében ma is a sztereotípiák érvényesülnek. Végel László írta egy vagy tíz évvel ezelőtti esszéjében, hogy ha Újvidékről Budapestre utazik, akkor mindenki a vajdasági magyarság sorsáról faggatja, de senkit se érdekel, hogy például mi a véleménye a posztmodernről. Ennek kapcsán állapította meg Kibédi Varga Áron, hogy: „A Magyarországon kívül, de a Kárpát-medencén belül élő magyar értelmiségivel és íróval szemben az az elvárás, hogy szomorkodjék, hogy panaszkodjék, másról mint a kisebbségi élet nyomoráról ne beszéljen és főleg pozitívumot ne mondjon, az már kimondottan botrány lenne.”¹⁸ Erdemes tovább is idézni a szerzőt: „A magyarországi elvárásokat ezenkívül a központ-periféria szociológiailag rendkívül érdekes problémája is jellemzi, egyrészt kulturális, másrészt társadalmi szinten. A központ dönt, a periféria pedig úgy érzi, hogy ezekbe a döntésekbe nem szólhat bele. Kulturális vonalon a magyar helyzet ebből a szempontból hasonlít a francia helyzetre. A francia kulturális élet párizsi-, a magyar budapestközpontú. Mindkét fővárosban úgy gondolják a kulturális vezetők, értelmiségiek és kritikusok, hogy az ő ízlésük mérvadó. Általában ők tudják a legjobban, hogy ki jelentős író, függetlenül attól, hogy az író milyen illetékességű és hogy magyarországi, a vajdasági, a szlovákiai vagy az erdélyi valóságot ábrázolja-e. Ami nem felel meg a párizsi, illetve a budapesti mércének és elképzeléseknek, az provinciális, másodrangú. A provincia beletörődik ebbe a helyzetbe, határos tiltakozásra nincs lehetősége.. – Ez a központ-periféria probléma politikai-társadalmi vonalon is jelentkezik. Budapesten kialakultak bizonyos elvárások, és a határon kívülieknek meg kell felelni ezeknek az elvárásoknak. Budapesten tudják igazán, hogy ki a jó, rendes, hazafias magyar, ott tudják tehát azt is a legjobban, hogy mi kell a kisebbségben élő magyarnak. Itt nem a francia, hanem egy másik párhuzam merül fel: azokra a nyugati vezetőkre és vállalatokra gondolok, amelyek 1989 óta a közép-kelet-európai országoknak vállalva és atyáskodva magyarázták, hogy mi a demokrácia és mi a kapitalizmus.”¹⁹

Bori Imre (1929) az 1960-as évek végétől megjelenő irodalomtörténeti összefoglalóiban, kézikönyveiben a jugoszláviai magyar irodalom terminusának alkalmazásával egyértelműen ennek az irodalomnak az önelvőségét és öntörvényűségét jelölte ki, ugyanakkor ennek az irodalomnak a kezdeteit jóval a névadó államformáció létrejötte előttre helyezte.

A vajdasági magyar irodalom autonómiáját időközben többen vitatták. Hornyik Miklós (1944) az 1968-as esztendő forrongó őszén már az egyetemes magyar irodalomhoz való tartozását nyomatékosította: „Számomra nem kérdéses irodalmunk hovatarozása. Semmiféle kettős, hármás, vagy négyes kötöttséggel nem lehet elbűvészkedni azt a tényt, hogy a jugoszláviai magyarság a magyar nép (szerves vagy szervetlen) része, s hogy kultúrája az egyetemes magyar kultúra (szerves vagy szervetlen) része. A magyar író a zulukafferok között is magyar író marad, nem azért, mert történelmi vagy »faji« nosztalgiák nyugtalanítják, hanem mert anyanyelve fogva tartja”.

Az egyetemes magyar irodalom egyébként nem értékelő, hanem mellérendelő, leíró fogalom: a nemzeti és a nemzetiségi irodalmak összességét jelzi; a magyar irodalom története egyszerre a magyar regionális irodalmak története is.

Hornyik megállapítását húsz év múlva Sziveri János (1954–1990) nyomatékosította, miszerint a jugoszláviai magyar irodalom önállóságáról szó sincs, az itteni irodalom a magyar irodalom szerves része. Ugyanezt a meglátást támogatta Vajda Gábor (1945) irodalomtörténete is a kilencvenes évek elején. Vajda Gábor nevét azért emeljük ki az irodalomtörténészek rangos névsorából, mert nemcsak résztanulmányokra és monográfiákra, hanem áttekinthető összegezésre is vállalkozott. *A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig* (é.n., 1995?) című munkájának adatai, kritikus meglátásai Bori Imre irodalomtörténetével egyetemben ennek a vázlatnak a megírásában segítségünkre voltak.

Csányi Erzsébet (1956) szerint ezzel szemben a vajdasági magyar irodalomnak öt fontos kontextusa van: „kialakítja saját dinamikáját fejlődését; alapvető fontosságú a magyar irodalommal való kontextusa; identitását befolyásolják a jugoszláv irodalmi összefüggések; létrejön a nemzetiségi irodalmak közötti közösség és van világirodalmi kontextusa”²⁰.

Ezzel megint csak ellentétben Márkus Béla (1945), aki *A betokosodott kudarc* cím alatt gyűjtötte kötetbe a kisebbségben született magyar irodalmakról szóló írásait, 1975-ben még azt jelezte, hogy „a jugoszláviai magyar irodalom önállósága inkább vágy, ábránd még, semmint valóság”. A *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*²¹ című gyűjteményben, tehát negyed század múltával is ugyanilyen kritikus szigorral írta a Híd Versek éve, 1995 gyűjteményéről, hogy „a kisebbségi magyar irodalmak kezdeteire emlékeztet: szóhoz juttatni, megbecsülni a dilettánsokat is”.

Béládi Miklós (1928) ettől is kegyetlenebbül fogalmazott egy viszonylag nem is olyan régi (1982) irodalomtörténetben. Nem kevesebbet állít, mint hogy „a kisebbségi irodalom [...] nem teljes értékű irodalom: a szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, ha alkalma nyílt efféle erőfeszítésre.” Igaz, ezt a megállapítást 1945 előttre vonatkoztatja, és az állítását is árnyalja: „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvi irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum.” Végül mégis elismeri az önállósulási folyamatok szükségszerűségét: „Változást az idő múlása és a történelmi fordulat hozott: 1945-tel megnyílt a lehetőség arra, megteremtődtek hozzá a feltételek, hogy ezek az irodalmak kisebbségi, másodrendű helyzetükből kiemelkedjenek és nemzetiségi önállóságra, kulturális autonómiára tegyenek szert.”

Tény tehát, hogy irodalmi múltunkat az újbóli értékelés és minősítés szándékával kell vizsgálnunk. Az irodalom története természetesen nem azonos sem a művek, sem az alkotók történetével. A művek élhetnek, hathatnak, a megalkotók élete határos. Ám, amennyiben történetről beszélünk, s arról, ami a történelem során az irodalommal történt, nem hagyhatjuk említetlenül éppen a műveket és az életműveket, amelyekből a történet összeáll.

Végül hadd idézzem a kisebbségi irodalom viszonyrendszerének egy meglehetősen új keletű megfogalmazását Pomogáts Béla 1997 őszi megjelent értelmezéséből: „A kisebbségi sorsba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott kultúrája (irodalma) az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységében maradt az »anyaországi«, illetve »egyetemes« magyar irodalom általános áramlataival.”

Vagyis, talán jól sejtette a dolgot 1922-ben Jászi Oszkár?

A vajdasági magyar irodalomnak írói mindig is voltak, olvasói soha – szögezte le e témának egyetemi előadójaként Juhász Erzsébet (1947–1998), aki regényben örökölte meg *irodalmi nagyapánk*, Szenteleky Kornél alakját.

A kritikával, saját kritikai apparátussal nem rendelkező irodalom könnyen elveszíti irányát, értékrendszere összegubancolódik, és a dilettáns vagy az epigon művek melegágyává válhat. Valami hasonlót eredményező folyamat játszódott le az új országba szakadt, a

magyar kultúra köldökzsinórjáról leválasztott vajdasági irodalom kezdete során, amikor a bíráló és értékelő kritika hiányát az udvarló, vagy udvarias ismertetés, a csak jó véleményt hangoztató méltatás igyekezett pótolni. A költő, regény- és tanulmányíró Szenteleky (Sztankovics) Kornél, miután vállalta a kisebbségi koncepciót, a *Vajdasági Írás*, majd a *Kalangya* szerkesztőjeként, és emellett kiterjedt levelezése útján töltötte be a minőség irányában kényszerűen engedékeny szerepét. Az irodalmi értékre a *Kalangyában* helyére kerülő *Szirmai Károly* (1890–1972) esztétizmusa irányította a figyelmet.

Időközben azonban még történt egy s más.

A Vajdaságban talált közizlés értékmezőinek érvényességét először az elbukott Pécs-Baranyai Szerb-Magyar Tanácsköztársaság emigránsai kérdőjelezték meg, hiszen ők az izmusokon nevelkedtek, és a tevékeny, harcos aktivizmus mezejéről ítélték el mindent, ami maradi és retrográd. Az emigránsok, írók és újságírók egyaránt még 1921-ben bekapcsolódtak a vajdasági irodalom alakításába. Egy év múlva, 1922-ben Becskerekén megindították a kilenc számot megélt első hetilapjukat, a *Fáklyát*, és Csuka Zoltán is beindította Újvidéken az új életet és új művészetet hirdető *Út* című folyóiratát. Az 1922-ben indított folyóirat a *Bácsmegeyi Naplóhoz* hasonlatosan nem a vajdasági magyar irodalom megteremtésének szándékát tűzte zászlajára, hanem a magyar nyelvű kultúra ápolását, s azon túlmenően a transzlokális együtthangzásnak kívánt helyt adni, mint az a lap *Programjából* kiviláglik: „*Poliglott területen élünk: itt kétszeresen szükség van a mi nemzetfőlöttiségünk megdemonstrálására. Nem magyar kultúrát adunk, de kultúrát magyar nyelven! S művészet és kultúra ma már nemzetfőlöttek, és az egyetemes irány felé haladnak.*” 22

Az avantgárdot Vajdaságba Csuka Zoltán, Fekete Lajos (1900–1973), Tamás István (1904–1974), Somogyi Pál (1894–1980), Láng Árpád (1898–1983) és társaik hozták el és igyekeztek az izmusokat autentikus vajdasági irodalom formálni, de törekvésük közönybe és értetlenségbe bukkott. Ez lett az *Út* sorsa; vezető munkatársai a *Szervezett Munkás* című hetilaphoz pártolva, a forradalmiság más felhangú húrjait kezdték pengetni és elindultak a szocialista realizmus – ugyancsak zsákutcába torkolló útján.

Az emigránsok, noha legtöbbjük csak rövid ideig tartózkodott a Vajdaságban, meghatározó jellegű hatást tettek kortársaikra és a későbbiekre. Leginkább Csuka, Fekete, Somogyi, Tamás, Haraszti Sándor, Mikes Flóris szépírók, majd a később színre lépő kritikus, Kázmér Emő művei voltak inspirálók.

Csuka Zoltán (1901–1984) irodalomszervező munkájának fontos állomása a határon túl is érdeklődést keltő versantológiája, az 1928-ban megjelent *Kéve*, amely 14 költő verseit fogta egybe. A szerzők névsorából több (Ambrus Balázs, Ferenczy György, Földi Ilonka, F. Galambos Margit, Gergely Boriska, Kováts Antal) a jótékony feledés homályába merült. A kötet fókuszában Szenteleky versei álltak, körötte Csuka, Fekete, Tamás, Mikes, Somogyi, Haraszti és Debreceni József költeményeivel. Ez utóbbi szerző ugyanebben az évben Szentelekyvel együtt *Bazsalikom* 23 címmel a modern szerb költészetből szerkesztett fordítás-antológiát. Szenteleky Kornél a *Vajdasági Írásban* leköszölte a *Kéve* antológiáról Pesten, Kolozsvárott és Pozsonyban megjelent kritikákat, amelyek lényegében a vajdasági magyar költészet ellenében szóltak, és amit Utasi Csaba az antológiáról írt tanulmányában a következőképpen foglalt össze: „*A pesti Együtt kritikusai Csuka Zoltán, Mikes Flóris, Haraszti Sándor verseiben fedez fel igaz értékeket, külön is kiemelve, hogy a »robotoló 16 éves leányról és a »háború mamájáról» 24 még nem énekeltek megdöbbentőbben«. 25 A Debreceni Szemle Haraszti, Mikest és Somogyit az »élet tantaluszainak költői«-ként említi, nyomtatékosan hangsúlyozva, hogy »mind ígéretes tehetségek«. 26 Ugyanakkor azonban a Pásztortűz Tamás István és Csuka Zoltán mellett már csak Gergely Boriskát tudja becsülni igazán, Szentelekyt a második vonalban látja, Mikesről meg éppenséggel úgy véli, hogy »brutális kiszólásai nincsenek megfelelő mennyiségű tehetséggel alátámasztva«. 27 Reményik Sándor még tovább megy az Erdélyi Helikonban, leszögezve, hogy »Haraszti Sándor és Mikes Flóris kezében [...] a szabad verset a maga teljes eltorzultságában szemlélhetjük, laposan, lendületlenül, izléstelen propagandatartalmat hordozva« 28. 29 Szembetűnő, hogy az antológiáról adott magyarországi és kisebbségi értéktételek más-más szerzők munkásságát látták hagyományteremtőnek vagy hagyománykövetőnek – a *Napkelet* kritikusai például Földi Ilonkát magasztalta, F. Galambos Margitot meg egyenesen a klasszikus költészet folytatójaként aposztrofálta³⁰, ám vérszegény, impresszionista eszköztárral, miként Utasi Csaba rámutatott, olyan jelzőkkel, hogy *érzékeny, vérbő, túl levegős, dallamos*, amelyek mögött a kisebb testvérenek kijáró ajnározás mögött valójában semmilyen esztétikai érv nem állt. Kivéve Mladen Leskovacnak a *Letopis Matice srpske* oldalain megjelentetett kritikáját³¹, amely nem számolt semmiféle vajudási fájdalommal, egyenesből az esztétikai értékeket vette számba. Értéktétele szerint Szenteleky, majd Debreceni, Csuka, Fekete az élvonal, mögöttük Somogyi és Mikes Flóris, de a többiek – és itt különösen szembetűnően a másutt ünnepeelt nő-poéták kvalitásait elvitatva – nála a műkedvelők közé soroltnak. Az antológia körüli porhintésre Haraszti Sándor figyelt fel és reagált éles hangon³²: „*Épületes látvány volt, majdnem nevetséges, ahogy az egyes kritikusok ahány ház, annyi szokás elve alapján megdicsérték, vagy komolyan »megbírálták« a kötet szerencsétlen szerzőit. Az egyik, valami javíthatatlan erdélyi rímfaragó, Ikszipzilont intézte el, a másik még javíthatatlanabb az antológia szabadversíróit dorgálta meg, a harmadik hímezett-hámozott az irodalom hivatásáról és fölfedezte a legújabb vajdasági csillagot. A Vajdasági Írás talán nem is tudja, milyen ügyesen rendezte meg a »kritikusok olimpiaszát«, amelyen még a vakok és világtalanok előtt is világos lett: a magyar kritika (legalábbis az, amely a Kévérol kotyogott valamit), milyen szomorúan elvtelen és dilettáns, majdnem méltó ahhoz az irodalomhoz, amelyet prédának kapott.*”*

Szenteleky már halálos betegen nekifogott a két kötetes novella-antológia, az *Ákácok alatt* szerkesztésének, ám heroikus szándékát, hogy egybefogja a csaknem húszezer négyzetkilométeren élő jugoszláviai magyar szépíróknak a helyi színek ihlettségében született elbeszéléseit, gátat vetett a főleg Szabadka irányából érkező utasításoknak, amelyek arra kényszerítették, hogy dilettánsokat is fölvoluttasson a szemlében. Persze óriási feladatot tűzött ki maga elé: alig néhány hónap, s mivel az antológia két kötete betűrendi sorrendben közölte a szerzőket, a névsorban elől állóknak csupán néhány hetet szabott határidőül, aztán, ugyan engedményt tett a couleur locale megvalósulásával szemben az általános irodalmi értékek javára, de a jövőből akart példátarat alkotni. Olyan írásokat kért ugyanis a szerzőktől, amelyek korábban nem jelentek meg³³, így „hozott anyagból” volt kénytelen dolgozni. Ki is ábrándult belőle alaposan, s noha sikerült kivédeni a „protezsált” szerzőknek az antológiába való bejutását³⁴, úgy érezte, hogy eredeti, lendületes elképzelése helyett „kivénült, mindentől távol álló dilettánsok műhelye” kerül ki keze alól. Valóban: Szenteleky *Érvényesülni!* című elbeszélése³⁵, valamint Börcsök Erzsébet *Vándor a Nisavánál* című novellája mellett szinte semmi se támasztotta alá³⁶ a szépreményű koncepciót, hogy felmutassa a vajdasági irodalom helyi szellemét, transzlokalizmusát és regionalitását. Utasi Csaba 1993-as tanulmányában a következő végkövetkeztetést vont le a Havas Emil és Szenteleky Kornél között vitát kiváltó³⁷ antológiával kapcsolatban: „*az Ákácok alatt* koncepciója csakugyan meghíúsult. Szenteleky ellentmondásos vágyképzetei nem tudtak tüzet csiholni a magabizó vidéki dilettánsok körében. S mégis, elkeseredett, csaknem irracionális gesztusa, mellyel a semmiből valamit, értéket, maradandóságot, jövőt akart teremteni, irodalmunk legfényesebb pillanatainak egyikét idézi.” 38

Szenteleky (Csuka támogatásával) a *Vajdasági Írás* egy évi megjelenése után egy másik irodalmi mellékletet, a *Mi Irodalmunkat* szerkesztette, majd 1932 tavaszán a *Kalangya* indult el a vezérlete alatt, a vajdasági táj színeit és az itteni élet szépirodalmi

visszatükrözését tűzve a lap lobogójára, megint csak alább hagyva a mércét a műkedvelő szintű tollforgatók javára, hiszen az írástudatlansággal küszködő, az anyanyelvi kultúrától elszakított lakosság közül nem bukkantak számolatlanul elő a zsenik, az istenadta tehetségek.

Szenteleky első körbepillantásakor csak a hiányokkal szembesült: nincs semmi ezen a „lapályon”, panaszolta; nincsenek történelmi emlékek, történelmileg jelentős személyek, se események, vagyis a vajdasági magyar költő a hagyományok híján csak a jelenben találhat témát és célt a versíráshoz. S midőn *Havas Emil* úgy tartotta, hogy a „jugoszláviai magyarság a volt Nagy Magyar Alföld népének történetileg, néprajzilag és kulturálisan is összefüggő, integrális része”, Szenteleky azt igyekezett bizonyítani, hogy a délszláv környezetben való lét meghatározója az itteni magyarságnak, ezért még a bácskai és a bánáti, a baranyai és a szerémségi magyarok is különböznek jellegzetességeikben. Vagyis az etnikum azonos, de a közösségi jellegzetességek eltérőek.

Szenteleky szerkesztőutóda, *Szirmai Károly*, a kiváló, és maga elé magas mércét állító novellista azonban a mennyiséggel szemben a minőségre esküdt és szembeszállt a dilettantizmus vadhajtásaival.

Említsünk azonban másokat is az elfelejtett vagy számontartott előkészítő-elődök közül!

Munk Artúr (1886–1955) a két világháború között a legolvasottabb vajdasági regényíró, *A nagy káder* (1930) és *Hinterland* (1933) című művei bizonyultak legkedveltebbnek.

Farkas Geiza (1874–1942) intellektuális alapvetésének a vajdasági magyar irodalomra gyakorolt hatása irodalomtörténet-íróink megbecsülését élvezi, de lényegi feldolgozást mindmáig nem nyert.

Radó Imre (1885–1944) a naturalizmus árnyékában, *Börcsök Erzsébet* (1904–1971) az egymásnak feszülő nemzeti determinizmust hangsúlyozó prózájában, *Kristály István* (1890–1944) a szubjektív naturalizmus és a lírai impresszionizmus közötti határvonalon

álló parasztábrázolásban, *Czirák Imre* (1897–1973) anekdotikus népiességével nyitott folytatási lehetőséget a honi írók jövőendő nemzedékeinek.

Igazi közönségsikert elsőként talán *Majtényi Mihály* (1901–1974) élvezhetett. Művészetében az expresszionista novelláktól jutott el a kedélyes történetmondásig. Világképét meghatározta Taine miliőelmélete, hőseinek sorsát pedig a determináció, a magukban hordozott sors vezérelte. A Zomborban töltött újságíró-éveiben (1929–1937) írta a kora viszonyait metsző realizmussal és az expresszionizmus felhangjaival ábrázoló regényét, a *Hétfejű sárkányt*, ami csak 1981-ben jelenhetett meg, és csak innét minősült a megírás korának egyik legjelentősebb epikai alkotásává. A csatornaépítő Kiss József civilizációteremtő vállalkozásáról írt, a *Császár csatomája* című regényét *Élő víz* címen írta újra, hogy az új, szocialista elvárásoknak megfelelően, értékeiből rengeteget veszítve, egyáltalán megjelenhessen. Munkássága mégis inkább a zamatos nyelvezetű és sziporkázó humorú regényeiről, a *Garabonciásról* és a *Bige Jóska házasságáról* ismert.

Ugyancsak Zomborból indult *Herceg János* (1909–1995), akit a kritika és az irodalomtörténet joggal a vajdasági magyar író megtestesítőjévé magasztosított. Regionalizmusának egyik kedvelt színhelye a zombori Szelencse-negyed, figurája pedig Kekez Tuna, majd Gerard, az *Ég és föld*, valamint a *Gogoland* bohóc hőse, a korról és annak szellemével való szembenállás szatírjájának a hordozója, illetve a teljes kiábrándultság jelképe. Munkásságának csúcspontjai az emlékező tanulmányok, valamint a világra kitekintő esszék sorozatai, amelyek a realista, utópista és anti-utópista regényekkel, a hely szellemét megragadó elbeszélésekkel együtt emelik a hercegi életművet irodalmunk legkitűnőbb helyére. *Módosulások* (1989) című regénye irodalmunk kisebbségtörténeti és esztétikai szempontból egyaránt megkerülhetetlen fejezete.

A *Kalangya* első számát (1932. május 1.) Szenteleky Kornél jegyezte, társszerkesztői Csuka Zoltán és Bencz Boldizsár. A lap célkitűzése a jugoszláviai magyar irodalom termésének összegyűjtése és prezentálása, amellel a jugoszláv irodalom kiváló értékeinek átültetése, de a lap kapcsolatot tart a kortárs magyar irodalom alkotóival is. Miután Szirmai Károly átvette a folyóirat szerkesztését, a szerzők egy része lemorzsolódott, a *Kalangya* szépirodalmi arculata pedig elméleti és kritikai jellegűre váltott. Herceg János 1941 és 1944 között, a folyóirat megszűnéséig szerkesztette a *Kalangyát*, teret adván a magyar és a szerb sorsközösséget felmutató ismertetőknél és fordításoknak, akárcsak a korábbi színvonalat meg nem ütő szerzőknek. A jelen dolgozat szempontjából is kiemelten fontos periódust a következőképpen foglalta össze Herceg monográfiája, Toldi Éva: „A *Kalangya* 1941 áprilisában a magyar csapatok bevonulásával átmenetileg megszűnt. Az itteni írók azonban nem csatlakoztak a szegedi Délvidéki Szemléhez. A folyóirat 1941 decemberében újra megjelenik, a lapot Herceg János jegyzi. A megváltozott körülményekhez alkalmazkodnia kell a folyóiratnak: egyszerre megváltozott a státusa, nem volt többé kisebbségi orgánus, pedig korábban az itteni magyarságot osztály-hovatartozástól függetlenül felvállalta, sőt némi túlzással azt állította, hogy »az osztályellentétet lényegesen csökkentette a végrehajtott agrárreform, az összefogást pedig a közös sors teremtette meg«. Ennek a közös sorsnak a védelmére pedig nem volt többé szükség. Az irodalmi életben eltűnt a külön út keresésének kényszerítő ereje, mert megszűntek a különállás elsődleges kiváltó okai, Pest újra szellemi központ lehetett, felszippanzó ereje az irodalmi életben is éreztette hatását. Könnyen megtörténhetett volna, hogy az itteni irodalomteremtő vállalkozás értelmét veszíti.

Az új főszerkesztő programikkal indítja első számát. Az író itt a nemzet mindenese volt, ezért nem lehetett művészi értékek kihordója, hanem csak politikus a magyarság érdekeinek szolgálatában – mondja. A jövőtől a »művészi mondanivaló kibontását« reméli. Hangsúlyozza a magyarsághoz tartozást, ám megemlíti azt is, hogy az irodalmi decentralizálás híve, a bácskai szellem egyediségére hívja fel a figyelmet. »A *Kalangya* hőskora elmúlt«, de továbbra is a Szenteleky-örökség megőrzésén kell munkálkodni, állítja. Ismét fölmerül benne a kérdés: művészetet teremteni, vagy a közösség szolgálatába állni, s romantikus lelkesedéssel fogalmazza meg hitvallását: »Szívemhez nőtt a Délvidék, a világ semmilyen részén nem érzem otthon magam, csak itt... Bácska... – sutogom magam elé fővárosi körengetegben, s mint egy erős, szőke hajú leány, előttem feküdt szép hazám legszebb része: szülőföldem. Van-e olyan ügy, amit nem vállalnék érte? Mindent, mindenkor...«³⁹

A *Híd* is májusban indult, 1934-ben, társadalomtudományi és irodalmi ifjúsági folyóiratként, majd 1938-tól a Jugoszláv Kommunista Párt magyar nyelvű orgánuma 1941-ig, a szociográfia és a szociális irodalom eszményének követője. Betöltését, a szerkesztők és munkatársak kivégzését, illetve bebörtönzését követően csak 1945 végén jelenhetett meg ismét, ekkor harcok politikai programot, a kultúra egyetemes népkincsé tételel hirdette, a szocialista realizmust népszerűsítve. Az írástudatlanság leküzdésétől a munkásegyetemi tanfolyamok szervezéséig terjedő tevékenysége közepette nem hagyott nagy teret a szépirodalomnak, amit egyébként is kissé az egyéni ambíciók kiélésének tartott. Nem csoda, hogy költészeti értéket igazából nem teremtett. Irodalomközponttá Majtényi Mihály szerkesztése tette. Ő 1951 áprilisától 1955 decemberéig állt a *Híd* élén. Ebben a folyóiratban jelentkezett 1950 áprilisában az új, fiatal vajdasági írónemzedék⁴⁰, amelynek számos tagja a háború utáni irodalmunk meghatározó alkotójává lett. A *Híd* szerkesztősége korábban is érezte, hogy a népművelési és -művelési feladatokat kinőtték az írók, és nem igazán

jó, ha az irodalompolitika a semmitmondás tereumán kényszeríti őket versenyfutásra – noha többek ezt belső kényszerből, vagy egyébre való alkalmatlanságból tették –, így már 1949 decemberében felmerült, hogy nagyobb teret kell adni „az alkotó szabad fantáziájának”, magasabb mércét kell állítani és teret nyitni az irodalomkritikának. Időközben a *Híd* kiadásában megjelent a *Téglák, barázdák* (1947) antológia, amelynek szerzői között ott találjuk a hajdani Kalangyások közül Szirmai, Herceget, Majtényt, Csépet, Dudás Kálmánt, a Hidasok közül Gál Lászlót, Laták Istvánt, Lőrinc Pétert, Thurzó Lajost, a frissen feltűnt írók közül pedig Markovics Jánost, Pap Józsefet, Zákány Antalt, Galamb Jánost, Sebestyén Mátyást, Kopeczky Lászlót, Dévavári Zoltánt.

Az *Új Symposion* 1964-től jelenik meg, noha idősebb: 1961-től *Symposion* néven az *Ifjúság* című lap mellékleteként látott napvilágot. S miként Szenteleky *Kalangyáját* a *Kéve*, a *Híd* háború utáni újraindítását a *Téglák, barázdák*, ezt a lapot is antológia kísérte, az 1964-es *Kontrapunkt*; új nemzedéket, új szemléletet reprezentálva, a tradíciókat tagadva, műfaji súlypontját a kritika, a tanulmány és az esszé vonzásában találva meg. A politika két ízben is szétverte a szerkesztőséget. Tolnai Ottó és Rózsa Sándor 1972-ben, Sziveri János és a teljes szerkesztőség pedig 1983-ban kényszerült visszakoázásra a hatalommal szemben. A lap későbbi agóniáját mégis az anyagi hiánya, és nem utolsósorban szerzőgárdája zömének külföldre távozása idézte elő.

Az *Üzenet* 1971 őszen indult a Szabadkát fizikai vagy szellemi otthonuknak tekintő írók műhelyeként, ám látóköre messze túlnőtt a szerkesztőségnek otthont adó város határán, így jelenlegi koncepciójában egyszerre nyitott és helytörténeti jellegű; egyszerre szabadkai, zentai, zombori és szegedi szerkesztésű. Korábbi szerkesztője, *Dér (Dévavári) Zoltán* (1928) nemcsak a lap köré szerveződő írók összetartó erejeként, hanem írói munkásságában, valamint Szabadka jeles írógyéniségei hagyatékból maradt írásainak hozzáférhető tételében, munkásságuk irodalomtörténeti feltárásában és szépirodalmi ábrázolásában szerzett elévülhetetlen érdemeket.

A *Kalangya* és az 1950. áprilisi *Híd* közötti időszak jelentősebb alkotói: *Lőrinc Péter* (Láng Árpád, Löbl Árpád, 1898–1983), az aktivista költőből a szocialista irodalom hirdetőjén és a korát megjelenítő önéletrajzírón át a szociológiai és történelmi kutatóig evolúált szerző. *Laták István* (1910–1970), *Thurzó Lajos* (1915–1950), *Gál László* (1902–1975), *Zákány Antal* (1918–1987) költők, *Csépe Imre* (1914–1972), az östehetség prózáiró (legsikeresebb könyvei az 1957-es *Tarisznyás emberek* és az 1965-ös *Fordul a szél*), *Urbán János* (1921–1993) novellista. *Bogdánfi Sándor* (1912–1987) az öngazgatási gyakorlat visszasságainak szatirikus megjelenítése mellett a jugoszláviai magyar alkotók munkáiról írt paródiáival (*Sírodalmunk könyve*, 1970) szerzett említésre méltó érdemet.

B(ecskereki). Szabó György (1920–1963) elméletírói, kritikai, tanulmány szerzői tevékenysége során, noha a *Híd*-ben még az irodalom politikai meghatározását hangsúlyozta, új minőségeket keresett a szocialista realizmussal és a provincializmussal szemben. B. Szabó a vajdasági magyar író magyar nyelven író, jugoszláv szellemiségű szerzőként feltételezte⁴¹.

Ezzel a szemlélettel szemben *Sinkó Ervin* (1898–1967) európaisága hozott más irányt a szellemi életbe. Irodalmunk jelenét tulajdonképpen Sinkó tanítványai alakították, hiszen az 1959-ben alakult Magyar Tanszéket Sinkó vezette és ültette el hallgatóiban a magas fokú esztétizmus, az érvelő bírálat és a világ felé való nyitottság igényét, s nem utolsó sorban emberi tartásból is példát adott. Fő műve a Tanácsköztársaság szellemiségét idéző, a harmincas években írt *Optimisták* (1953–1955) című történelmi kerestelt lélektani regény, illetve annak a szovjetunióbeli kiadása körüli bonyodalmakat egybefogó *Egy regény regénye* (1961), valamint naplójának sora.

Az 1950 áprilisában megjelent *Híd*-számban tizenhat fiatal író jelentkezett, föllépésükkel zajos vitát váltva ki, de vállalván, hogy műveikben a vajdasági életet a korábbi dogmatikus és eszményítő megközelítés helyett létközelből vizsgálják, ugyanakkor a művészet mércéjét az optimizmus ingatag állványáról visszahelyezik az esztétikum ismérveire támaszkodó alapra.

Tény, hogy az ötvenes években irodalmunk semmilyen kapcsolatot nem tartott a magyarországi magyar irodalommal, a délszláv és a világirodalom eseményeit is inkább regisztrálta, mint hogy bekapcsolódott volna érverésébe, így, jellegzetesen folyóirat-irodalommá satnyulva, nagyobb koncepció híján, az évtized derekán belterjességbe süllyedt. A háború utáni szellemi torzulásnak a szépirodalomra való rátelepedése ugyanis majdnem két évtizedre lefojtotta a szó művészetét a Vajdaságban.

Az irodalomról való korszerű tudományos gondolkodás egyik legfontosabb megalapozója a Vajdaságban *Szeli István* (1921), aki az irodalomelmélet és a nyelvészet kérdései mellett eszmetörténettel, kapcsolattörténettel, irodalomtörténettel foglalkozó műveivel nyitott utat a nyomokba lépőknek. Aktív kritikusként és tankönyvek szerzőjeként irodalmi ízlésünknek is alakítója. *Juhász Géza* (1924) a vajdasági magyar irodalom, illetve a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokat kérdéseit tanulmányozó munkáival, kismonográfiáival és nem utolsó sorban szerkesztői munkájával szolgálta irodalmunkat és könyvkiadásunkat.

Fehér Ferenc (1928–1989) szellemiségében a leginkább vajdasági költő. Számára a vajdasági táj élménye az ember és környezetének a harmóniáját sugallta, szemben az urbánus viszonyok elidegenítő hatásával. Ezért verseiben egyfelől ott a biztonságot nyújtó, belakható emberi lét a *Jobbágyok unokái*, az *Álom a dűlőutak szélén* és az *Övig földbeásva* kötetek lapjain, ugyanakkor a másik oldalon élesen elkülönül egymástól az *Akác és márvány világa*, a költőt és embert életető, illetve elemésztő létformák dilemmája.

Fehér Ferenchez hasonlóan *Ács Károly* (1928) is avatott fordítója a délszláv lírának. Mindenek előtt azonban jellegzetesen urbánus költő, aki a kozmopolitizmus eszméjétől indulva az idegen kultúrák egymáshoz közelítésén át jutott el a nemzet és a nemzetiség problémakörén túl saját élete kérdéseire, amelyeket fanyar gúnnyal, magas formaművészettel fogalmaz meg. A vers mibenléte fölött töprengő, intellektuális költő, hazai poeta doctusunk; már többször megírta „utolsó” versét, de soha nem vett búcsút a lírától.

A 28-asok nemzedékéből az említett *Dér (Dévavári) Zoltán* mellett *Kopeczky László* (1928) nevét kell kiemelni. Kopeczky a szatíra és a humor nagy ívű formáit is kiválóan kezeli. Társadalomkritikáját a nevetetés szándékával regénybe képes ötvözni, ebben a műfajban *Bogdánfi és Pintér Lajos* (1940–1992) mellett nemigen akadt hozzá mérhető társa, mérföldekre utolérhetetlen maradt, akárcsak a nyelv humortermelő kiaknázásának boszorkányos mesterségében.

Pap József (1926) áramlatokba, irányzatokba nehezen besorolható költő. Már gimnazista korától jelen van irodalmunkban, de több ízben évtizednyi periódusokra elhallgatott. Megszólalásakor is a szükszavúságnak és a képi egyszerűségnek a már-már a hallgatással határos változatát keresi, a *Rés* (1963) című kötetének magvas megnyilatkozásaitól el egészen a *Kert(v)észénekekben* (1996) is felsorakoztatott haikukig. A tudatot, majd a lét kérdéseit fűrkésző költő nyugalmát és líráját a táj és a kert képeiben találta meg.

Hasonlóan egyenetlen az egyik legtehetségesebb vajdasági költő, *Gulyás József* (1937) pályáve is. Kötetei hosszabb kihagyásokkal és mindenképpen ritkán jelentek meg. Pedig folyton ír – a kilencvenes évek végén a hetvenes évek derekán született kiváló verseit adta közre, köztük életműve eddig legjobb darabjait; a *Híd*-díjat is *Vers – 1980* című hosszú mozaikversét tartalmazó kötetével érdemelte ki – 1997-ben. Vallomásos, ösztönös líraisága a hosszúvers kötetlen képzuhatagai között kap ihletett lendületet, de epigrammatikus négy sorosait is költészetünk legértékesebb – a nihil-élményt legjellemzőbben megfogalmazó – darabjai között

tarthatjuk számon.

A Fehér Ferenc által megfogalmazott lírai Vajdaság-élmény prózai megfelelőjét *Németh István* (1930) elbeszéléseiben találhatja meg az olvasó. A parasztnovellától induló Németh népszerű szociográfiai riportjain át a gyermekeknek írt elbeszéléseiben és regényeiben is szilárd talajra épített morális világméretet épít, amit vagy a politika (leghangsúlyosabban a *Hegyomlás* című 1985-ös kötetben), vagy az emberi lét véges határa (*Házioptár*, 1996) lendít át az idealizált térségből a tényszerűség mezejére. Németh István az újságíró – író klasszikus modelljének mai megtestesítője, azon ritka szerzők egyike, akik népszerűnek tudhatják magukat.

Prózaírásunknak vélhetően egyik jelentős vesztesége *Major Nándor* (1931) szépírói elhallgatása. A politikai publicisztika terén ugyan naprakész és köteteket sorjáz, de az esszeregény és az esszénovella terén sok lehetőség irányába nyitott utat, vagy tárt fel zsákcát korábbi alkotásaiban, amelyek a valóság iránti érzékenységről, erudícióról, a prózaírás szakmai kérdései irányában való nyitottságról és nyelvi pallérozottságról tanúskodnak.

Csőd, válság, bukás – ezekkel a kulcsszavakkal jellemezhetők *Burány Nándor* (1932) regényei. Ezen a tájon, bármely időben, a magyarokat nem várta más. Csupán a vívódás, a meghasonulás, az enyészet, legyen szó máról, tegnapról vagy régmúltról. Tény, hogy Burány regényeiből nem annyira szakmai dolgokat tanulhatunk, mint mondjuk az azokban elmélyült Major-művekből, de nemzeti öntudatból, a jelenrel való kritikusszembeszemből – és ifjúsági regényeiben –, nemzeti múltunkból is feladta az epikus leckéjét.

Deák Ferenc (1938) műfaji kalandozásai során szerencsére a dráma és a forgatókönyv közelében táborozott le és lett első ezen a téren. A jelen és a múlt valóságával szemben a drámában alakított ki pódiumot, ahonnan társadalom- és létkritikáját elmondhatja, s teszi ezt a könyvek mellett színpadi játékokban, forgatókönyvekben.

Ugyanígy sokműfajú *Varga Zoltán* (1936–2000), akinek méltatlanul kevés olvasója van, vagy egyszerűen nincs az irodalmi köztudat fókuszában. Igaz, a sokáig elfektetett *Indiánregény* (1992) megjelenése már nem hozta azt a kisebbségi sorsot megvilágító revelációt, mint mondjuk, tehette volna megírása évében, de Varga esszé- és kritikáirása se lett arányos visszhangra, novella-, dráma- és regényíró munkásságának szakmai megalapozottságához hasonló felkészültséget és irányultságot talán csak az idejekorán Szegedre költözött *Hász Róbert* (1964) munkáiban tapasztalhatunk. Tézis, irány, parabola – ez hangzik vissza Varga Zoltán gazdag életművéből, de többre érdemes hozzáállással. A háború utáni prózaírodalomról írt tanulmányában Utasi Csaba arra mutatott rá, hogy Varga Zoltán *A méregkeverő* (1966) című regénye volt irodalmunk első „szembeszemből” regénye, ellentétben a korábbi utánérzésből fakadó, vagy az új rendszerek belső készletéből megfélemleni kívánó művekkel.

A drámaírók között talál említést *Gobby Fehér Gyula* (1943) is, noha drámái és hangjátékai mellett oda kell figyelniük paraboláira és regényeire is. Talán inkább azokra, mert Gobby jó prózaíró: a csodás elemekkel átszőtt, az emberi erkölcsösség apológiájaként is értelmezhető novellái, a *Szent Bolond* (1976) című történelmi regénye mellett egy olvasmányos, helyi Dekameron-sorozatot is írt, amelynek eddig egyetlen kötetében az újvidéki Telep vagány figuráit jeleníti meg könnyed elbeszélő modorban és kedves, testhezálló humorral (*Tekergők*, 1996; *A sötét árnyéka*, 1999; *A tűz közepéből*, 2001).

Egy kétnyelvű könyv mellett kétkötetnyi verssel (*Átértékelés*, 1970; *Ellen-máglya*, 1987) lett fontos irodalmunkban *Koncz István* (1937 – 1997) költő, a szenvedélyesség és a racionalizmus, az intellektualizmus és az érzelmesség lírai harmonizálója.

Az irodalmunk későbbi fejlődését meghatározó kritika és a műalkotás lényegi kérdéseit felvető esszéírás a *Symposion*, illetve az *Új Symposion* vonzáskörébe tartozó szerzők körében vált fontos műfajjává. A mű öntörvényűségét valló, a strukturalista elemzést hirdető, majd sajátosan töprengő értekezések nyelvén megszólaló tudós *Bányai János* (1939) fő műfaja a tanulmány és az esszé, munkássága meghatározó jellegű. *Utasi Csaba* (1941) kritikáirása megkerülhetetlen és hiteles dokumentuma a vajdasági magyar irodalomnak, akárcsak ennek az irodalomnak a két háború közötti szakaszát megvilágító tanulmányai. S amíg Utasi a líra és a próza előtt állított mércét, addig *Gerold László* (1940) ezt a drámaírodalom terén teszi, emellett színház- és drámatörténeti tanulmányai úttörők és példaadók. *Bosnyák István* (1940) az *Új Symposion* első szerkesztőjeként a harcok publicisztika térségeiről indult, majd kötetek sorával igazolta szenvedélyes antisztalinista alapállását; egyéb műveit is a politikai és a morális állásfoglalás szilárdsága határozza meg. Bosnyák egyebek közötti érdeme Sinkó Ervin és B. Szabó György irodalmi hagyatékának feldolgozása és megjelentetése, valamint a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság létrehozása, vezetése és Kiskönyvtárának gondozása.

Az *Új Symposion* köréből kerültek ki a narratív poétika, a poétika és az irodalmi kapcsolattörténet olyan jeles kutatói, mint *Thomka Beáta* (1949), *Csányi Erzsébet* (1956) és a költőként is jelentős *Danyi Magdolna* (1950).

A *Symposion*-nemzedék költő-fejedelme *Tolnai Ottó* (1940). A poézis fenegyerekeként indult az 1963-as *Homorú versekkel*, de regénye, drámái is merőben *elkülönbözödték* a poétikai és esztétikai hagyományoktól. Költészetében az anti-poétikus magatartás mellett gyakran a szerepjátszás kerül előtérbe, egy-egy póznak kíván megfelelni, telve iróniával és öniróniával, játékkal, de nem egy új világ megteremtésének szándékával, hanem a meglévő birtokba vételének igényével. Tárgyakat, eseményeket, élményeket dúsít fel magában asszociációival, és ezekből építi versét meg kisprózáinak javát. Saját költőiségével szembeni magatartását is szemlélteti a válogatott verseit tartalmazó *Vidéki Orfeusz* (1983) kötetének címadása. Prózaírásának két szélsőségét dokumentálja az 1969-es *Rovarház* és az 1987-es *Prózák könyve*, legfigyelemreméltóbb képzőművészeti esszégyűjteménye pedig *A meztelen bohóc* (1992).

Viszonylag keveset írt a Tolnaival együtt indult *Domonkos István* (1940), pedig munkája rengeteget ígért úgy a líra, mint a próza és a publicisztika terén. A hetvenes évek legelején született *Kormányeltörésben* című poémája, a *Kuplé* című verse, a *Kitömött madár* (1969) című regénye és a *Tessék engem megdicséreni* (1976) gyermekversei irodalmunk fontos mérföldkövei.

A poétikai hagyományok elvetéséből sarjad *Fehér Kálmán* (1940) jelenrel perlekedő költészet is, ami a hatvanas és hetvenes években megjelent kötetét követően elnémult, majd 1981-beni újbóli megszólalását követően csak a század utolsó esztendejében hangzott fel megújultan. S ha valaki igazán fölírta a poétikai tradíciót, akkor az *Ladik Katalin* (1942), bár alkotásai a szerző előadásában inkább élvezhetőek, mint nyomtatásban. Sajátos képzőművészeti világa mellé egyedi versvilágot teremtett *Maurits Ferenc* (1945), a szürrealizmus és a szociográfia érzékeny líraiságba olvadt műveiben. A konkrét, illetve a verbo-voko-vizuális költészet avatott elméletírója, krónikása és művelője *Szombathy Bálint* (1950).

Irodalmunk legtermékenyebb prózaszerzője minden bizonnyal *Brasnyó István* (1943). Regényeiben a modern ember és a modern regényhős dezinTEGRÁLÓDÁSÁT jeleníti meg sziporkázóan gazdag nyelvi készségével, a Közép-Kelet-Bácska tanyavilága sárbaragadt jövőtlenségének megéltséggel hitelesített valóságfedezettel. Minden műve a vajdasági magyar prózaírodalom artisztikus irányzatának tartalmában és nyelvében a vajdasági valóságban gyökerező reprezentánsa. Művei közül kiemelkedik a *Familia* (1979), a *Macula* (1988) és a *Tükrös Madonna* (1976). Brasnyó hősei – a nihilből induló és a nihilbe torkolló, végtelen körbejárásuknak megfelelően – névtelenek, egymásba homályosodó alakok. Ezzel szemben *Gion Nándor* (1941–2002) Szenttamáshoz kötődő prózájában a hősök életgazdag galériája nyílik meg. Egyik legtehetségesebb és mindenképpen legnépszerűbb írónk. Közkezdelt ifjúsági regényei mellett fontos a regénytrilógiája (*Virágos katona; Rózsaméz; Ez a nap a miénk*; 1973 – 1997). A generációs próza jegyében kezdte szépírói

pályáját *Végel László* (1941), az *Egy makró emlékiratai* (1967) című, ugyancsak őszintén „szembenéz” regényével, és a nemzedéki illúzióvesztést jeleníti meg több kötetben át el egészen *A nagy Közép-Kelet-Európai Lakoma bevonul a Pikareszk Regénybe* (1998) című művéig, illetve esszéinek és tanulmányainak több gyűjteményéig, amelyekben a kisebbségi értelmiségi illúzióival is leszámol. *Dudás Károly* (1947) írásainak hősei is az istenhátamögötti települések lakói, akárcsak Brasnyó alakjai, de Dudás a szociográfiai riport eszközeivel emeli át őket az irodalomba. *Ketrecbál* (1983) című regénye a kisebbségi sors fontos dokumentuma. *Bognár Antal* (1951) prózája önközpontú és emlékezésre alapuló, novelláiban és regényeiben „alternatív élethelyzeteket” hoz létre, kifinomult öniróniával és nyelvi cizelláltsággal. *Juhász Erzsébet* (1947–1998) írói pályáját korai halála törte derékba. A vajdasági polgárság középrétegének életét megjelenítő elbeszélései mellett nem feledhetjük a Szenteleky Kornélról írt *Műkedvelők* (1985) című regényét, a kisebbségi sors és a kisebbségi irodalom megértéséhez elengedhetetlen esszéit, illetve kapcsolattörténeti tanulmányait. *Jung Károly* (1944) neve a néprajztudomány berkeiben vált ki tiszteletet, ugyanakkor ihletett költője a vajdasági létnek, *Barbaricum* (1991) című versgyűjteménye pedig egyetemes érvényű alkotás. Költészetét a formafegyelem, az intellektualizáltság és az ironia jellemzi, akárcsak *Böndör Pálét* (1947). Böndör sajátos, öntörvényű versvilágot épített ki, amelyben a formai gazdagság mellett cinizmusa és öniróniája plasztikus képekben jelenik meg. Művészetét legszemléletesebben az *Eleai tanítvány* (1997) és *A változásom könyve* (1999) kötetek tárják fel. *Cs. Simon István* (1942) az elveszett otthon és szülőföld, valamint a veszendőbe menő természet ihletett költője. Metaforikus költészetében, mély líraisággal borongó közérzet-verseiben az elárverezett és lerombolt szülőfalu, Terján, a vajdasági magyarság sorsképévé terebélyesedik. *Tari István* (1953) művei a szociográfia és a vers között alakulnak, átömlenek egymásba. Figyelme a zárt formák felé irányul, amelyekbe a mindennapok logikátlanságait sűríti. Így született 1995-ben a háborús napokat idéző, négy szonettkoszorút tartalmazó, *Fegyvertánc* című kötete. Jelentősebb a *Napszél* (1998) című gyűjteménye, amelyben ugyan a költő közeleti szerepe mellett tesz hitet, de verse kiforrott, s ritkaságszámba menő, megindító szerelmes verseket is találunk a kötetben.

Elvont, hermetikus versekkel indult az emblematikusan tragikus sorsú *Szíveri János* (1954–1990), majd az *Új Symposion* szerkesztőségének menesztését követően – egzisztenciális problémáitól nem függetlenül – a nyers valóságnak nyitott ajtót verse. Felfedezte a szóelemekben rejlő hangzást, asszociatív lehetőségeket, és költeményeit gyakran kírimek lendítették. Költészetét formailag és tartalmilag utolsó, magyarországi esztendőiben tisztult le és ért csúcsára, miként azt a *Bábel* (1990) és a *Magánterület* (1991) című kötetek tanúsítják.

A Szíveri nevével fémjelzett Symposion-nemzedék költői *Csorba Béla* (1950), *Fenyvesi Ottó* (1954), *Szűgyi Zoltán* (1953), *Kalapáti Ferenc* (1959), és e kör vonzaskörébe tartozik *Bozsik Péter* (1963) költészeté is. A nemzedék legjelentősebb prózaírója *Balázs Attila* (1955), aki egy csapásra szerzett írói hírnevet *Cuniculus* című regényével 1979-ben. Ezt követően szándékolta infantilizmusokkal elegyítette szövegeit, jópofáskodásain azonban túlnőtt áradó mesélő kedve, amihez megtalálta hangját. Újabb munkáit Magyarországon jelenteti meg, miként a lírai emlékező próza avatott mestere, *Szathmári István* (1954) is. A történetmondás hagyományos módozatát képviselik *Beder István* (1932) művei, amelyek sikerrel szerepeltek több regény pályázaton; *Bordás Győző* (1948) pedig letisztult epikával jeleníti meg Verbász polgárságának történetét trilógiájának eddig kiadott két kötetében, a *Fűzfásipban* (1992) és a *Csukódó zsilipekben* (1995), a Trianon utáni – legenyhébb, Herceg János-i szóhasználattal élve – módosulásokat tudatosítván a prózapoétika eszközeivel, ami létnek, irodalomnak egyaránt meghatározója ezen a vidéken.

A két verseskötettel indult *Kontra Ferenc* (1958) tehetséges prózaíróként futott be 1988-ban *Drávaszögi keresztek* című regényével, a gyertyalétkben fogyó baranyaiak balladisztikus sorsfűzérével. Azóta elbeszéléskötetek sorában a legkeserűbb és legsötétebb tónusokban festi a vajdasági és a baranyai tájban élő emberek sorsát, a bűn és a háborúk világát, de hozzá foghatóan senki se képes elmerülni a gyermekkori élmények mély lírájában és fojtogató szorongásaiban se. Eddigi tizenegy kötetének zöme a vajdasági magyar irodalom legidőállóbb és legnépszerűbb alkotásai közé sorolható. Ugyancsak a tehetség szárnyán érkezett *Apró István* (1960), történelmi regényei kiforrott írókat mutattak fel, de sajnos másokkal együtt „kiköltözött” irodalmunkból. *Lovas Ildikó* (1967) ugyancsak a magas mércével könnyedén megbirkózók közé tartozik, három kötetnyi urbánus, Szabadka-centrikus elbeszélése után regényét is megírta. *Majoros Sándor* (1956) elbeszéléseiben a fantasztikum felé fordult, Csáth Géza novelláinak legjobb hagyományait követte, majd az ország elhagyása után szülőhelyének helyszíneit és a Telecskai dombok lankáin élők sorsát beszélt el olvasmányos történeteiben. *Harkai Vass Éva* (1956) verssel, prózával, tanulmánnyal van jelen irodalmunkban. *Toldi Éva* (1962) antológiákat szerkesztett a fiatalok költészetéből, illetve prózájukból, monográfiát írt Herceg Jánosról, tanulmányai és bírálati pedig a műfaj élvonalába tartoznak. *Bence Erika* (1967) kritikai érettséggel szemléli irodalmunk alakulását, értekező prózájának két kötetével figyelemre méltó elbeszéléseket is ír. Esszéíró társai *Piszár Ágnes* (1962) és *Utasi Csilla* (1966).

Ritkábban megszólaló költő *Géber László* (1959) és *Beszédes István* (1961), *Bogdán József* (1956) pedig ugyan tétován induló, de kirobbanó tehetségű alkotó.

A legifjabb nemzedék tehetséget felmutató szerzőinek zöme egyelőre többműfajú, nem kötelezte el magát egyik műnem irányában sem. Ilyen *Szabó Palócz Attila* (1971); *Horváth György* (1972), aki inkább *Szerbhorváth Györgyként* ismert; *Virág Gábor* (1973), aki leginkább *Aaron Blumm* néven publikál; valamint *Mimics Gyula* (1978). Utóbbi háromjuk közös kötetben adta közre „*elkülönböződésük*” epikai dokumentumait (*Dombosi történetek*, 1998). A reményések előtt pedig itt a bizonyítás ideje – noha lehetőség erre egyre kevesebb mutatkozik.

Irodalmunk történetének szomorú fejezete az új hazába kényszerültek névsora. Ezt Bori Imre után (*A jugoszláviai magyar irodalom története*, 1998), némileg módosítva teszem közzé: Svédországban él Domonkos István, Németországban Ács Károly, Horvátországban Kalapis Rókus, Magyarországon Apró István, Balázs Attila, Bognár Antal, Bozsik Péter, Fehér Katalin, Fenyvesi Ottó, Fülöp Gábor, Gion Nándor, Hász Róbert, Hornyik Miklós, Kalapáti Ferenc, Ladányi István, Majoros Sándor, Mák Ferenc, P. Nagy István, Papp Tibor, Sebők Zoltán, Szathmári István, Szerbhorváth György, Szűgyi Zoltán, Thomka Beáta, Varga Szilveszter. Őket többségükben nem a centrum vonzereje szólította el a perifériáról, hanem irodalmon kívüli körülmények kényszerére hagyták el otthonukat, és pusztán természetes tevékenységüket folytatva kerültek be több-kevesebb sikerrel a központ irodalmi életébe.

II. „Lebegék, mint tükrös buborék” – Herceg János – korai kritikáinak tükrében⁴²

Herceg János első kritikája a *Kalangyában* az 1932. szeptember 5-i számban jelent meg⁴³; a lap 1944-es megszűntéig pedig összesen 81 bírálatát, illetve tanulmányát adta közre ebben a folyóiratban. Ez a szám már eleve meglepő, hiszen a lírikusként indult, elbeszélőként felfedezett író legnagyobb számban mégis bírálatokat tett közzé a *Kalangyában*.

Herceg kritikus pályája valójában korábban indult, már 1928-tól, amikor *A jugoszláviai magyar irodalom* címmel közölte írását a budapesti *Híd*, az 1928/3-4 jelzésű számban. Mivel a *Kalangya* indulásáig Herceg viszonylag kevés bírálatot tett közzé, illetve később, a *Kalangya* mellett is publikált értekező jellegű szövegeket, e fejezet vizsgálta periódusát 1928 és 1944 között határozzuk meg, és a más lapokban közzétett szövegeire is kiterjesztjük érdeklődésünket.

Ebben az időszakban a *Kalangyában* nyolcvanegy kritikája jelent meg, más lapokban pedig összesen harminc: három a budapesti *Híd*-ben, kettő saját lapjában, az *IKSZ*-ben, kettő *A Mi Irodalmunkban*, egy a *Jugoszláviai Magyar Újságban*, egy a *Hétről-Hétre* hasábjain, három a *Reggeli Újságban*, egy a *Kelet Népeben*, kettő a *Nyugatban*, kettő az *Új Hírekben*, három a *Vojvodinai Szemlében*, egy a *Délvidéki Magyarországon*, egy a *Forrásban*, egy a *Sorsunkban*, egy a *Magyar Csillagban* és hat különböző kötetek elő- és utószavában.

Herceg János első szemle-jellegű szövege a fiatal vajdasági magyar irodalom közel egy évtizedes történetével kapcsolatos írás, a budapesti *Híd* lapjain. Megjelenésekor is alig múlt 19 (!) éves a szerző, és életkorával összhangban szenvedélyes hangú vitaindítóként fogalmazta az írást. *Péchy-Horváth Rezsőnek* a *Pandora* 1927/5-6. számában megjelent, a vajdasági irodalomról szóló szövegére reagált benne, a szerző szemére vetvén, hogy az értékes alkotók helyett dilettánsokat idéz, és olyan valótlanságokat állít, hogy Herceg szerint „*az illető cikkíró nem tudta, mit ír!*”. A szöveg ennek ellenére nem fordul dühös vagdalkozásba, miként az intonáció alapján várható lenne, hanem éppen ellenkezőleg, higgadtan érvel, rámutat a vajdasági magyar irodalom fogyatékosaira és lassan megmutatókozó erényeire, eredményeire, végül pedig föltárja a szerző legőszintébb szándékát: „*az a célom, hogy az utódállamok magyar irodalma kivétel nélkül beleolvadjon az anyaországéba, és gazdagítsa, növelje a magyar szellemiség egyetlen törzsökű fáját!*”.

Eppen ezért a nyílt színvallásért találhatjuk meglepőnek – vagy ezen is túl, éppenséggel értelmezhetőnek –, hogy későbbi, *Kalangya*-beli kritikus tevékenységével nem a vajdasági magyar irodalmat célozta meg, nem annak a sarabolását és ápolását vette folyóirat-szerkesztői és kritikus feladatául, hogy végül elhelyezhesse ennek az irodalomnak a természetét az egyetemes magyar irodalom kosarában, hanem mintha egyenesen menekült volna a vajdasági könyvekkel és szerzőkkel való szembesüléstől – írt inkább minden másról, s ha a Vajdaságról, a Délvidékről, vagy a Bácskáról esett szó, inkább összefoglaló, mint elemző szövegekhez menekült, a hazai szépirodalmi termés ismertetésétől elzárkózott, s miként Utasi Csaba jegyzi *Kalangya*-monográfiájában⁴⁴, „*a magyar és az európai irodalmakból sem a kiemelkedő műveket ismerteti, mint ahogy nem érzí feladatának azt sem, hogy rokon áramlatokra, törekvésekre összpontosítson!*”.

Amikor pedig mégis kritikát ír, nyúl farknyi recenziókat is megenged magának, amelyekben – mondjuk egy verseskötet kapcsán a költemények fülbemászó, kedves muzsikájáról szól, azok fájó melankóliájáról, de leszögezi, hogy a tárgyalt versek semmi újat nem mondanak. Mégis – nem felejtí el hangsúlyozni – a szerző a lelkét adja minden versében. „*Es ez a szép, ami minden hibát jóvá tesz a könyvében, és minden egyszerű érzést költészeté varázsol!*”⁴⁵ – írja elfogadhatatlan engedékenységgel.

A szellemesen ledorongolt könyvről azonban egyetlen szóval se mondja el, hogy mi is a tulajdonképpeni hibája – és ez Herceg kritikus magatartásának egyik jellemzőjeként is értelmezhető! Persze a dolgok néven nevezése mellett is akár 20–30 sorban is úgy hazavág költőket, a maga 19–20 évével és irodalmi jártasságával, hogy attól koldulnak az érintett szerzők. Jellemző példa erre az ugyancsak zombori Huszár Sándor, a *mániákus dilettáns* verseiről írt, a határtalan undorról tudósító, a versíró épelméjűségét is kétségbe vonó jegyzete. A *Kalangya* kritikusaként, majd szerkesztőjeként azonban igazán ritka pillanatai közé tartozik, amikor enged a kísértésnek, vagy partja szakadt dühének, és ifjanci vehemenciáját idéző lelkesedéssel rakja helyére a nekibuzdult dilettánsokat, mint a nyolc év alatt hét kötettel kirukkoló Stadler Aurélt⁴⁶, aki a hetedik könyvében a kritikus dolgát megkönnyítendő, a következőket írja magáról: „*Megnyugtató eszményi világszemlélet, igazi emberiség, mély vallásosság, izzó hazaszeretet, festői színezésű leíró művészet jellemzik írásait!*” Az emberi gyarlóság ehhez hasonlatos Himalájái képesek csak kiugrasztani a kritikus Herceget elzárkózásából és fakasztják kedélyes, ironikus kacajra.

Tény azonban, hogy ha bármely, tollára vett könyv értékéről vagy fogyatékoságáról szeretnénk többet megtudni, arra nem Herceg kritikái a legjobb források. A kötetek esztétikai minőségéről szinte egy szó se esik bennük, inkább a feladatvállalás változó vetületeire helyezik a hangsúlyt.⁴⁷

Az első kritikája a *Kalangyában* Else Feldmann: *Der Leib der Mutter* című regényéről írt, egy oldalnyi szövege⁴⁸, ami lényegében nem több a tartalom kivonatolásánál, de előrejelzés értékű, hogy a romlásba dőlő sorsok ábrázolójától a „szociális felkiáltójel” hiányát kéri számon. Ez a szemlélet vezérli egészen 1935-ig, „a kispolgári mentalitás, az ellenforradalmi ideológia és a fasiszta elméletek ellen”⁴⁹ folytatott küzdelmében. A *Mi Irodalmunk* 1933. január 8-i számában megjelent, Jeszenyinre emlékező cikke azonban már magán viseli a későbbi Herceg-esszék jellegzetességeit: az életrajz és a korszellem összefüggéseinek fölillantását, az életmű illusztrálását, a logikus gondolatmenet választékos megfogalmazását, a metaforikus nyelvet, a mindig jelen lévő pátoszt, az olvasmányosságban összegződő szépírói minőségeket.

Olvasmányai változatosságáról tanúskodik, hogy van közöttük politikai emlékirat, uralkodói életrajz, naturalista regény, tudósportrék, vagyis nem kimondottan szépirodalmi jellegű alkotások, amelyeket természetesen nem is a szépirodalom mércéivel kell, illetve lehet minősítve bemutatni. Első képzőművészeti kritikája, a *Kalangyát* is illusztráló Husvéth Lajos zombori tárlatáról szóló írása⁵⁰ arra utal, hogy az ifjú Herceg ugyan szeretheti, sőt, akár értheti is a festészetet, de tárgyi ismeretek híján, távolról se olyan szinten, hogy bírálhasson is – a képzőművészet-kritikát szépírói hajlama inkább az esszé területére utalja.

Annak a szókimondó éleslátásnak a tapasztalása után, amivel például *Babay József: Menekülj a szerelemhez* című regényét⁵¹ tette helyére, csupán sajnálhatjuk, hogy nem vette tollára a kortárs vajdasági szerzők műveit! Hogy miért menekült ettől a háládatlan feladattól kritikus-szerkesztői munkája során, talán a legőszintébben a 22 éves korban elhunyt szépírói reménység, a beszédes nevű *Aranyady György* nekrológ-jellegű búcsúztatásában fogalmazta meg⁵², amit egy, két évvel korábban, a már haldokló Szentelekynél tett látogatása felidézésével vezetett be. Szentelekya látogatás alkalmával is a *Kalangya* szerkesztésén ügyködött, előtte kéziratok halmái, vastag levélküldemények tornyai. „*Ez a kéziratalom keresztmetszetét adta irodalmunknak és az egész vajdasági magyarság kultúrmozgalmának.*”

Szürkeségben elkopott nevek hullottak elénk, olyanok, akiket a vidék unalma és az újságok kéziratihánya szabadított fel, és akik magától értetődően követelték bebocsátásukat ifjú irodalmunkba. Képviselve volt ebben a kéziratthalomban a falusi megváltó elcsépelelt filozófiai frázisaival, a mániákus széplélek meggyötört versikéjével, önképzőkori hangjával és a múlt kódében élő álmodozó, Cicerót megszegyenyítő körmondataival. Mindenki, aki valaha itt akár borászati közlönybe is leírta a nevét. Izzadságszag csapott meg a kéziratokból, és megborzadtunk ennyi elpocsékolt energia és az aktivitás ilyen szörmű túltengése láttán.”

Megkerülhetetlen a Kassák Lajosról szóló kritikája, amelyben Kassákot a proletármozgalom demagógiájának teljes vértetében számoltatta el⁵³, a szocialista mozgalom apostolaként aposztrofálta, mondván, a mozgalom tette lehetővé számára a tanulást, a lakatosinasságnak az írói mesterséggel való felcserélését, amit Kassák nem a mozgalmisság eszméjének lombosításával hálált meg, hanem a progresszív irányban indult művészetét saját individualizmusa és formaművészetének esztétizmusa szolgálatába állította. Herceg burkoltan még Kassák tehetségét is megkérdőjelezte, művei közül pedig életrajzának adott igazán átmenő osztályzatot. „Kortárok közé szorított egyénisége”-ről beszélt, hangsúlyozván, hogy „szocializmusa nem osztályharcos jellegű, hanem önmagát fejlesztő eszköz volt”, és ennek folyományaként – a mozgalmisság értékrendjének védelmében! – Kassákon a művésszel szemben a világmegváltót kérte számon! Tegyük hozzá, ugyanebben a számban Louis Aragon A bázeli harangok című művében a 100 %-ig irányregényt dicséri – benne a tiszta irodalmat, a makulátlan művészetet és az elfogulatlan társadalomrajzot!

A következő esztendőben, 1936-ban egyetlen bírálata jelent meg⁵⁴, az is a *Kalangyában*, és ebben említi első ízben a *couleur locale* elvét, Nyíró József és Tamási Áron munkái összevetésének vonzaskörében.

Herceg csupán elvéve írt honfitársai könyveiről – gyakrabban a már halott Szentelekyről, vagy például a már korábban is feledésbe merült Jovánovich Leáról, aki úgyszintén halott már, amikor a „szociális” irodalom buzgó pártfogója az istenkeresés prózaverseiben a forma tökéletességét és a tartalom kiegyensúlyozottságát fedezte fel egy igazán soha nem méltatott kötetben. Dilettáns költő – szögezte le Herceg –, aki magában fedezte fel a művészetet.⁵⁵ Cziráky Imrével már nem bánt ilyen kegyesen, igaz, könyvéről nem idehaza, hanem a *Nyugatban* írt⁵⁶, ahol alig egy flekken ostorozta annak felszínességét, igénytelenségét, mégis – ismét elnéző engedékenységgel – bizalmat szavazott a szerző becsületes szándékának, műve – természetesen vajdasági – „közönségfogó” szerepének, és ezt az engedékenységet később, a *Kalangya* szerkesztőjeként meg is erősítette.

A vajdasági költők közül egyedül Dudás Kálmánról⁵⁷ írt leplezetlen lelkesedéssel, benne fedezvén fel a Délvidék nyújtotta táji és szellemi hatást, és hangsúlyozván, hogy „ő – és egyedül ő! – a Délvidék költője lehetett volna”. A feltételes mód a mondatban arra utal, hogy Dudásnak a *Vád helyett* című kötete – annak ellenére, hogy majdnem minden verse a Délvidék 1941-es visszatértét, felszabadulását ünnepli –, már Budapestről szól vissza a Vajdaságba, mégpedig érezhetően a Nyugatosok modorában, vagyis, lényegében lemondva sajátos, otthonról hozott hangjáról. Vagyis, a vajdaságiak közül igazából csak halottakat és elszármazottakat dicsért meg Herceg!

A hercegi irodalomeszmény megközelítésében kulcsfontosságú a *Bácska mint irodalmi nevelő* című esszéje⁵⁸. Ebben kerek perec leszögezte, hogy sajátosan bácskai színek nincsenek, ergo a bácskai művészetnek sem lehetnek sajátos színei. Nem létezik sajátos bácskai lélek, ami átmenthető lenne a művészet eszközeivel, ellenben létezik bácskai szellem – valós nevén nevezve: a materializmus helyi reneszánsza –, aminek a fejlődésében a tájnak és a kulturális hagyományoknak aligha volt beleszólása. „A *couleur locale* mint irodalmi kifejező természetesen nemcsak színeket tükröz vissza, hanem egy egész determinált, szerves életet, amelynek alkotóelemei: szellem és lélek, tájhangulat és kulturális hagyomány.” Őszinte leszámolás ez az esszé a bácskai irodalmi természettel, ami vagy „vaskos naturalizmus”, vagy „a világirodalomnak sehova nem tartozó hajtása”, vagy pedig „jámbor, műkedvelői kirándulás”.

Pedig van bácskai művészet is! – szögezte le mégis Herceg, és ennek archetípusát Kosztolányi, Csáth, majd Szirmai műveiben fedezte fel és éllette őszinte rajongással.

Szerinte a bácskai művészet alapja a véres valóságú, meztelen, kemény anyag, hiszen itt a természetnek nincs semmilyen metafizikai emléke, ahol minden külsőség, a szín, a szépség, a hangulat lekopott az életről. Ez a bácskai művészet – állítja Herceg –, „nem szín, nem hangulat, nem a szív játéka, nem a lélek számyalása, táji szépségek tükörképe, hanem a szellem megnyilatkozása.”

Midőn azonban nagy csalódásokkal visszatért az 1936 és 1938 közötti budapesti tartózkodásáról, mozgalmi elveit maga mögött hagyva, felfedezte – a mégiscsak létező – bácskai színeket. „Amilyen hévvel hirdette meg Herceg János Budapestre távozása előtt azt, hogy az irodalom a munkásmozgalmi harc eszköze, olyan intenzitással vallotta meg hazatérte után a szülőföldje iránti hűségét” – írta monográfiájában Toldi Éva.⁵⁹

A *Kalangya* szerkesztőjeként kénytelen nyíltszíni állásfoglalásával is tanúsítani, hogy a korábban elvitatott *helyi színek*, mint bácskai jellegzetességek valóban léteznek – és itt Draskóczy Ede véleményét⁶⁰ is osztja, miszerint a vajdasági magyar irodalom az egyetemes magyar irodalom körébe tartozik, de egyedi jellegzetességekkel bír –, hiszen erre az irodalomra mindenképp előtt a kisebbségben levés állapota és éppen korábbi gyökértelensége *kell*, hogy rányomja bélyegét. Különös módon azonban még ekkor is külföldi példára kénytelen hivatkozni a tájjellegű irodalom megteremtője eszményi alakját körvonalozva. *Irodalmunk és annak pártfogói* című szövegében írja a következőket⁶¹: „Tagadom, hogy ennek a vidéknek nincsen egyéni s minden más magyar tájtól elütő jellegzetessége. A mi Bácskánk legalább olyan gazdag, színes, mint Erdély, csak az írókat kell megkeresnünk, aki itt találja meg a tájjal a harmonikus hangját, akinek lesz annyi igénye, mint Ramuznek⁶², hogy ne kívánjon se gazdagságot, se tekintélyt, sem elismerést, csak híven és bátran kifejezze mindazt, amit lát, érez és elképzeli.”

Korai kiábrándultságát azonban nem csupán a vajdasági tájra, irodalomra és művészetre vetítette rá, hanem az egész európai irodalmat is fölöttébb óvatosan szemlélte a közel háromévi budapesti tartózkodása után visszatért Herceg. Az *Európai költők antológiája* című kötetéről írt, *Örök költészet* című írásában⁶³ szinte egyetlen szó sem esik költészetéről, esztétikumáról, prozodiáról, stilisztikáról, miegymásról, hanem a szabadságvágy folyton jelenlévő ihletéséről, az európai civilizációban való mélységes csalódásáról. A kötet anyagában átfogott kétezer év határai közé helyezkedve írja: „ami közbeesik, arról nem tudom: vegetáció volt-e, születéstől halálig tartó változat, vagy a Míndenség lüktetése”.

Hogy a *Kalangya* szerkesztőjeként miért fordított hátat az itteni irodalom kritikai istápolásának, hogy miért nem irányította a vajdasági alkotók széttartó és leginkább hamvába holt törekvéseit, nem csupán annak a meggyőződésének a következménye, hogy a Bácskának, a Vajdaságnak nincsenek irodalmi hagyományai, a közönségnek nincsenek irodalmi igényei – a Magyarországon rég elismert, Baumgarten-díjas Fekete Lajos költő könyvéből 1931-ben huszonnégy példány kelt el a Vajdaságban –, és az írói ambíciókkal megáldott vagy megvert műkedvelők is előbb mű-élvezők, mint mű-teremtők, akik keze alól csak a véletlennek köszönhetően, ösztönös felismerés nyomán⁶⁴ kerül ki odafigyelésre érdemes munka, hanem annak a felismerésnek a folyománya is, hogy az írónak aligha lehet egyéb feladata a művészetben és a kultúrában, mint az írás maga. Erről *Egy felejthetetlen este* című írásában⁶⁵ számolt be, fölidézvén a három évvel korábban Pécsen töltött napokat. Akkor Tamási Áron, Mécs László, Reményik Sándor, Szombathy Viktor és Csuka Zoltán társaságában a többi – ősi hagyományokra építő és munkájával összehasonlíthatatlanul eredményesebben haladó – kisebbségi író arra biztatta Herceget, hogy „Szervezzétek meg az ifjúságot és a népet, s akkor biztosítva lesz kulturális jövőtök.” Az írás megszületéséig eltelt három év tapasztalatai alapján Herceg a következőképpen mondott le ennek a szervezésnek az illúziójáról: „Szervezni népet, ifjúságot? – gondolok vissza a pécsi estére és a

boldog rokonokra. Az én szerepem nem az. A festő a hegytetőn áll – így látom most –, a színeivel szép tájakat álmodik, síkságot, völgyet, vizet, embereket, a muzsikus hangszerével egy külön világot varázsol maga köré, én író vagyok... Békésen élni a tájban, amely a hazám, békésen élni a népek között, akik itt mégis a testvéreim, és újraálmodni azt a világot, amely körülvesz. Aztán odaadni mindent az ifjúságnak és a népnek, ehhez kérek az Istentől és a Sorstól erőt."

„Lebegek, mint tükrös buborék” – Szentelekynek ezzel a sorával metaforizálja Herceg a vajdasági magyar (író) léthelyzetét: a gyökértelenséget, a sehova sem tartozást.⁶⁶ A művészet „megejtő szépségei” és a környezet tunyasága között feszülő ellentét újra és újra feltörő felismerése ez, amiben a fiatal Herceg ugyan szívesen látta az „osztályrokonság” hiányát, de szemlélete előrejelezte a jövő remetei magányát, amelyben minden szervezéstől és szervezkedéstől távol, csupán az írásnak élt, a többi vajdasági donquijotetel együtt, de mégis külön énekelt.

III. Herceg János művészetszemléletének interkulturális vetületei

Az irodalomtörténeti vázlatból, majd az azt követő, Herceg János ifjúkori kritikai munkásságát összefoglaló fejezetből összefoglalva elmondható, hogy Herceg János a délvidéki magyar irodalom hármaskötésével számolt: „*az a célom, hogy az utódállamok magyar irodalma kivétel nélkül beleolvadjon az anyaországéba, és gazdagítsa, növelje a magyar szellemiség egyetlen törzsockú fáját*” – tűzte ki maga elé 1927-ben; máskor „a világirodalomnak sehova nem tartozó hajtása”-nak nevezte; végül leszögezte, hogy a vajdasági magyar irodalom az egyetemes magyar irodalom körébe tartozik, de egyedi jellegzetességekkel bír –, hiszen erre az irodalomra mindenképp előtérrel a kisebbségben levés állapota és éppen korábbi gyökértelensége *kell*, hogy rányomja bélyegét. Más szóval, szerinte a délvidéki irodalom az egyetemes magyar irodalom körébe tartozik, s kezdetben ennek az egyetemes magyar irodalomnak az esztétikai mércéit rávetítve a honi termésre, szinte minden produktum izzadságszagú dilettantizmusnak tűnt előtte, de érezte ennek az irodalomnak a világirodalomhoz való kötődését, ugyanakkor a délvidéki irodalmat az éltető szárától elszakító, új, interkulturális kontextusba helyező trianoni változás szerinte kijelölte ennek az irodalomnak a sajátos fejlődési útját, amelynek során a környező, délszláv irodalmakba is, ha nem is gyökeret, de bár léggöyökert kell eresztenie. Innen az, hogy a *Kalangyába* és más lapokba, folyóiratokba író Herceg kezdetben, a polgári (értsd: citoyen) szemléletéből fakadóan a külföldi, „világirodalmi” szerzők munkáit (E. E. Kisch, Else Feldman, Jeszenyin, Emil Ludwig, Hans Fallada, Alja Rahmanova, Paul de Kruij, A. Nyeverov, Aragon stb.) ismertette olvasóközönségével, vagy az újszintén kisebbségbe szakadt nemzetrészek irodalmi fejlődésére, az elszakított országrészekben megjelentetett kiadványokra (Maksay Albert, Zsögön Zoltán, Tamási Áron, Nyírő József) hívta fel a figyelmet, később pedig teljes mellszélességgel a délszláv irodalmak felé fordult, és kritika- és esszéíróként, fordítóként a külön irodalmak egymás felé vezető útjait kutatta, felismervén, hogy tagadhatatlan a különböző népcsoportokkal való együttélés, a más nemzeti kisebbségekkel közös sors kultúraformáló hatása. A dolgozat további részében az értelmezhetőség kedvéért túllépünk a korábban említett *Kalangya*-perióduson, el egészen az ötvenes évekig, amikor már a *Híd*-ben fellépő ifjú nemzedék a régi, polgári irodalom „kriptaszökevényeként” utasította háttérbe az akkor alig negyvenesztendő Herceget, sőt el egészen a késő ötvenes évekig, midőn a nemzedékváltásban részt vevők már egymáshoz csiszolódtak valamelyest, kezdetét vette egy olyan alternatív értékrendszer kimunkálása, amely a centrum és a periféria interaktív kapcsolatában jelentősen visszahatott a múlt évezred utolsó évtizedeiben kialakuló, globális posztmodern kánonjára, a nomadizmusra, az intertextualitásra és a regionalizmus újszerű értelmezésére, amiről Szirák Péter a következőket írta *A regionalitás és a posztmodern kánon a huszadik századi magyar irodalomban* című tanulmányában⁶⁷: „*A regionalitásnak ugyanakkor egy másik értelme is relevánssá vált a nyolcvanas-kilencvenes évek irodalmi diskurzusában. Ez pedig a regionalitásnak, mint a térségi interkulturális összehasonlításának a lehetősége. Az irodalmi beszédfórmának az a módja, amely színre viszi a sajátjának az idegenben és az idegennek a sajátban való dialógusát. Ezzel lehetővé teszi a nyelvi és kulturális határok és identitások problémájának, a periféria és a centrum dialektikájának újraértését.*”

Herceg János a *Híd*-, illetve a közvetítőszerpet nem csupán a centrum és a periféria, vagyis Budapest és a Délvidék, hanem a policentrikus összekapcsolódás igényével vetette fel a Trianon után elszakított államrészek irodalmi között, és ezekkel egyetemben, nagyon korán felismerte a délvidéki irodalom kötődési igényeit a világirodalom (ezzel mindenképp előtérrel az esztétikai igényességet hangsúlyozván, hanem a haladó szociális eszméknek nyitva kaput), legnyomatékosabban pedig a délszláv nemzetek irodalma felé igyekezett kalauzolni a Délvidéken maradt korszak – és a délszláv literatúráról szinte semmilyen ismerettel nem rendelkező olvasóközönséget. A szerb és a horvát nyelv által azonban nem csupán az eredeti alkotásokat ismerhette meg, hanem azok közvetítő nyelvként segítettek a világirodalom alkotásait is a maga és olvasói látókörébe emelni. E. E. Kisch: *Raj Amerike* című könyvét például a belgrádi Nolit 1931-es kiadásában olvasta és írt róla *A Mi Irodalmunk* hasábjain ugyanezen év február 8-án, „a modern reportázs” példáját éltetve benne, amely ugyan szerinte igencsak távol áll a szépirodalomtól és a művésztől, de mégis többre tartja a szavak és színek tömegét görgető szépirodalmi l’art pour l’art-izmushoz, mert a korszerű riport ezzel szemben mégis inkább szépirodalmi feladatot vállal, és lenyúl „az élet leplezetlen igazságaihoz”. Else Feldmann: *Der Leib Der Mutter* című „úgynevezett modern regény”-ét eredetiben (E: Prager Verlag, Leipzig – Wien) olvasta, és recenziójában (*Kalangya*, 1932. szept. 5.) a pszichopatológiai megnyilvánulásokban dúskáló történetből a szociális felkiáltójelet hiányolta, „*mert az ember nem érez szájalmat, hanem inkább valami utálatfélét ezekkel az öntudatlan és tehetetlenül vergődő beteg figurákkal szemben*”.

Ahogy nyomon követjük Herceg János publikációit a harmincas évek elején, szinte kizárólagos világirodalmi érdeklődést tapasztalhatunk. Szergej Jeszenyinről írt tudós megemlékezést (*A Mi Irodalmunk*, 1933. jan. 8.), majd Emil Ludwig: *Mussolini vallomásai* című könyvét ismertette – modern Néróként ábrázolva a ducét (*Kalangya*, 1933. 2. sz.), Hans Fallada: *Mi lesz veled – emberke?* című regényéről írt gazdag tartalmi kimutatást (*Jugoszláviai Magyar Újság*, 1933. jún. 30.). Az 1934-es esztendőben öt publikációja közül kettő volt világirodalmi tárgyú (*Rahmanova naplója*⁶⁸. *Kalangya*. 1934. 2. sz.; Paul de Kruij: *Akik életünkért harcoltak*. *Kalangya*, 1934. 9. sz.), 1935-ben hét írását jelentette meg, amelyek közül ugyancsak kettő volt világirodalmi témájú (A. Nyeverov: *Taskent. Reggeli Újság*. 1935. ápr. 28; Louis Aragon: *A bázeli harangok*. *Kalangya*. 1935. 7. sz.). A következő, 1936-os esztendőből egyetlen írása maradt fenn, majd 1937-ből egy se. Aztán 1938-ban, a megjelent nyolc szövege közül hat vagy közvetlenül, vagy közvetetten a jugoszláv irodalommal kapcsolatos, és ettől kezdve töretlen a délszláv literatúra iránti vonzalma, és annak ismertetésére irányuló köteleességérzete.

A jugoszláv irodalom népi vonatkozásai című, a centrumnak szánt, a *Kelet Népe* 1938-as első számában megjelent tanulmányában Közép-Európa akkor legfrissebben egyesült irodalmáról azonnal leszögezte, hogy külön hagyományokon, lélek- és tájhangulatokon nevelkedett irodalmakról van szó, amit egyfelől a bizánci, másfelől a latin kultúra istápol. Hiába van ugyanis – írja Herceg – vérségi kötelék a szerb, a horvát és a szlovén nép között, „*egy nemzet kultúrájának a kialakulásában a hagyományoknak, a nyelvnek és a vallásnak jut a legfőbb szerep*”. Éppen ebből eredeztethető, hogy a szerb nép az ortodox-pravoszláv vallásánál, illetve

annak archaikus nyelvénél fogva „öncélúbb”, és irodalmuk születése is a nemzeti relígió misztikumát adja, az évszázados török elnyomás következtében szinte teljességében a népköltészetre szorítkozik, míg a horvátok és a szlovének esetében a latin kultúra integrálódik (vagy inkarnálódik) a nemzetben. A három irodalom közeledése a török háborúk következménye⁶⁹ – érvel Herceg –, a szerbeknél ekkor jelentek meg a testvériségről szóló és a szláv győzelemről álmodozó hősi énekek, eposzok, a guzlicások dalai, amelyek felváltják a misztikus költészetet és az egyházi prédikációkat, majd a horvátok és a szlovének közé is eljutva elhalványítják az ottani civilizáció „primitív idilljeit”, a pásztorjátékokat, a trubadúrköltészetet, a misztériumjátékokat. Az ismertető tanulmány páratlan tömörséggel foglalja össze a délszláv irodalmak gyökereit: a dubrovnikai Ivan Gundulić *Osman* című eposzát, a felvilágosodást hirdető Dositej Obradovićnak a népi irodalom megteremtését célzó programját, Vuk Karadžić monda- és népdalgyűjteményét, a szlovén Jernej Kopitarral készített szláv szótárát, a Vuk által megfogalmazott nyelvi törvényszerűségeket a horvátokkal is elfogadható Ljudevit Gaj *Danica* című lapját, s Montenegrót se feledve, Petrović Njegoš hőskölteményét, a *Hegyek koszorúját*. Az ismertetőből kitűnik, Herceg őszintén tiszteleg a romantika korában tevékenykedő Vuk Karadžić⁷⁰ munkája előtt⁷¹, aki a kilencven százalékban írástudatlan szerbségnek megadta a saját nyelvén való megszólalás lehetőségét, a 47 ezer szavas szerb–horvát szótár, az új nyelvtan, a fonetika ortográfia kivonta a pánszláv mozgalmat a szlavofil hatás alól és lehetővé tette a nemzeti irodalmak önálló fejlődését. Még a tanulmányírás idején is azt látja, hogy a szerb „*népben még mindig erősebben élnek emlékei, mint a civilizáció produktumainak csodálata. Európa nagy madara kint szorult a Dinári-hegység külső falán*”, ám mindenek előtt Bora Stanković és Ivan Cankar műveivel példálózva abbéli bizalmát is kifejezte, hogy „*amit ma primitívnek és balkáninak hívunk, az meg fog izmosodni, fényt kap, és tisztaságának varázsa lesz, mint minden önmaga erején élő nemzetnek*”.

Ivo Andrić⁷² hajdani Boszniájában Herceg Tamási Áron Erdélyére ismer, hangsúlyozván a taine-i miliőelmélet igazságát, miszerint „*az ellentmondások szintézise, s összefogó, egyetlen nagy hatalom mégis maga a táj*”, és ennek fényében szögezheti le a két világot egymáshoz közelítő, egymásba átmosó, de külön is választó gondolatait: „*Bosznia tájhangulata körülbelül egyezik Erdélyével. Az erdős hegyeket itt is, ott is kecskepásztorok, vadászok, mészkefőjtő és szénégető szegény emberek lakják. De amíg Erdély kultúrájában, hagyományaiban és politikai fekvésénél fogva is mindig egy zárt szigetet képezett, addig Bosznia sohasem tudta elzárni kapuit az idegen hatások elől. Ő volt az a kicsiny pont, amelyen Európa megütközött a Balkánnal. [...] A szláv, muzulmán és katolikus egyház benne egyforma szívóssággal küzdött egymással.*”

Ez az a sokszínűség, amelynek homogenizáló hatását Herceg írói megfogalmazás tétjeként jelölte ki maga elé a *Cél és vallomás* című önéletrajzi vallomásában (Kalangya, 1938. 10. sz.): „*Nekünk nemcsak a művészi tökélyre kell törekednünk, hanem elsősorban népünket, környezetünket kifejezni. Kialakítani magunkban a vajdasági népi tudatot, a vegyeslakta vidék tarkaságának, a szerb, magyar és német hatásoknak eredményét.*” Miként Herceg a maga szélsőséges, de mindenképpen pozitív tartalmú⁷³, ám megvalósításában olykor radikálisan irodalom-ellenes⁷⁴ regionalizmus-programja fényében felismerte Andrić Alija Džerzelezenek és Tamási Ábeljének a rokonságát, úgy állította Bori Imre kettőjük mellé Herceg Kekez Tunáját.⁷⁵ Herceg ekkor már teljesen tisztában volt a centrum és a periféria problematikájával, világos volt előtte, hogy kisebbségi íróvá való szegődése lemondást követel, és erőfeszítést, hogy a maga elé kitűzött horizont ne a világirodalomra vetüljön, hanem meg kell elégednie a perspektívát leszűkítő feladatvállalás nyújtotta lehetőséggel. „*De ehhez nemcsak tehetség kell, testvérem, nemcsak önbizalom, művészi formaérzék, hanem elsősorban a szélesebb horizont feláldozása a szűkebbért*” – panasolja fel, vagy éppen rezignáltan szögezi le, ma már nem tudhatjuk. Azt azonban ugyanebből a vallomásból olvashatjuk ki, hogy Herceg 1938-ban, a kisebbségi író feladatvállalásával egyetemben *nem* a polgárság színeiben kívánt megnyilatkozni, sőt, egyenesen elvetette ennek lehetőségét. Szerinte ugyanis a polgár elutasító magatartása érdeklődési körén kívülre zárja az úgynevezett helyi, egy kis szabadsággal mondhatnánk, regionális irodalmat, ugyanis ez az irodalom sem térben, sem időben nem üti meg a polgár „vastag fülét”. Persze, hiszen aki egyszer már a világ pulzusán tartotta kezét, még ha parvenü modorban is, mi érdekességet lelne a szerb, a horvát, a magyar, német és zsidó városi homogenitáson, amikor maga is ebben a közegben élt, ha nem auctora, akkor auctora volt annak a létélménynek, amit Herceg, maga is sváb és francia őstől származó, a magyar virtust a Herczeg nagyapától, a cirill betűket Karle nagyapjától tanuló gyermek – kiváló irodalmi szaglással – a transzlokalizmuson túlmutató regionalizmus letéteményeseként fogalmazott meg. Tudta, hogy a Szenteleky által meghirdetett *couleur locale* elv nem hozta meg az áhított homogenitást, a programhoz csatlakozó írók csak idegen neveket hoztak műveikben és szerb dalokat magyarosítottak, ugyanakkor meggyőződése volt, hogy a vajdasági kultúrának nem a világpolgár, hanem a nép az őrzője, valahogy úgy, mint a vajdasági szerb irodalomban. Herceg nem magyar, hanem „bátyus” származása ellenére olyan vitalitással és vehemenciával vállalta magyarságát és vajdaságiságát, mint ahogy annak idején a vajdasági szerb intelligencia, Vasa Stajija, Jovan Popović, Mladen Leskovac igyekezett bizonyítani, hogy Petőfi és Ady nemcsak a magyarok ügye, költészetük az egész Duna-mente közös kincse. Még ugyanebben az esztendőben, Szenteleky Kornél halála után öt évvel kelt vallomásában⁷⁶ arról írt, hogy a vajdasági szemléletű írónak éppen a táj (és a vele együtt adott emberi kapcsolatok) nyomán így kell magáénak tudnia Steriját és Ignjatovićot, és a magas kultúrával szemben a népi kultúra elsőbbségét hirdető Karadžić, mert a vajdasági élet lehetőségét az itt élők demokráciája és testvérisége szavatolja. Ezért állította, hogy „*A Vojvodjanski zbornik mozgalma közelebb van hozzánk, mint bármilyen anyaországi mozgalom, ha nem is magyar, de vajdasági. Ez az egyetlen út, amelyen a vajdasági irodalom kibontakozását látom. Széles nemzeti horizontok helyett regionalitást!*” Vajdaságról mint sajátos területéről beszélni magyarul ekkor talán olyannyira idő előtti volt, mint szerbül 1922-ben, amikor Vasa Stajija a *Nova Vojvodina* című folyóirattal hirdette ugyanezt a regionalizmus-igényt. A polgári szemlélet torzulásával⁷⁷, a bezáródásnak a belterjességgé való alakulásával való kezdeti hadakozásait, a szociális érzékenységre való intései mellett Trianon után közel két évtizeddel leplezetlen mondatokban hangsúlyozta: „*Mert még mindig nem találtuk meg önmagunkat. Még mindig tele vagyunk hazugságokkal, »kultúrfőlényekkel«, csalfa ábrándokkal, mellet döngető, de suba alá búvó szájas magyarkodással és írónk mindezeknek a kliséivel... és meneküléssel a valóság elől. Vannak itt még olyanok, akik internacionális eszményképeket kerestek, »általános emberit« s, hogy itt mi mindennek kellene emberinek lennie, azt nem veszik észre.*” A Trianon utáni vajdasági polgári szemlélet az új államformációba való kerülést követő első évtizedekben se nem követelte a térség sajátos irodalmának megteremtését, se nem támogatta azt, nem is vett róla tudomást, hanem elnézett messze a távolba, s az elérhetetlenre irányuló nosztalgiját tüzelte csak magában. Ez egyébként korábban se állt érdeklődésének homlokterében. Az 1906-ban Vértesi Károly elnöklétével alakított Bács-Bodrog Vármegyei Irodalmi Társaság is inkább nem akart lemaradni a kulturális fejlődésben más vármegyék mögött, mint magát az irodalmat istápolni. „*A köztudatban akkor még úgy élt az író, mint a nemzeti művelődés legfontosabb tényezője. Hogy tehetséges volt-e, azzal abban az időben nem sokat törődtek Bácskában. Ha mellékesen úriember is volt, minden ajtó kitárult előtte, és előadását udvariasan meg is tapsolták. A polgárisodási vágy meglegedett a külsőséggel, a lényeggel nem sokat törődött.*” – írta erről Herceg az *Irodalmi társaság a régi Bácskában* című tanulmányában⁷⁸. Az irodalmi estek pazar lakomákba torkolló rendezvények voltak, amelyekről a hírlapok nem a költői teljesítményt, hanem az egymás köszöntésére mondott tósztokat jegyezték fel, és a külsőségekben merült ki az ünneplés: Bezdánban lovasbandérium, Hódságon tűzoltózenekar

várta a Társaság íróit. Bácsország olyan távol esett a központtól, hogy ott az irodalmi életnek pusztán a habja csapódott le. A polgárságnak az a csoportja, amely nem kapaszkodott a centrum irányába, hanem megmaradt a Vajdaság területén, a szociális átrendeződés következtében, pozícióját és jövedelemforrását veszítve nem is rendelkezhetett be másra, mint a túlélésre és a nosztalgiazásra. A falusi parasztság szociális szigetléte folytán – Herceg szemléletében – hagyományörző és hagyománymegújító: szociális helyzete ugyan gyűrűt von e réteg köré, ám e határ csak a városi proletártól és a polgártól rekeszti el, a nép (ebben a szemléletben a parasztság és a falusi lakosság) inkább kultúrájába fogadja a más nemzethez tartozók szokásrendszerét, lexikáját, táncát és dalait, mert az számára természetes, mint hogy pénzért földadja „népi” mivoltát és a városi életformát öltse magára, mert az erkölcsstelen. Nem a népviselet selyemharisnyára és kosztümre cserélése az amorális, hanem maga a tett, az egyik életformának a több pénz reményében való elhagyása és egy másik magára öltése. Ezt a szociális és társadalmi érzékenységet tükröző éles elkülönülést Herceg 1938-ban az író szerepkörének regionális specializációjával kívánta áthidalni: „E törvény alól csak az író lehet kivétel, akinek az életformája, ha polgári is, de tudatában ott élhet a népben, megszívhatja magát tápláló nedveiből, hogy a másik parton eresszen lombokat.”

Nem érdektelen szemléltető párhuzamként megemlíteni a hatékony regionalitás létrehozására tett kísérlet erdélyi változatát, a transzszilvanizmust. Pomogáts Béla *Az erdélyi gondolat az ezredfordulón*⁷⁹ című tanulmánya szemléletes összefoglalót ad a kérdéskörrel. Pomogáts idézi Kós Károlynak az 1921. január 23-án, tehát még nagyon röviddel Trianon után közreadott, *Kiáltó szó* című röpiratából a történelmi és irodalmi öneszmélés szempontjából fontos, és egyben a centrum-periféria viszonyát felismerő és rámutató részt: „A régi Magyarország nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transsylvania, vagy bármilyen nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs, és csak Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogyan is akarja akármilyen akarat, lesz örökön-örökké.” A Kós által majd felélesztett Transzszilvanista eszme, az erdélyi gondolat végső soron nem nyert pontos fogalmi meghatározást, de közös magatartásmérenként, munkaprogramként, a „védekező kollektivitás” (Babits Mihály) fegyvereként működött. Alaptételét Kós az 1929-ben Kolozsvárott közreadott, az *Erdély – Kultúrtörténeti vázlat* című munkájában fogalmazta meg, amely szerint „úgy ábrázolta Erdélyt, mint sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységet, amelynek népei: a magyarok, románok és szászok nemcsak »anyanemzeteikkel« tartottak fenn szoros kulturális rokonságot, hanem az együttélés több évszázados hagyományai folytán élénk művelődési kapcsolatba kerültek egymással is. A három erdélyi nép viszonylagos egyensúlya hozta létre autonóm kulturális fejlődésük lehetőségét. Ennek során a három erdélyi kultúra egymásra is állandó hatást gyakorolt.”⁸⁰ Tekintettel, hogy az erdélyi gondolat mibenléte nem került ideológiai megfogalmazásra, megnyilvánulása szerzőtől szerzőig különbözött: „az a változat, amely leginkább Kuncz Aladár és Ligeti Ernő nevéhez köthető az erdélyiség európai, egyetemes lelki tulajdonságait tekintette meghatározónak, a Kós Károly, a Reményik Sándor és Áprily Lajos nevéhez fűződő változat a történelmi Erdély sajátos hagyományait emelte ki, Makkai Sándor a kisebbségi lét erkölcsi minőségét tartotta fontosnak, Nyírő József, Szentimrei Jenő, Tamási Áron és általában a székelyek az erdélyi (székelyföldi) népi hagyományban és kultúrában találták meg a transzszilvanizmus forrásait.”⁸¹ Végül hadd idézzem Cs. Gyimesi Évának a *Gyöngy és homok* (1991) című tanulmányorozatából a témát összefoglaló néhány gondolatát: „Eredeti szerepe szerint ez a transzszilvanizmus válasz az erdélyi magyarság helyzetében előállott változásra: a Trianon utáni kisebbségi létre, az anyaországtól elszakított nemzettöredék új politikai adottságaira. Ebben a helyzetben kellett a kisebbségi magyarság helyzettudatát megfogalmazni, és – ami talán még sürgetőbb volt – újrafogalmazni, megerősíteni nemzeti azonosságtudatát. [...] A transzszilvanizmus szellemi-erkölcsi védekezés, pozitív válasz volt az elnyomatás, az elhagyatottság negatív következményeivel szemben, minthogy segített erkölcsileg elfogadtatni azt a helyzetet, amelybe az itt élő magyarság került. Mindenekelőtt az volt az ideologikus funkciója, hogy szükségből erényt kovácsoljon: a hátrányt mintegy előnynek mutatva, a kisebbség magárautaltságát az önállóság szép lehetőségeként, a sajátos értékeremtés esélyeként mutassa fel. [...] a transzszilvanizmus nem a kisebbségi helyzet és alapérdekek józan tudatosítása volt, hanem »hit és aspiráció«, vágyalom, amely hamis valóságképet konstituált. Az érvül használt történelmi tények mind csupán részizgazságok, melyeket az író-ideológusok túláltalánosítottak, hogy elfedjék velük az egyéb, főleg negatív történelmi tényeket.”⁸²

Említettem már, Herceg János a második világháborút megelőző években, a jugoszláv – magyar közeledés esztendeiben a Vajdaságban minden anyaországi kapcsolatnál fontosabbnak ítélte a vajdasági mozgalmat, az itt élő népek egymáshoz való közeledésének programját. Pedig a kisebbségben élő magyarságnak vajmi kevés beleszólása lehetett ebbe a folyamatba. Németh László asszimilációs és disszimilációs elmélete kapcsán⁸³ azt észrevételezi, hogy minden rendben lett volna, ha 1848 után a magyar parasztságot emeli az állam a középosztályba és a jövevényeket helyezi paraszti sorba, minden valószínűség szerint a saját időszzerű helyzetének analógiájára, mert a *Kalanyának* ugyanebben az 1940/6-os számában Feketekuty Béla könyve⁸⁴ kapcsán szinte természetes tényként észrevételezi a kisebbségi sorssal együtt járó peremreszorultság politikai megnyilvánulását: „Mi, kisebbségi magyarok örömmel és kettőzött figyelemmel kísérünk minden ilyen irányú megnyilatkozást. Még akkor is, ha sem mint résztvevők, sem mint közvetítők nem szerepelhetünk a két ország közeledésében. [...] A jugoszláviai magyarságnak nem szabad ünneprontónak lenni, s nem szabad felhozni sérelmeit, kívánságait a közeledéssel kapcsolatban, ha tudatában is van annak, hogy milyen eddigi viszály és hűvös tartózkodás éppen miatta volt meg a két ország viszonyában. [...] Nekünk pedig húszéves kisebbségi sorsunkban a türelem jutott osztályrészül.” „Az itteni magyarság nem szokott hozzá az önálló élethez; kezdeményező szerepe sohasem volt” – tette hozzá egy másik helyen.⁸⁵ Mi mást érthetünk ki ezekből a sorokból, mint azt, hogy Hercegnek a jugoszláv irodalmak iránti érdeklődése a kisebbségi sorba kényszerültség által indukált kényszerpálya volt, az egyedüli vállalható feladat, amit a kisebbségi (polgári) értelmiségi vállalhatott? Hiszen a saját sorsába való beleszólás igénye is kockázatos kíváncsi volt a kisebbség számára, sőt, ugyanebben az időben a többségi nemzethez tartozók se sokat kacsingathattak külföld felé. A jugoszláviai magyar kisebbség léttére messze a földrajzi koordináták alá szűkült, a középiskolákat bezárta a jugoszláv hatalom, a Pribiević-féle névelemzés pedig az itteni magyar gyerekek kétharmada előtt zárta be a magyar elemi iskolák kapuit⁸⁶, a Belgrádi Rádió hangjátékaiban pedig megcsontosodik Zsuzsa, a magyar cseléd lány alakja, akinek bárgyúsága és otrombasága és lelkületet sértő generalizálása ellen csak a jóérzés tiltakozhat, de a remény és csüggedés kettős vonzásában élő kisebbségi nem. A második világháborút követően kísérteties egybevagósággal ismétlődtek meg a Trianon utáni tapasztalatok: a háború elsodorta a vajdasági magyar értelmiség kétharmadát, a megmaradt réteg pedig nem sorolta szellemi szükségletei közé a vajdasági magyar irodalom létét segítő és egyben bizonyító törekvéseket, például egy folyóirat meglétét. A kisebbségi kutató (vagy inkább nevezük kultúrmunkásnak) nem, vagy csak nagyon nehezen férhetett hozzá olyan adatokhoz, amelyek a Vajdaságnak a magyar nemzeti, vagy magyar történelmi jellegét bizonyította. Amennyiben erre mégis alkalma nyílt, kutatásainak eredményeit már nem tehetette közzé, ugyanis a kisebbségi politikát ellehetetlenítő 1929-es diktatúra után a cenzúra nem engedélyezte az ilyen publikációk kiadását. „A közös múlt csak emlék, a közös jövő – végzet” – idézi Herceg egy német származású magyar önvallomását,⁸⁷ és megértéssel bólint rá arra a polgári

asszimilációra, amelynek következménye, hogy semmi se különbözteti meg az asszimilált és a törzsökös magyar polgárt egymástól, az előbbit „*semmi sem fűzi többé fajtájához, lélekben, nevelésben és gyakran testben is teljesen beleolvadt a magyarságba*”. Arra azonban nem találunk utalást írásaiban, hogy amit üdvösnek tartott a magyar asszimiláció szempontjából, azt jóváhagyta-e volna a maga kisebbségi helyzetében, vagy meghunyászkodva, de kitartott volna a nemzeti önazonosság megőrzésének és egymás megismerésének a programja mellett. Bizonyára ez utóbbiról lehet szó, ugyanis ugyanolyan lelkesedéssel fogadta Madách tragédiájának szerb fordításait, mint a délszláv írók műveinek magyarországi megjelentetéseit. Ezen túlmenően azonban a Vajdaságnak mint sajátos tájegységnek a megismerését tűzte ki a maga és a többi délvidéki magyar író irodalmi feladatául: „*Én hiszem, hogy előbb-utóbb a délvidéki magyarság is felébred kulturális ájultságából, és ugyanolyan érdeklődéssel vesz körül bennünket, mint elődeinket, a régi bácskai írókat. De bennünket most már az időhöz és kötelességeinkhez híven csak e vidék feltárásának, újjáélesztésének, kulturális feltérképezésének szempontjai vihetnek közösségi munkára. E szempontok nélkül nincs szükség irodalmi társaságra, nincs szükség külön irodalomra sem, e szempontok nélkül boldoguljon mindenki úgy, ahogy tud, s ahogyan az*

Isten megengedi.”⁸⁸ Ugyanakkor, az immáron újra megváltozott körülmények között, a Bácska magyar közigazgatása idején Szent István intelmeinek fényében maga akarja egy akolba terelni, egy pásztor botja alá keríteni az akkor kisebbségbe került szerbeket, németeket, románokat és szlovákokat, nagylelkűen még azt is megkockáztatva, hogy Trianon után a vajdasági szerbség veszített igazán, hiszen Újvidékről Belgrád elszippantotta az értelmiséget, míg a huszonhárom év kisebbségi lét megvilágosította a vajdasági magyarokat, akik Pest közelsége és a maguk patriciusi renyhésége folytán korábban nem éltek a kezdeményezés lehetőségével, és a kultúrjvak fogyasztására rendezkedtek be, egyszerre rátaláltak az önszerveződés formáira és erősödni kezdtek.⁸⁹ Kicsit furcsa érvelés, de csak az ehhez hasonló tépelődések tarthaták egyensúlyban Herceg János gondolkodását, aki nem törleszkedett és nem is panaszkodott se 1942 előtt, sem utána, idegenből hazatérként sem. Szembetűnő például, hogy a *Kalangya* szerkesztőjeként 1944-ben Zombor és Baja végső soron eltérő irányú testvérfejlődését taglalta, számba vette Ady szerb–horvát fordítóit, külön tanulmányban elemezte Ady helyét a délszláv irodalomban, életrajzi ismertetőt írt a bajai születésű, ám távolról sem magyarbarát, ráadásul epigon-gyanús Bogoboj Atanackovícról, s meleg hangú nekrológot jelentetett meg Jovan Dueiaról. Mi ez, ha nem az eleve adott kétlakiságból fakadó híd-szerep aktív vállalása? Herceg a *Kalangya* munkatársaként, majd a Bácska magyar közigazgatása alatt szerkesztőjeként egyaránt azt vallotta, hogy a nemzeti konglomerátum, a népek, nyelvek, kultúrák diaszporikus találkozása csakis egy interkulturális ötvöződésben oldódhat fel, amit egyes szerzők, egyes művek meg is teremtettek, anélkül, hogy ezt a szükségyszerűséget bármilyen elmélet, vagy politikai sugallat tudatosította volna bennük.⁹⁰ Ebből a felismerésből származik Hercegnek a „népi”-sége való esküvése: az együtt és egymás mellett élők időtlen idők óta úgy éltek, ahogy azt a különböző fordulatok után szölamokban kívánta számukra előírni a politika. Amivel nem egyszer szembefordult a gyakorlat, vagy éppenséggel az értelmiségiek éleslátása, szellemi rokonszenve. Erről a véresen valós szellemi összefonódásról írta Herceg az *Ady a délszláv irodalomban* című tanulmányában⁹¹ egyebek között a következőket: „*A magyar szabadságharcban a szerb irodalom legjobbjai: Djura Jaksic, Sterija Popovic, Jaša Ignjatovic mégis – szinte népükkel szemben – Petőfi oldalára álltak.*”⁹² *Nem politikai lépés volt ez részükről – mint ahogy Petőfi sem politikai ügyet látott a szabadságharcban –, hanem a lelki közelség és a szellemi nevelés eredménye. A szerb politika szírijei különben is a másik táborban fújták a kürtöket. De itt, nálunk addigra Vitkovics már bemutatta a szerb balladák szépségét. Milovan Vidakovic budai hónapos szobájában írta az első szerb regényt, amelyhez nemcsak a magyar példákat használta szorgalmasan, hanem a magyar tájat is háttérnek, s a vándorköltő, Sima Milutinovic verseiben a guzlások hangja Vörösmartyéval ölelkezett. Ezután jött Petőfi, akinek ígérete oly erős volt a szerb írókra, hogy nemcsak költői származását figyelték lelkesedve, hanem átvették tőle a magyar szabadságeszményeket is.*” Herceg ebben a tanulmányban azonban nem csupán a magyar–szerb interkulturális kapcsolatokról⁹³ ered nyomába, hanem a szerb–szerb kultúrák közötti bipolaritás póluszcseréjére is felfigyel, amelynek során átértékelődik a centrum és a periféria viszonya: „*A századforduló idején a magyarországi szerb irodalom hangot váltott. Az a szellemi vérátömlesztés, ami Szerbia és a délvidéki szerbség között folyt olyképpen, hogy onnan jött a népi, innen ment az európai kultúra, lassan egészen egyoldalúvá alakult. Vuk Karadzic, a pásztorból lett filológus színreléptével a századokig elnyomott szerb népnek oly gazdag költészeti anyaga az irodalom forrása lett. Hamarosan egy erős nemzeti irodalom bontakozott ki a szerbeknél, s amilyen arányban izmosodott a felszabadult Szerbia irodalma, oly mértékben halványult a délvidéki szerb szellemi élet jelentősége.*” A magyar iskolát járt, 1848 nagy magyarbarátja, Jakov Ignjatovic, aki később nacionalista, sőt sovén felhangú történelmi regényeket és elbeszéléseket tett közzé (amelyekben azonban a szerb és a magyar vitézek vígan küzdöttek egymás mellett a megátalkodott ellenséggel szemben), 1854-ben, a Matica srpska folyóiratának, a *Letopisnik* a szerkesztőjeként szinte ugyanabba a helyzetbe csöppent, mint Szenteleky háromnegyed évszázad múltán. Ignjatovicnak szinte magának kellett teleírnia a folyóiratot, mert kevés volt a szerb olvasó, még kevesebb a szerb író: „*a mi irodalmunk olyan, mint az üvegházi télilert, árt neki a szél és minden zord idő. Ezért tanítanunk kell egymást, el kell viselni a tanítást, mert ettől még igazán jó barátok lehetünk*” – írta Ignjatovic, a lelkes szerb nacionalista, a magyar lokálpatrióta, a fölvilágosult európeér.⁹⁴ A Vajdaság népi és földrajzi egységének hiteles költői változatának megteremtése mégis a kor szerb irodalmára maradt, kezdve Bogoboj Atanackovictól Jakov Ignjatovicon, később Veljko Petrovici és Jovan Popovicig hömpölygött ez az epika.⁹⁵ Dolgozatomban többször jeleztem, hogy a jugoszláviai magyar irodalom párhuzamos kötődései közül különösen erős volt a Vajdaságban élő népek irodalmával való kapcsolata, az a szándék, amely Szenteleky Kornél és Debreczeni József fordítás-vállalkozásával, a *Bazsalikommal* kezdődően – és nem teljesen függetlenül a couleur locale elméletétől – a Vajdaság különfejlődésének, endogén lelkiségének és autochton gondolatvilágának tettenérését a népek és kultúrák együttélésének az egyéni és társadalmi reflexekben fellelhető nyomainak és eredményeinek a felkutatásában, a vidék és a központ kultúrájának közelítésében és a szülőföldnek mint irodalmi témának a feldolgozásában kívánta elérni. A folyóirat-szerkesztő, rovatvezető, a rádió irodalmi műsorainak a vezetője, a *Magyar Szó* irányadó esszéírója, a jugoszláviai magyar kiadói tevékenység meghatározó személyisége, tudományos intézményeink, irodalmi és kulturális testületek, s nem utolsósorban a közélet megbecsült és nagykénti tagja, Herceg János irodalmi közszereplésének teljes ideje alatt ezen munkálkodott: „*Arra tanít – írta értekező prózájának értékelésekor Szelei István –, hogy szűkebb és tágabb közösségünk, tudati, szemléletbeli, lelki, érzelmi és értelmi rezonanciáit ne egymás ellenébe fordítva, hanem a zavaró hullámhosszak kiiktatásával kezeljük. Nem a különbségek letagadásával, hanem a kölcsönös »foghatóságuk« elősegítésével és tartalmaik humanizálásával.*”⁹⁶

Az egybehangzások, áthallások, egybemosódások, szellemi rokonságok és a fordításirodalom együttcsengése megkerülhetetlen jellemzője volt a délvidéki irodalomnak, amiről Herceg János 1958-ban így írt: „*Nagy válaszfal a nyelv, de vidékünk kétnyelvűségében – a béke, a türelem és a megértés ritka időszakaiban – csodálatos kölcsönhatások mutatkoztak, és olykor már-már egy egységes szellem kialakulását ígérték, minden politikai határmezsgyén túl: szokásban, életformában, szemléletben és a*

népek álmaiban is. De a költők külön utakon jártak, s a szülőföldnek ezt a lassan bontakozó szellemét, amelyről Vitkovics Mihály ábrándozott legendás kőrefája alatt, feloldották a maguk szélesebb nyelvi és nemzeti kultúrájukban, úgyhogy eredetére sokszor alig utal valami." 97 Ez a folyamat, ami egyébként a szocialista viszonyokra épülő, háború utáni társadalmi tendenciákban a megélhetési migráció, az egzisztenciális asszimiláció során a hagyománytörés kérelhetetlen erejével sodorta el a népviseletet, a zárt közösségek szellemi javait, a nyelvi szigetek apadó forrásvidékét, Herceg Jánost is megingatta a regionalizmusba vetett hitében. Amíg 1958-ban még Veljko Petrovicban a legjelentősebb vajdasági regionalistát ünnepelte, igaz, akkor is figyelmeztetett a szellemi különválás, a különgondolkodás veszélyeire, négy év múltán már időszerűtlennek kiáltotta ki az egyébként mindvégig üdvösnek tartott irányzatot és a következőképpen intette íróársait: „A jugoszláviai magyar íróknak itt van hát a helye, s ha el akarja kerülni a regionalizmus veszélyeit, akkor feltétlenül szakítania kell a retrográd romantikával, a táj mítoszával és megszólaltatni az új világ új emberének irodalmát". 98 Az intellemt retorikájának szólamszerűségét a szöveg születésének ideje kellőképpen magyarázza: a szocialista építkezés kiterjesztette szárnyait a szellem világa fölé is. A könyvesboltokban egyszerre megjelentek a magyarországi szerzők kötetei, az egyre több kétnyelvű fiatal számára hozzáférhetővé váltak a belgrádi és a zágrábi kortárs írók munkái, így a vajdasági magyar írók egyszerre olyan alkotókkal kerültek versenyhelyzetbe, akik kompaktabb nyelvi közösségben működhetek és esetleg tehetség dolgában is előbbre jártak. Innét az intés, hogy egyszer majd a vajdasági magyar író könyve is kijut a határon túlra, és akkor az ottani olvasót nem a szerző alkotói bravúrja, a szürrealizmus vidéki változata vagy a művész l'art pour l'art-izmusa érdekli majd, hanem a vajdasági ember új körülmények között szerveződő és kiteljesülő élete. Ezt kell az itteni íróknak megírnia – vagyis megintcsak a regionalizmus⁹⁹ Herceg hitvallása, csak a táj és az ember együttélését kiegészítette a korszellem modernizálódásával, más szóval, a társadalmi alakulás kiszolgálásával. Ez a szocialista lelkesedés ideig-óráig elhomályosította a vajdasági magyar írók élelését és öntudatát, nevük és hivatásuk mellől elhagyták a területi és nemzetiségi megkülönböztetést és jugoszláv íróknak vallották magukat, ám hamarosan arról kellett megbizonyosodniuk, hogy nyelvük korlátait nem törhetik át, és a jugoszlávizmus eszméje az íróársadalmon belül is kezd köztársasági határok közé szorulni. Érdekes mód a hercegi gondolkodásban a hatvanas évek derekán ugyanez a befelé fordulás üti fel a fejét: amikor a Vajdaságból harmadmagával meghívták Kölnbe, hogy a szétszört magyarság helyzetéről tárgyaljanak, elutasítja a meghívást. Akkor, amikor Illyés Gyula az ötágú síp szellemében kérde, hogy „ki nem kapta fel kellemes meglepetéssel a fejét a kritikai fénycsóvákra, melyek mintegy oldalról csaptak a pesti centrumba Újvidék két magyar folyóiratából?”, Herceg látókörét leemeli Budapestről és a *Leányvári levelek* 27. darabjában¹⁰⁰ a következő véleményt fogalmazza meg: „Én megmaradok abban a hitemben vagy tévhitemben, ha úgy tetszik, hogy az írás szabadságát mindenekelőtt a magunk vidéki vagy kisebbségi, avagy »provinciális« felvetéséhez kell tartogatnunk." Itt megint az a Herceg János szólal meg, aki ifjúkori első recenzióiban a külföldi szerzők szociális érzékenységének hiányára hívta fel a figyelmet: a vajdasági magyar irodalomban adott volt már a szólásszabadság, az alkotói autonómia, sőt, tehetségek is akadtak, de sehogy se akart megszületni az a mű, ami teljességében ábrázolta volna a jugoszlávizmus kegyeiben új körülmények között nevelődő új ember epepeiját vagy románját, s Herceg ismét arra kénytelen felhívni a figyelmet, hogy önálló alkotások szempontjából igencsak rosszul áll ez az irodalom: „Csak az esszében, az irodalmi élet széljegyzeteiben vagyunk bátrak, az önálló alkotás felelőssége hiányzik belőlünk. Nálunk ez az esztétikai kísérőzene túlharsogja a szólistát, s most már oly általánossá lett, hogy csak a dobok érvényesülnek, s azoknak gyakori hangzavarában a kísérletek. Nem a nagy vállalkozások, nem a feltárások és feltárulkozások igénye, hanem megint csak a tartalomtól független formai bravúr a ködevés és köldöknézés igézetében." ¹⁰¹ Herceg itt ugyan még a *Híd* forradalmi szerepe iránt hűségéből ragaszkodott volna valamiféle irányzatossághoz, ám már azt tapasztalta, hogy az értekező próza, s mindenek előtt az esszé kiszorította helyükből az autonóm művészi alkotásokat, az esztétizálás bebocsátást követel a versbe, a novellába, a regénybe, de még a képzőművészeti alkotásba is, magyarul a kritika megelőzte a művészetet és kívülről írja elő annak igényes mércéit, így az író leginkább ezeknek a mércéknek kíván megfelelni, minthogy önálló alkotás létrehozására igyekezne. Miként a dolgozat elején jeleztem, hogy kritika nélkül nem létezhet irodalom, Herceg János a hatvanas években addig az élményig jutott el, amikor a kritika – érzése szerint – fölibe kerekedett a szépirodalomnak, amely amennyire nem lehet a politika csatlója, úgy nem lehet az esztétika szemléltető szertára sem. Ugyanakkor a vajdasági magyar irodalom keretei közül kitérő esszéírás – miként Illyés észrevételezte – rávetette fényét az egész magyar irodalmi köztudat alakulására. Ami mindebben Herceg szerepét illeti, ő mindvégig kereste a kapcsolatot az egyetemes magyar irodalommal, de határozottan szembefordult a beolvasztó törekvésekkel, és az önálló szellemi élet meglétét hangoztatta. Igaz, 1941 és 1944 között, amíg ő szerkesztette a *Kalangyát*, ez a külön utas program a lap súlyos anyagi és színvonalbeli leromlásába torkollott, bár emiatt nem is biztos, hogy kizárólag a regionalizmus pozitív elképzeléseken alapuló programját kell hibáztatnunk, hiszen a folyóirat munkatársainak nagy részét „elsodorta a háború", újakat az ellehetetlenülő körülmények közepette nem tudott toborozni a főszerkesztő, és a *Kalangya* olvasótábor (vagy inkább vásárló és támogató közönsége) úgy érezte, hogy ismét nyitott előtte a centrum minden kulturális javához vezető út, a lap már nem vállal küldetést, nem kisebbségi szolgálatban áll, hanemcsak egy vidéki folyóirat, amit már nem kötelessége támogatni. A meggyőződésből és ugyanakkor kényszerből vállalt teljes regionalizmus programja 1944 szeptemberéig tudta fenntartani a dilettantizmus melegágyává váló folyóiratot, amelynek azonban bizonyos érdemeit a *Kalangya* monográfusa, Utasi Csaba is elismert: „Igazságtalanság lenne azonban feltételezni, hogy a *Kalangya* »fiatal szerkesztője« csak azért kereste lázasan a sajátos vajdasági lelkiség kifejezésének legalkalmasabb formáját, mert hite szerint irodalmunkat a továbbiakban a teljes regionalitás jegyében kell ápolni, s mert alkotók nélkül más utat nem is igen választhatott volna. Feltétlen híve volt a regionalizmusnak, azonban arról sem feledkezhetünk meg, hogy éppen a couleure locale jelentőségének ismételt és nyomatékos hangoztatásával tudott csak választalat húzni irodalmunk és a szédelgő mélymagyarkodás, az »örök magyar génusz csodálatos éltető sugarai«, a Nagy Ivánok ún. »felsőbbrendű magyar kultúrája« közé. Minél következetesebben törekedett a lokális jelleg érvényesítésére, annál inkább csökkent a *Kalangya* esztétikai színvonala, de egyidejűleg csökkent a magyar sovinizmus mérgező hatása is a lapra, úgyannyira, hogy idővel viszonylag független szigetté válhatott a folyóirat, mely nem élve vissza többségi helyzetével, Vajdaság ügyét kívánta szolgálni. A legszebb bizonyosság erre az lehet, hogy a háborús *Kalangya* sem fordított hátat a jugoszláv nemzetek irodalmának: Verseket közölt Jovan Dueiatól, Aleksa Šantiától, Anton Aškerctől, novellát Ivan Cankartól, Veljko Petrovictól, továbbá jugoszláv népballadákat, tanulmányokat a szerb nemzeti színházi törekvésekről Magyarországon, a magyarországi szerbek szerepéről az új szerb irodalomban stb., s emellett erejéhez képest figyelemmel kísérte a többi vajdasági nemzeti kisebbség gazdasági és művelődési életének múltját, jelenét is." ¹⁰²

Az egyfelől Gerhart Hauptmann, Ch. F. Ramuz és Knut Hamsun, Ivo Andrija, másfelől Móríc Zsigmond, Bródy Sándor, Tamási Áron és Tömörkény István példáján éltetett, Herceg János által levezenyelt regionalizmus-konceptió még egyszer eljártotta a maga katalizátor-szerepét a jugoszláviai magyar irodalomban, az ötvenes években, amikor az osztályellentéteket alapul vevő szocializmust fékezte meg és gátolta annak kizárólagos ideológiai-politikai irányelvű válását a művészetben. Ezt az időszakot követően joggal hangoztathatta magáról a korábban a széles horizontok elől mereven elzárkózó Herceg, hogy vajdasági, és ugyanakkor európai, egy

lokálpatrióta világpolgár, aki szemléletével és munkásságával a centrum és a periféria közé vont ritka fonatú, de mégis egybetartó hálót.

Jegyzetek

- 1 A dolgozat az Arany János Közalapítvány támogatásával készült.
- 2 A délvidéki magyar kultúra és irodalom említésével jeleztem állásfoglalásom: ez a sajátos entitású kultúra és irodalom létezik, természetesen a maga elhatárolódásaival és kapcsolódásaival egyetemben. A kérdés történeti-poétikai vonatkozásaira a későbbiekben térek ki.
- 3 vö. Faragó Kornélia: *Térrányok, távolságok*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 2001. 44. o.
- 4 Herceg János 1951. június 22-én a *Magyar Szóban* megjelent cikkében (*Irodalmi helyzetünkről*) úgy válaszolt arra az egyre nagyobb teret nyerő propagandára, hogy a Vajdaságban szabadságban alkotó íróknak köszönhetően ez az irodalom kilombosodott és kiállja a versenyt a többi magyar nyelvterület irodalmával, hogy „*mivel ma sokkal több magyar lap közöl irodalmat, a kézírathíányt elosztják a dilettánsok. Soha annyi dilettáns nem jutott szóhoz a vajdasági irodalom mozgalmában, mint napjainkban. [...] a vajdasági magyar irodalmi mozgalom nemcsak hogy nem fejlődik, hanem egyre mélyebbre süllyed a dilettantizmus mocsarában.*” Egy hónappal később, a *Híd* 1951. júliusi számában (*Cél és vallomás*) egyértelmű kishitűséggel kérdezte: „*Mi az, hogy vajdasági irodalom? Van ilyen? Vagy csak azért van, hogy a neve legyen?*”
- 5 Bányai János: *Mit viszünk magunkkal?* Forum Könyvkiadó. Újvidék. 2000.
- 6 Gereben Ferenc: *A vajdasági magyarok nemzeti és kulturális identitása*. Elhangzott a MTA Kisebbségkutató Intézetének a 2001. május 30-31-én megrendezett *Kisebbségi magyarság: nemzetiségi lét, identitás és önszerveződés városi környezetben és falun* témájú konferenciáján.
- 7 Hódi Sándor: *Zavarodott nemzettudat*. Aracs. 2001/1
- 8 Elhangzott a *Nemzeti kultúránk és irodalmunk kisebbségi körülmények között* elnevezésű, Szabadkán megtartott tanácskozáson, 2001. március 3-án.
- 9 Noha eddig bizonyosak voltunk, hogy minden esztétikai ítéletalkotás rászorul a közösségi legitimációra, és a recepció-kanonizáció-cenzúra hármasságában ez a közösségi olvasat érvényesül.
- 10 Utasi Csaba: *Boschan Sándor*. in. *Vér és sebek*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1994, 75. o.
- 11 A *Bácsmegeyei Napló*ban megjelent cikkeket idézi Utasi Csaba *Dettre János* című tanulmányában. *Vér és sebek*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1994
- 12 uo. 73. o.
- 13 Dettrenek korábban, 1922 decemberében Haraszti Sándorral volt vitája a „*még csak vágyakban szunnyadó vajdasági irodalom*” tárgyában. A jugoszláviai magyarság helyzetét szem elől tévesztő, és csak irodalmi szférában gondolkodó Haraszti *Irodalompolitika* című, 1920. december 10-én megjelent cikkében ki akarta utasítani az irodalomból a tehetetlen dilettánsokat, míg a szélesebb horizontokban gondolkodó Dettre december 13-i válaszában óvatosságra intett, rámutatott, hogy nem lehet ugyanazon mércével mérni a bimbójában érlelődő irodalomban és azokban az irodalmakban, amelyek mögött több évszázados autochton lombosodás teremt viszonyítási hátteret.
- 14 Kibédi Varga Áron: *Magyar-magyar kapcsolatok és az irodalom*. Mikes International 2001-2002. II. évfolyam, 2. szám. 8.o.
- 15 Ez a „hid-szerep”, vagy közvetítő-szerep a centrum-periféria szociológiai kapcsolat politikai vetületében 1989 után a nyugaton élő magyar írókra, értelmiségiekre vetült rá. A Kádár-korszakban a budapesti elvárás értelmében a nyugati írónak honvágyának kellett lennie a megfelelés érdekében; a rendszerváltástól neki kellett országával megismertetni a magyar kultúrát, és fordítva, Magyarországgal országának kultúráját.
- 16 Papp p Tibor: *Vázlat az irodalmi jugoszlavizmus körüli polémiák értelmezéséhez*. Kilátó. 2002. február 16.
- 17 Tomán László: *Egy nem létező irodalom lexikona*. Aracs. 2001/1
- 18 Kibédi Varga Áron. i.m., 8.o.
- 19 uo. 9.o.
- 20 Egészen pontosan: „A nemzetiségi irodalom helyzete sajátos, s az eddigi elméleti kutatás e különleges formáció identitását öt irodalomtörténeti kontextusban látja kiépülni. Ezek: 1. az önálló, saját fejlődési dinamika kontextusa, 2. az anyaország irodalmi kontextusa, 3. az aktuális államalakulat kontextusa, 4. a nemzetiségi irodalmak közötti kontextus, 5. az általános irodalomközi kontextus. Régióink egyik sajátos irodalomközi közössége a délszláv–magyar egymásra hatások és tipológiai összefüggések láthatatlan és laza szövevénye. Ezek az egymást átható kultúrák a tradíció, a konvenció és az innováció szempontjából elsősorban a Vajdaságban alakítanak ki sajátos irodalmi kontextusokat, de kisugárzó hatásuknál fogva egy tágabb térséget is kompakttá tesznek.”
- 21 Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 2000
- 22 *Márciusi zsoltár*. Forum Könyvkiadó, Újvidék. 1973. 173. o.
- 23 Az antológia a legyőzöttek és a legyőzők első közeledési kísérletének számított, és ilyen értelemben méltó fogadtatásban részesült úgy Belgrádban, mint Pesten. Érdekessége, hogy noha modern szerb költészeti antológiának számít, közölte a horvát Tin Ujevic, Guido Tartaglia és Gustav Krklec verseit is.
- 24 Mikes Flóris versei (F.J.J.)
- 25 Tóth Lajos ismertetőjéből, *Vajdasági Írás* 1928. szeptember 30.
- 26 Nánay Béla ismertetőjéből, V.Í. 1928. november 11.
- 27 Szentimrei Jenő kritikájából, V.Í. 1928. szeptember 30.
- 28 V.Í. 1928. szeptember 30.
- 29 Utasi Csaba: *A Kéve*. in. *Vér és sebek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék. 1994. 95. o.
- 30 Müller Lipót kritikájából, V. Í. 1928. október 21.
- 31 V. Í. 1928. november 16.
- 32 A nyájas olvasóból kritikus – a kritikusból nyájas olvasó. V.Í. 1929/2
- 33 Börcsök Erzsébet novellájával tett csupán kivételt.
- 34 Itt is tett egy kivételt, Lucia vadregényes tájon játszódó szerelmes története irányában.
- 35 Amiről Utasi Csaba később megállapította, hogy „*situációi mesterkéltek, előadásmódja karikatúrális és tendenciózus*”. *Ákácok alatt*. in. *Vér és sebek*. Forum Könyvkiadó. Újvidék, 1994. 115. o.

36 Herceg János, Majtényi Mihály, Aranyady György emellett azonban kétségbevonhatatlan tehetségéről tett tanulságot az antológiában megjelent elbeszélésével.

37 Havas Emil *Vicinális irodalom* című cikkében megtámadta Szenteleky koncepcióját és az egyetemes emberi, erkölcsi, esztétikai értékek mellett foglalt állást, féltvén Szentelekynek a hely szelleme iránti elfogultságától az irodalom művészi mivoltát, amire az antológia-szerkesztő a *Kalangya* 1933/7 számában válaszolva gyakorlatilag megvédte álláspontját, aminek maga a gyűjtemény nem tudott igazán megfelelni.

38 *Ákácok alatt*. in. *Vér és sebek*. Forum Könyvkiadó. Újvidék, 1994. 116. o.

39 Toldi Éva: *Herceg János*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1993. 58 – 59. o

40 Becskereki Szabó György kritikus, irodalomtörténész egyebek között a költő Fehér Ferencet és Major Nándort, az elbeszélő Németh Istvánt és Petkovics Kálmánt, az esszéíró Bori Imrét és Tomán Lászlót vonultatta fel a folyóirat e számában.

41 A jugoszláv írók harmadik kongresszusáról tudósító Herceg János (*A művészet alkotószabadságáról*. *Híd*. 1952 10. sz.) is B. Szabóhoz hasonló értelmezésben láttatta a vajdasági magyar író feladatát: „*A jugoszláv szellemi életnek egy része a vajdasági magyar irodalom is. A vajdasági magyarok történelmükben, kulturális és népi hagyományaikban talán jobban eltérnek Jugoszlávia népeitől, mint azok külön-külön egymástól, de a magyar dolgozó törekvései ugyanazok, mint a szerb, a horvát vagy a szlovén dolgozó törekvései, s ennél fogva a magyar íróra ezen a tájon ugyanazok a feladatok várnak, mint minden más jugoszláv íróra. Egy kisebb nyelvi egységnek, egy kisebb kulturális közösségnek vagyunk írástudói, népi és társadalmi egyenjogúságunk alapján azonban az egésznek szerves alkotóelemei. A vajdasági magyar íróknak is meg kell találnia a művészi alkotáshoz a szabad és független közlési formát, mert csak így érheti el népe érdeklődését, s csak így biztosíthatja fennmaradását.*”

42 A dolgozat elkészítésekor Pastyk László nagyszerű munkáját, a Herceg János értekező írásait egybegyűjtő sorozat eddig megjelent két kötetét (Herceg János: *Összegyűjtött esszék, tanulmányok*. Összegyűjtötte, az utószót és a jegyzeteket írta Pastyk László mgr. *Zavod za ud3benike i nastavna sredstva*. Beograd. 1999 [Első kötet]; 2001 [Második kötet] használtam. A vizsgált szövegek megjelenésének eredeti helyét és idejét közlöm, ugyanis a dolgozat szempontjából fontos az a kronológiai folytonosság, amiről a forrásmunka méltatásában Szeli István a következőképpen vélekedik: „*ez nemcsak a jugoszláviai magyar irodalom kibontakozásának, története során váltakozó tematikai érdeklődésének, kapcsolataiban megfigyelhető orientációjának, hanem mindezen felül magának az írónak a fejlődésébe is betekintést enged, így aztán bizonyos értelemben irodalomtörténeti feladatot is magára vállal. Igen plasztikus képet nyújt például a két világháború közti irodalom couleur locale szemléletének a jegyében kibontakozó irányáról, annak geneziséről, változatairól, értelméről, indokoltságáról, a szellemi életünkben játszott tágabban értelmezett funkciójáról is. Ugyancsak megvilágosodnak előttünk íróknak a háborús évek, megpróbáltatások és kísértések ellenére is példamutatóan korrekt és toleráns nézetei s annak történelmi gyökérzete, majd a független szellemiséget képviselő írói álláspontja a háború utáni évek zsdanovi irodalompolitikájával szemben, s az annak maradványai ellen folytatott esztétikai-világnézeti küzdelmek idején.*” Szeli István: *Herceg János értekező prózájáról*. in. *Emlékezések könyve*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 2001. 126. o.

43 Else Feldmann: *Der Leib der Mutter* c. könyvéről

44 Utsi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1984

45 Maksay Albert: *A csend dalai*. in. *Híd*, 1928/5

46 *Kalangya*. 1943/2

47 „*Minthogy a művek esztétikai sajátosságai csak másodlagosan érdeklők, nem építi ki elemző eszközeinek, mércéinek rendszerét. Az esetek többségében írása összegező ítéletekből indul ki, majd néhány kifejtetlen irodalmi párhuzammal élénkítve a tartalomfelfmondást, hangsúlyos »világnézeti« konklúzióval zárul.*” Utsi Csaba, i.m. 156. o.

48 1932. szeptember

49 Utsi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1984. 156. o.

50 *Hétről-Hétre*, 1934. április 14.

51 1934

52 *Kalangya*, 1935/2

53 *Kassák Lajos és a progresszív művészet*. *Kalangya*, 1935. december, 7. szám.

54 Herceg 1936 januárjától 1938-ig Budapesten élt.

55 *Emlékezés Jovánovich Leára*. *Kalangya*, 1940/7-8-9. sz.

56 1938/1

57 *Kalangya*, 1942/1-2

58 *Kalangya*, 1938/8-9

59 Toldi Éva: *Herceg János*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1993

60 idézi: *A délvidéki magyar irodalom kisebbségi éveit. A visszatért Délvidék*. Bp. 1941.

61 *Kalangya*, 1943/4

62 Charles-Ferdinand Ramuz, 1878 – 1947, francia nyelven alkotó svájci regényíró

63 *Kalangya*, 1938/10

64 lásd Jovánovich Lea könyvét!

65 *Vojvodina Szemle*. 1940/11-12.

66 *Szenteleky szerepe*. *Kalangya*, 1940/7-8-9. sz.

67 Szirák Péter: *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*. in: *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. Görömbei András, Debrecen, 2000. 29-57.

68 Ebben az ismertetőjében is elsősorban politikai meggyőződése vezeti tollát, ugyanis a forradalmárok túlkapásaival szemben kell védelmébe vennie a szocialista forradalom szovjet valóságát.

69 A XVIII – XIX. században történő közeledés azonban soha nem hozott létre valamelyest is egységesnek mondható, úgynevezett jugoszláv irodalmat: a hasonló stílustörekvésekben megnyilvánuló egyesülési szándékot az első világháború húzta keresztül, majd a második világhétség után létrejött államformációban is gyorsan megkezdődött a köztársaságok bezárkózása, amit még a szlovének és a macedónok nyelvi elkülönöződése is tetézt. A nyelvi és kulturális közösségek szellemi élete a történelem által szinte mindig a különállás és a bezárkózás irányába haladt. Ennek veszélyességére – immár a nemzetiségi irodalmak szempontjából – Herceg egy 1966-os rádióbeszédében (*Nyelv és nemzetiség*) a következőképpen hívta fel a figyelmet: „*Mert egy nemzetiség csak egyféleképpen védekezhet a belülről meg-megszólaló szírhangok csábítása, a nacionalizmus ellen: ha nem a bezárkózást*

válaszja nemzetiségi életformának, de minden erejével küzd, hogy az a nyelvi sziget, amelyen él, bármilyen keskeny földnyelveken is, de elvezessen a népesebb közösségekbe. A kitérés az egyetlen egészséges megoldás vidéknek és nagyvilágnak, mai állapotában egyaránt, a magunk megmutatása, hogy »látva lássanak« bennünket s a hitünket, hogy egyet akarunk." Herceg János: *Összegyűjtött esszék, tanulmányok*. Második kötet. *Zavod za ud3benike i nastavna sredstva*. Beograd. 2001. 390. o.

70 Születésének 150. évfordulójára a *Nyugalomban* írt tisztelgő sorokat. (1938. I. sz.)

71 *Cél és vallomás* című, terjedelmes önéletrajzi vallomásában arra hívja fel a figyelmet, hogy a vajdasági magyar irodalomnak is egy Karadzicra lenne szüksége.

72 *Ivo Andrija novellái*. Kalangya. 1938. 8 – 9. sz.

73 Monográfusa, Toldi Éva ugyan rámutatott e program alkalmazásának hátulütőjére is: „*A helyi színek elméletének a követése, a couleur locale érvényesítése, a tájhoz való ragaszkodás, és a patriotizmus pozitív töltésűek lehetnének, kiválóan alkalmasnak bizonyulhatnának egy irodalom színpéneke ámyalására, ha programcikkeiben az író nem követelné kategorikusan az általános emberi kérdések feladását kizárólag a helyi gondok, észleletek javára.*” Toldi Éva: *Herceg János*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1993. 56. o.

74 Ugyancsak a monográfus észrevételezte, hogy: „*A regionalizmus legerősebben a tanulmányrovatban érezte hatását. A tudományosság helyébe a sekélyesebb publicisztika kerül, s ebben megmutatkozik a koncepció negatívuma is: publicistákat alkalmaz a folyóirat a Bácska »tárgyi arculatának« a megrajzolásához, néprajzi gyűjtések és régészetről szóló szövegek látnak napvilágot a Kalangya-ban, sőt a numizmatika és a galambászat is a helytörténet ágazatai közé kerül; az írások színvonala sem kielégítő.*” Toldi Éva: *Herceg János*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1993. 62 – 63. o

75 Bori Imre: *Kekez Tuna*. Híd. 1989. 4. sz.

76 *Cél és vallomás*. Kalangya. 1938. 10. sz.

77 Herceg a Szerbiában uralkodó társadalmi viszonyokat az 1800-as évek végétől az 1900-as évek első harmadáig terjedően legalaposabban a Branislav Nušićról írt tanulmányában ábrázolta (*Híd*. 1950. 5. sz.), és itt a burzsoá polgári társadalom romlottságára, kétszínűségére, kegyetlen önzésére, butaságára és mindenáron meggazdagodási, érvényesülési vágyára hívta fel a figyelmet.

78 *Kalangya*. 1942. 9. sz.

79 Megjelent a *Székelyföld* és a *Debreceni Szemle* folyóiratokban, legutóbb az újvidéki *Híd* 2002 februári számában.

80 Idézi Pomogáts, *Híd*, 2002/2, 248. o.

81 uo. 249. o.

82 idézi Pomogáts, *Híd*, 2002/2, 254. o.

83 *Kisebbségben*. Németh László könyve. Kalangya. 1940. 6. sz.

84 Vitéz Feketekuty Béla dr.: *Jugoszlávia magyar szemmel*. Kalangya. 1940. 6. sz.

85 *Szenteleky szerepe*. Kalangya. 1940. 7 – 8 – 9. sz.

86 Ezeket a sorsfordító módosulásokat Herceg János nem csupán regényben, hanem értekező prózájában is megörökítette. A *Vázlatok egy életrajzhoz* című esszéjét például a következő poétikus bekezdéssel indította: „*Ott veszett el már valami az iskolapadban, ahol a Germinalt olvastuk, Szanint, Buffalo Billt és Nick Cartert, míg kopott, háború előtti szakettjében a tanár le-föl sétált a teremben, és jobb híján frontélmé-nyeiről beszélt kidüllesztett mellel: hogy zsebórájával két olaszt vert agyon és hasonló hősi meséket. S később, amikor elhagytuk a latint, és helyette a cirill ábécét kezdtük tanulni, amikor elmerült Cicero, és felbukkant Nemanja Stevan, és amikor Japan Djurónál a kis gimnazisták féláron biliárdozhattak; amikor ugyanaz a szakettes figyelmeztetett, hogy olyan magyar versek is vannak, amelyeket nem kell felmondani, de otthon, magánszorgalomból mindenki megtanulhatja őket; amikor a Pávó fiúkat kicsapták, mert egyik éjszaka festékes vödörrel járták be a várost, és a házak falára rápingálták a Szózat négy legszebb sorát. De ki látta akkor mindezt ennyire torzíva, és ki tudta közölni, hogy mire készülünk? Hiszen valójában semmire sem készültünk. Amivé lettünk, a véletlen segített hozzá, s amit akkor elvesztettünk, most kezdjük megtalálni.*” *Vojvodinai Szemle*. 1941. 2 sz.

87 *Német polgárság magyar földön*. Kalangya. 1942. 4. sz.

88 *Irodalmi társaság a régi Bácskában*. Kalangya. 1942. 9. sz.

89 vö. *Egy akol – egy pásztor*. Kalangya. 1943. 1. sz.

90 El egészen addig, hogy 1950-ben a magyartanároknak magyar irodalomtörténet híján Mladen Leskovac Petőfi-tanulmányát javasolja előkészületi anyagul. (*Egy vajdasági szerb író könyve*. Magyar Szó. 1950. január 22.)

91 *Magyar Csillag*. 1944. 4. sz.

92 Három évvel később, 1947-ben a *7 Napban* ugyanennek a szellemi együttcsendülésnek a visszhangját érzi kicsengeni, midőn Jugoszláviában Petőfi szerb fordításban jelenik meg, Magyarországon meg kiadják Ivan Goran Kovačević *Jama* című poémáját.

93 E kapcsolatok tudatosításában számos neves és névtelen segítő vett részt. A becsei Szulik József, aki a zombori *Bácska* 1890. és 1891. évfolyamában adott közre Branko Radieević magyarra fordított verseiből, a következőképpen indokolta e munkájának szükségét: „*a művelt magyar úriosztály becsmérlően néz a szerbre, melyet magánál alacsonyabb kulturális szinten állónak tart. Szerény munkálkodással intelligenciánknak ezen tévhitét kívánnám elmulasztani és bizonyítani, miszerint a szerb poéták művészete minden figyelmet megérdemel.*” Idézi Herceg: *Radieević versei magyar fordításban*. *Híd*. 1948. 3. sz.

94 idézi Herceg: *Jakov Ignjatovicia*. *Híd*. 1950. 6. sz.

95 „*Kosztolányi életművében csak itt-ott találjuk meg jellegzetes és félreérthetetlenül határozott körvonalait ennek a tájnak s az itteni embernek, az ő vidéke a magyar kisváros általános rajzához igazodik. Herczeg Ferenc a K. u. K. gyarmatosító politikájának »áldásait« hirdette egy vékonypénzű uralkodóréteg vidám történeteiben. Papp Dániel kezéből viszont túlságosan korán hullott ki a toll ahhoz, hogy alkotásaiban a »tündérlak« reálisabb alapot kaphatott volna. Csáth Gézáé megejtette az élet misztériumokkal teli ámyjátéka, tekintetét elhomályosította a morfiom, Gozsdu Elek pedig a magyar fin de siècle utolsó mohikánjaként menekült riadtan a magányba a korforduló ellentmondásoktól terhes új viharai elől.*” – állítja Herceg, és ezzel indokolja, hogy a vajdasági regionalitás előbb a szerb irodalomban bontakozhatott ki. (*Tavaszi temetés*. Magyar szó. 1958. jún. 29)

96 Szeli István: *Herceg János értekező prózájáról*. in. *Emlékezések* könyve. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 2001.

97 *Tavaszi temetés*. Magyar Szó. 1958. jún. 29

98 *A szülőföld és az ország változásai*. [1962.] in. *Hazuról*. Forum Könyvkiadó. Novi Sad. 1965.

99 Herceg a múlt század hatvanas éveiben – talán valami szocialista irodalompolitikából fakadó közmegegyezéstől vezérelve – pejoratív értelemben használja a regionalizmus terminust, noha szemléletbelileg éppen annak a megvalósulását ösztönzi. Ezekben az írásaiban mintha összetévesztette volna a provincializmust a regionalizmussal.

100 *7 Nap*. 1969. aug. 29.

101 *Nem vagyunk egyedül*. [1964.] in. *Hazulról*. Forum Könyvkiadó. Novi Sad. 1965.

102 Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1984. 27. o.

Kun István

A Kálvária stációi

Szabolcs-Szatmár-Bereg keresztje

A Beregben két feladat vár ránk: mentesíteni az árvizek pusztításaitól a térséget, illetőleg kimozdítani a jelenlegi benuhátról a lakosságot. A két célra irányuló törekvéseket magam társadalmi jelenségnek tekintem, amely jellemezte az elmúlt évtizedek kormányzását, és jellemzi a mostaniakat is. A kilencvenes évek végéig a gazdasági fejlesztés lett volna előbbrevaló, és ez a Kádár-éra kormányainak éppen úgy szinte púp volt a hátukon, mint a szabadon választott jobb- és baloldali kormányoknak. Igazából az ármentesítés volna az egyszerűbb – láttuk, az sem sikerült.

Törekvések a nehezebbre, a sorvadás megállítására is történtek, azonban ezek még soha, semmiféle eredményre nem vezettek. A tét nem egészen kicsi: a kudarcok nem a kormányok kudarcai, hanem egy számottevő népességé, s hozzá kell tennem: nemcsak a Bereg, nemcsak a Tiszaháté, hanem tőle délre az Erdőháté is. A szatmári síkság minden települése érzi már évtizedek óta. Pedig voltak reális elgondolások, voltak nemes szándékok, nekibuzdulások eddig is. A jövőkép formálására irányuló akarat egyetlen percig nem lankadt. Most bemutatok két olyan dokumentumot, amely ilyen céllal készült.

A beregi fejlesztési programról többeket megkérdeztem. Meghökkenett, hogy szinte senki sem tudott róla, mármint a létezéséről sem, arról pedig végképp tájékozatlan volt mindenki, polgármesterektől pedagógusokon át vállalkozókig, hogy megvalósult-e belőle valami, vagy van-e olyan orientáció, amely akár erre, akár más projektekre épülne. Pedig ez a vidékfejlesztési alapozás nem akármilyen!

A Bereg Térségi Fejlesztési Társulat (a továbbiakban: Társulat) 1993-ban alakult, és 31 település érdekképviselői társulásaként működik.

Nem árt pontosítanunk, mit tekintenek e körbe tartozónak. Ez a vidék Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északi részén terül el, döntően a beregi síkságon. Keleten Ukrajnával szomszédos, ez fontos, hiszen Beregsuránynál nemzetközi határátelölőhely működik, Lónya és Barabás területén pedig kishatár-átelölőhely. Mindegyik rendkívül forgalmas, oda-vissza állandóak a hosszú kocsisorok. Ez utóbbiakat csak a két ország határterületein élők vehetik igénybe, megfelelő dokumentumokkal, amelyek nálunk nem útlevelek, hanem egyszerű határátelölési igazolványok. A beregi térség délen a szatmári síksággal határos, nyugat felé pedig a Nyírséggel, vagy át is nyúlik oda. Nyírmada, Ilk, Gemze valódi nyírségi települések, de tagjai e Társulatnak. Az átfogott terület 629 négyzetkilométer, ez a megye területének 10,5 százaléka, a lakosság 37530 fő (1998), a megye népességének 6,5 százaléka.

A térség gazdasága alacsony színvonalú. A legtöbb árbevételt (61 százalékot) az ipar produkálja, noha Vásárosnaményon kívül alig-alig található még ipari kisüzem is. A vállalkozások összes bevétele a megye összbevételének hat százalékát teszik ki.

Szinte valamennyi település rendelkezik építészeti kulturális emlékekkel. Ezek közül a legkiemelkedőbbek Csaroda, Tákos és Lónya református templomai, a tarpai szárazmalom, vagy a naményi volt Tomcsányi kastély. Nagy vonzerő az itt még első osztályú vízminőséggel folydogáló Tisza, a gergelyugromyai homokpartot – no meg szemben vele a termálvíz strandját –, továbbá a tivadari üdülőfalut évről évre növekvő vendégtömeg keresi föl.

A térségből 25 ezer hektár a Szatmári-Beregi Tájvédelmi Körzet része, és ez a terület egyre növekszik. A Csaroda és Beregsurány között található a Báb-tava és a Nyírestő. A tőzegmohaláp különösen védett, csak engedéllyel látogatható.

A Társulat 1999-ben elkészítette a maga vidékfejlesztési stratégiai programját. (Szakértőként közreműködött benne a VÁTI Magyar Regionális és Urbanisztikai Kht, ahol a témafelelős Szokolay Örs volt.) A programkészítésben részt vett négy helyi munkacsoport: agrár, innovációs és gazdaságfejlesztési, turisztikai, továbbá humán infrastruktúrával foglalkozó munkacsoportok. A Bereget járva tapasztaltam, hogy igen sok emberrel elbeszélgettek (sajátos interjúkat készítve), a 31 település polgármesterein kívül 22 társadalmi és civil szervezet, továbbá vállalkozás vezetőivel, és további 25 vállalkozóval, illetőleg gazdasági szervezetet irányító személlyel. Mindezek alapján álltak össze a szikár füzetek.

– A helyi akarat szent, azt csak segíthetjük, támogathatjuk – írják a szerzők.

A munkát alapműnek tartom.

A program nem javaslatokkal bombázza az itt élőket, hanem számba veszi a térség erősségeit, gyengeségeit, lehetőségeit és a veszélyeket. Nem akármilyen ilyen összegezés! Erre alapozni lehet a konkrét fejlesztési projekteket, és ez komoly érték. Érdemes a fontosabb megállapításokat rögzíteni:

Erősségek például a rendkívüli természeti értékek, a gazdag növény- és állatvilág, a tiszta vízű Tisza és a fellelhető termálvizek. Jó az infrastrukturális ellátottság, kiépült a telefonhálózat, minden településre eljutott a vezetékes gáz(!), teljeskörű az ivóvíz és az elektromos energia ellátás. Volt térszépületek, kúriák és egyéb, nem hasznosított, kihasználatlan ingatlanok tömege áll rendelkezésre. Az oktatási és egészségügyi alapellátás infrastruktúrája jó.

Mindezeket megkoronázza a lakosság kiemelkedő lokálpatriotizmusa és rendkívül magas áldozatvállalása. Az átképezhető munkaerő-állomány potenciálisan rendelkezésre áll.

Gyengeség viszont, hogy a munkanélküliség a térségben csaknem 20 százalékos (ez statisztikai adat, nem kell túlzottan komolyan venni, mert csak a regisztrált munkanélkülieket tartalmazza), de vannak települések, ahol a 60-70 százalékot is eléri. Az is gyengeség, hogy az emberek átlagos iskolai végzettsége roppant alacsony, a képzett szakemberek elvándorlása jellemző. A mezőgazdasági termelés jellemzően kis parcellákon folyik, kevés a jól működő mezőgazdasági vállalkozás, az értékesítési infrastruktúra hiányos: a felvásárlók zöme monopolhelyzetben van. A társadalmi önszerveződések szintje alacsony. Gyengeség *elemei a nem megfelelően kiépített ár- és belvízvédelmet szolgáló létesítmények.* (Írták mindezt az árvíz előtt két évvel! Honnan tudhatták?)

Gyengeség a lakosság alacsony morális szintje is. A magas és tartós munkanélküliség tömeges alkoholizmust és depressziót indukál. Egyre nő a feszültség a szegény, lecsúszott többségi lakosság és a még szegényebb, még lecsúszottabb cigány rétegek között. A segélyek és szociális támogatások hatékonysága nem optimális (fogalmazzunk magyarul: kifejezetten rossz, csapnivaló), a közmunkáért felajánlott díj pedig nem teszi motiválttá a munkavállalásban a munkanélkülieket.

Nincs kellőképpen kiépített turisztikai infrastruktúra – teszem én hozzá, hogy marketingmunka meg annyira nincs, hogy jószerével csak a vendégek ingyenes és spontán propagandája nyomán nő az itteni idegenforgalom.

És a legfontosabb: *az értelmiség elvándorlása folyamatos.*

A lehetőségek számbavételénél már több a bizonytalanság. Mit lehet kezdeni például az ilyen tézissel: „Cigány lakosság bevonása

a termelésbe felzárkóztatással". Vagy egy másikkal: „Munkanélküli tömegek versenyképessé tétele, átképzése". Ezek valóban lehetőségek, de csak valami ábrándozásszinten. A tíz említett tézisből azonban kettő fontos lehet: ha megépül az M3-as, akkor javul a térség megközelíthetősége, a piaci centrumok elérése (azért tömeges ipari befektetővel jobb lenne nem számolni, legalábbis egyelőre, talán évtizedekig nem, mert a közelebbi ipari parkok számszorta jobb lehetőségeket nyújtanak az itteniekénél), a másik szerint az Európai Unió alapjaiból egyre jelentősebb támogatásokat lehet elnyerni a felzárkóztatásra.

A program kitűnően átgondolja a térségfejlesztést fenyegető veszélyeket:

Várható, hogy a keleti piacok továbbra is stagnálnak. A halmozottan hátrányos helyzetű rétegek szociális válsága tovább mélyül, az etnikai feszültség fokozódik. *Lehetségesek környezeti katasztrófák.* A mezőgazdasági termelés hatékonysága és érvényesülési képessége tovább romlik, ugyanígy a térség országon belüli megítélése is. A kistérség elnéptelenedése folytatódik, a halmozottan hátrányos helyzetű kisebbség abszolút többségbe kerül, ami a szociális rendszer teljes összeomlásához vezet.

A program készítői külön kiemelendőnek tartották a térség politikai pozícióinak elemzésekor, hogy a megye szerencsés helyzetben van, mert a vidékfejlesztésért felelős miniszter erős térségi kötődésű, és jelentős segítséget tud adni. Hogy ebből aztán gyakorlatilag mi lett, az közismert.

Ettől függetlenül jó kiindulási alap az összegezés a további munkákhoz, amelyek jelenleg is folynak. Az elmúlt időszakról Gazda Lászlót, a megyei területfejlesztési ügynökség igazgatóját kérdeztem:

– *Mi valósult meg ebből a programból?*

– Semmi nem valósult meg.

– *Ugyanaz lett a sorsa, mint az ezt megelőzőknek?*

– Lényegében igen. Korábban számos fejlesztési koncepció készült a megyében – és néhány a Beregben is –, azonban ezek mögött sosem álltak források, így a megvalósulásuk illúzióvá vált. A beregi fejlesztési programmal azonban némiképp más a helyzet. Ez a SAPARD-pénzekre épült volna, feltételezte, hogy azokból hamarosan részesülhet az ország, a régió, és a beregi kistérség is. A SAPARD-program pedig mostanáig el sem indult.

– *Mi ennek az oka?*

– Az, hogy a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium 2000 végéig képtelen volt egy kormánytól független hivatali szervezetet létrehozni...

– *Csak nem függőt akartak?*

– De igen, és éppen ez volt a baj. Az ilyet Brüsszel, az Európai Unió nem fogadja el. Emiatt mindmáig – most 2002 tavasza van – egyetlen fillérhez nem jutottunk hozzá...

– *Miközben Bulgária a hírek szerint...*

– Igen, Bulgáriának már egy éve folyósítják ezt a támogatási alapot.

– *Úgy tudom viszont, hogy a kistérségek mindegyikében kineveztek menedzsereket, és ez a szervezet létrejött. Jól működik ez?*

– Nem mondhatnám. A kistérségi menedzsereket a munkaügyi központ vette föl, az ő állományukban vannak, de egy-egy térségi központban dolgoznak. Őszintén szólva a fejlesztések lebonyolítására e szervezeteket én alkalmatlannak tartom. Fő gondom az velük, hogy a kistérségi szervezetek mindegyikére rátelepedett egy polgármester, és az lett a meghatározója a támogatandó projekteknek.

– *Ez oda vezethet, mint a nagyközségi tanácsoknál, hogy a társközségeknek a fejlesztésekből piculák se jutottak?*

– Oda, csak a tét nagyobb, mert egy-egy kistérség nem két-három településből áll, hanem a többszöröséből.

A programról és utóéletéről Jüttner Csabával, Vásárosnamény polgármesterével, a Beregi Térségi Fejlesztési Társulat elnökével beszélgettünk.

– *Az elkészült beregi vidékfejlesztési stratégiai program óta dolgoznak-e valamelyik témán a tervben említett négyből? (Agrárium, gazdaságfejlesztés, idegenforgalom, humán erőforrások.)*

– A meglévő program keret a jövőbeli fejlesztésekhez. Ami a SAPARD-pénzeket illeti, az ismert, és ez a három évvel ezelőtt elkészült munka feltételezte, hogy ezen a címen futó uniós támogatásokhoz hozzájut az ország. Ez eddig nem történt meg. A gazdaság fejlesztésében vannak dolgok, amik rajtunk múlnak, és vannak, amik nem. A gazdasági felemelkedéshez szükséges az infrastruktúra további fejlesztése, főként a közlekedésé. Ez nem a beregieken múlik. Kulcskérdés, hogy be tudunk-e kapcsolódni abba a véráramba, amely régen természetes módon működött. A beregsurányi csomópont kiépítésével ez folyamatban van.

– *A négy munkacsoport végül is elkészítette-e a stratégiai programból következő speciális projektjét?*

– Az agrárprogram készen van, a gazdaság fejlesztéséről szóló részleteiben. Ezen folyamatosan dolgoznak. Az idegenforgalmi témában csak a Vásárosnaményra vonatkozó készült el. A humán erőforrások számbavételéről cselekvési program készült, de átfogó munka még nincsen.

– *Ma hogyan látja a beregi falvakban kialakítható jövőképet? Mik a kitörés lehetőségei, és megvannak-e, vagy megteremthetők-e a sorvadás megállításának feltételei?*

– A falvak problémái hasonlatosak a városéhoz. Itt is, ott is magas a munkanélküliség. Munkahely-teremtés szempontjából a város jobb helyzetben van, a falvak csak rész megoldásokat képesek elérni. Mégis fontosak: lakóhely-teremtés szempontjából. Az ottélés feltételeit javítani kell, és be kell járni dolgozni a városokba. A turisztika adta lehetőségek rövid távon is komoly sikereket hozhatnak. Falvakban nagyipari bővítésre nem számíthatunk, a mezőgazdasági feldolgozó iparban talán, de inkább csak a többletjövedelem elérését hozhatja.

– *Az elmúlt három évben folytatódott-e, avagy megállt az értelmiség elvándorlása a beregi öblözet falvaiból – most ezek engem jobban érdekelnek, mint akár Vásárosnamény, akár a Nyírség felé eső települések –, és milyen akadályai vannak az értelmiség megtartásának vagy letelepítésének?*

– A társulat elnökeként nincs információm róla, hogy az elvándorolt emberek közül kik az értelmiségiek, és mennyien vannak. Vizsgálni ezt nem vizsgáltuk, pontosat nem is tudunk róla. A jelenséget viszont megérezzük, tapasztaljuk. A megtartásban elsősorban a munkahely hiánya akadályoz. Az értelmiség a lehetőségeket keresi, és azok itt kevésbé megtalálhatók.

– *Ismereteim szerint a meglévő értelmiség is visszahúzódik, a települések életébe kevésbé kapcsolódik be, ahogyan egy gulácsi képviselőtestületi tag mondta: nem keveredik a plebszsel. Ennek következtében a Beregben kialakultak az iránytű nélküli falvak, ahol az emberek többsége az elmúlt évtizedekben sorozatosan rossz döntéseket hozott saját sorsát illetően. Hogyan lehetne értelmibb – aktívabb – tenni a megmaradt értelmiséget, hogyan lehetne az nagyobb hatással a térség pozitív fejlődésére?*

– Az értelmiség visszahúzódasáról nekem is vannak negatív tapasztalataim. Nem találják a közösségi formát, amelyben cselekedhetnének, ám ezt nekik kellene megteremteniük. Emiatt más célokat követnek. A kultúrából sok mindent el lehetne vinni a falvakba. Most hat településre vittünk el a beregi ünnepek során fesztivál jellegű rendezvényt. Ez nem saját rendezésük, de kapcsolódtak hozzá. A kulturális rendezvényeket helyben maguk is csinálhatnák, nemcsak passzívan kapcsolódhatnának hozzá.

– *Elképesztő tájékozatlanságot tapasztaltam, de nemcsak az átlagembereknél, hanem vezetőknél is. Ilyenkor a magamfajta arra gondol, hogy lassanként évszázada kialakultak a falvakban az olvasókörök – művelt parasztokat adtak az országnak –, most pedig tudtommal egy sincs hazánkban.*

– A beregi településeken biztosan nincs. És az is igaz, hogy az olvasókörök alapot adtak, és szükség lenne rájuk most is.

– *Még nincs döntés róla, hogy Záhonynál vagy Barabásnál hagyja-e majd el az országot az M3 autópálya vagy gyorsforgalmi út. Milyen várakozással tekint a megépülésére?*

– Az autópálya ügye ellentmondásos kérdés. Mások a vidék gazdasági igényei, és mások a környezetvédelmi szempontok. Az ellentmondás abban van, hogy a térség melyik úton induljon el. A Bereg jókora része természetvédelmi terület. Jogos a környezetszennyezéstől való félelem.

– *Ahogy a bontott házak törmelékének trehány kiborogtatását elnéztem, azért még minisztériumi szinten sem lehet olyan nagy a környezetszennyezéstől való félelem... És a természetvédelmet is az embervédelem elé helyezte az Orbán-kormány...*

– Elfogadom ezt a véleményt is. Megítélésem szerint azonban az autópálya és a természetvédelem ellentétes érdekűek. A kérdésben döntenit kell, döntést kell hozni. Mind a két útnak megvannak a maga érvei. Ha Záhony felé fordul a nyomvonal, akkor a Bereg gazdaságilag kevésbé tud hozzákapcsolódni. Ha Barabás felé, akkor a természetvédelmi terület károsodik.

– *A tiszai teherhajózásról miként vélekedik?*

– Nem hiszek benne, mert a medret alkalmassá kellene tenni a hajózásra. És még a gátakat sem tettük rendbe, hogy megvédjenek bennünket. A medrek feltöltődése nagy, az átbocsátó képességük erősen csökkent, kotorni kellene. Akkor is, ha hajóznak, akkor is, ha nem.

– *A Kitérési lehetőségek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében című tanulmányban a szerzők azt javasolták, hogy az aprófalvak ingázói részére közlekedési állami támogatást lenne szükséges adni, mert enélkül alkalmazásuknak – figyelembe véve a munkaerő győnge mobilitását is – alig van lehetősége, a jelenlegi helyzetben pedig a munkahelyteremtés elsősorban nagyvállalati téma, amely a kisebb településeket még hosszú ideig nem érinti. Megítélése szerint ez hatásos intézkedés lenne-e, vagy nem érdemes vele foglalkozni?*

– Támogatnám. Egy ilyen intézkedés egyfajta eszköze lenne annak, hogy a falusi ember egyenlő eséllyel tudjon munkát vállalni. Az ésszerű határ a fontos, az, hogy milyen távolságon támogatják. A 2-300 kilométeres ingázásnak, a heti hazautazásnak nem sok értelmét látom. Most is kaptunk ilyen megkeresést a Dunántúlról...

– *Borsodban nem sok eredménnyel járt nemrégiben egy hasonló kísérlet. A munkaerő mobilitása hazánkban rendkívül kicsi.*

– Úgy tűnik, itt sem lesz másképpen. Nem szeretném én sem, ha az itt élő emberek hetekre elhagynák a családjukat. Az ingázás támogatása azonban megyén belül megoldás lehet.

– *Ipari parkot létrehozta Naményban?*

– Ipari terület van. Az infrastruktúra még nem teljes, a szennyvízcsatorna mellette megy el. De alakul.

– *A beregi falvak vezetői szerint a falvak bénultságának és sorvadásának egyik oka, hogy az elmúlt évtizedekben Vásárosnamény minden fejlesztési lehetőséget elhappolt előlük. Úgy vélem, ez látszik is: Namény és a falvak – két világ. Találkozott ilyen fölvetésekkel?*

– Nap mint nap. Nem lep meg a vélekedés, de teljes mértékben tévesnek tartom. Azt hiszik a polgármesterek, hogy ha a város nem tartana valamire igényt, akkor azt a falvak kapnák. Ezzel a tanácsi rendszer elosztását idézik fel. Ma pályázat útján lehet valamit megszerezni, kijárni. Amit a város nem tud megszerezni, azt nem kapják a falvak. Korábban igaz volt ez a felvetés. A kilencvenes évek elejéig a kistelepülések teljesen el voltak zárva fejlesztési lehetőségektől. Támogatnék viszont olyan elképzelést, mely az elosztás jelenlegi rendjét megváltoztatja. Az önkormányzatok támogatásánál a pályázati rendszereket vissza kellene szorítani. Normatív támogatásokra volna szükség. Ez megszüntetné az önkormányzatok függőségét a kormánytól, és általában a politikától. Pedig ma ez a helyzet. Az önkormányzatoknak igazodniuk kell az „adományozókhoz”, ha támogatást akarnak.

– *Kétségtelen, a Beregben látványos a falvak urbanizációs fejlődése az utóbbi évtizedben. Vízvezeték mindenütt van, vezetékes gáz... A szennyvíz és a szilárdhulladék megnyugtató kezelése azonban még hiányzik. Azt azonban, hogy gazdasági fejlesztésre önkormányzatok kapjanak forrásokat – ahogy nem egy esetben felvetődött –, erős kétségekkel fogadom.*

– Az önkormányzatok gazdasági tevékenységéről nekem is rossz véleményem van. A gazdaság végezze a dolgát, az önkormányzat meg legfeljebb a gazdaság működéséhez szükséges alapfeltételeket teremtsen meg, és ne a gazdaságtól várja, hogy járda legyen, meg orvosi rendelő.

– *A beregi öblözet településeiben egyre súlyosabb gondot okoz a cigányság állapota. Hogyan látja, milyen intézkedések kellene hozzá, hogy a változás legalább elkezdődjön, és annak intenzív beindulásáig mik lennének a társadalmi teendők?*

– Csak az az út járható, ha a gondok okait szüntetik meg. A következményeket már nem tudja kezelni sem az önkormányzat, sem az állam. A fő okok: az aluliskolázottság és az alulszocializáltság. Ebből a két lényeges okból vezethető le minden későbbi probléma. A megoldás csak az lehet, ha minden lehetséges eszközzel – állami, önkormányzati eszközzel – a legkisebb kortól megoldjuk az oktatásukat és a nevelésüket. Ha kell, akkor teljes térítésmentességgel. Az összes többi következmény már csak tüneti kezelés, az általános állapotokon nem változtat.

– *Mi lesz ott – a békéscsabaiak tanulmánya ezt kifejezetten reális lehetőségként említi –, ahol a cigányság a településen többségbe kerül?*

– A saját megosztottságuk miatt nem jutnak egy-egy településen irányítói szerephez, de az együttélés viszonyai lényegesen rosszabbakká válnak.

– *Az 1999-es program szerint a meglévő szabad munkaerő képzettsége roppant alacsony, ráadásul erősen terjedőben van az alkoholizmus és a depresszió. Komoly jelek figyelmeztetnek arra is, hogy a postástáskából történő megélhetés szinte tömegek számára bevett életforma. Hogyan látja, a meglévő beregi munkanélküli seregnek nagyjából mekkora része lehet az, amelyik még valóban munkaerőnek tekinthető?*

– Úgy gondolom, hogy talán a 25 százalék. Ez egyben súlyos kritika is, önmagunk felé. Nem állítom, hogy most, de az 1989-es átalakulást követően nagyobb esély lett volna a munkanélküliek mentális gondozására, a velük való foglalkozásra. Akkor talán megmaradt volna a munkához, munkahelyhez ragaszkodó igény, amely mára zömében eltűnt. Ma a munkanélküliek nagy részét itt nem lehet munkára fogni. Alkoholizmus, hozzáállás, közömbösség... Leszoktak az emberek a munkáról. Ha ezt tovább gondoljuk: a téveszket a hátrányos helyzetű térségekben akkor sem lett volna szabad szétverni, ha ez pénzbe került volna az államnak. Ha másért nem, a munkamorál miatt. Az Európai Unió arrafelé halad, hogy az effajta foglalkoztatást inkább megfinanszírozza, mintsem hogy munkanélküli segílyt adjon.

– *A falusi idegenforgalomhoz nagy reményeket fűztek és fűznek ma is. Eredménye jelenleg több, mint vegyes, látnivaló bőven*

van, ám valószínűleg hiányzik a megfelelő marketing és a vendégeket csábító programok sokasága. Hogyan látja ennek a milliárdokkal megtámogatott ágazatnak beregi jövőjét?

– Az idegenforgalommal kapcsolatban a beregi térségben gondolkodunk. Lényeges javulás tapasztalható a fogadó feltételek minőségében. Számokkal bizonyítható, hogy a terület milyen sikeresen pályázott bizonyos turisztikai fejlesztésekhez. A beregi térség ezzel egy nagyon komoly lehetőség előtt áll. Ebben szerepet játszott a tavalyi árvíz utáni helyreállítás, amely olyan minőségi javulást eredményezett a lakóépületekben, amelyek nyári hasznosítása a turisztika területén sokak számára megteremtődött. Heteken belül összehívjuk azokat az érintetteket, akik hajlandóak felismerni, hogy ezeket az épületeket erre a célra is használhatják. Május közepén nyílik a Főtéren a Tourinform irodánk, amelynek egyik legfontosabb feladata a térségi kapacitások lekötése. Nem hóbort ennek a területnek a fejlesztése, s ezt a térség be is fogja bizonyítani önmagának és a külvilágnak is. Ez így lesz.

– Engedje meg, hogy kételkedjem. Nem hiszek benne, hogy jelentős marketing nélkül tömegesen eladható lenne a beregi idegenforgalmi kínálat, és a hatásos marketing óriási összegekbe kerül – talán meg sem térülne. Másrészt hiányoznak a programok. Egyedül a horgászok Eldorádójának látszik ez a térség, mert – már engedelmet – a templomok egy-két órás meglátogatása után ásítózni fognak a vendégek.

– Valóban sokan nem hisznek ebben a programban. A marketingről azoknak kell gondoskodniuk, akiknél megvan erre a forrás. A városnak önálló turisztikai referense van. A város és az ő munkája két év után kézzelfogható eredményeket mutat. Az érintett területeken – amelyek évekig eladhatatlanok voltak – most telt házak vannak. Az önkormányzatoknak is a saját pénzükkkel kell segíteniük a marketinget.

– Amely akár milliárdos összegű is lehet...

– Az interneten saját honlapunk van, és kiállításokra visszük az ajánlatainkat. A gyógyturisztikában komoly lehetőséget látok. A gergelyugomyai termálvíz a VITUKI ásványvíznek minősítette, gyógyvíz-minősítése még nincs, de azt nem is tartom jelentősnek. A termálvizes gyógyfürdői idegenforgalom jelentős fellátására számítok akkor is, ha a hazai konkurencia egyre erősebb lesz. A beregi térségben szép házak épültek, s ezek egy része idős emberek tulajdonában van. Ők eddig is a nyári konyhában éltek. A szép ház meg ott állt üresen... Ha az idős emberek gyerekei szálláshelynek kiadják, kiegészítő jövedelemre tehetnek szert.

– A térségben minden program a kiegészítő jövedelemszerzést célozza meg... És főállás miből lesz? Fő jövedelem?

– Ez igaz, de legalább próbálják meg. Ha egyébként nincs munka... Miért kellene ellenezni a kiegészítő keresetet? A világon egy sereg országban az idegenforgalmi ágazat hozza a legnagyobb jövedelmet. De az nem minden térségnek adatik meg, csak azoknak a településeknek, ahol megvannak az adottságok. A beregi térségben vannak ilyenek – közösen Szatmárral. A város – Vásárosnamény – saját költségén két éve folyamatosan próbálja menedzselni a térséget.

A beregi stratégiai tervezetnél lényegesen részletesebb a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetének *Kitörési lehetőségek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében* című tanulmánya. A mű az egész megyével foglalkozik, és csak olykor tér ki a még itt is elmaradottnak tekintett szatmári-beregi részek sajátos gondjaira. Több egészen kiváló munka található az összeállításban, s mellettük jó ötletek és egészen dilettáns gondolatok is. Kitűnő például az a történelmi áttekintés, amelyben a megye lemaradottságának okait vizsgálják. Nehezen cáfolható érvük egyike – korántsem a legfajsióyosabb, persze, említeni is csupán azért említem, mert eddig soha föl nem vetődött, vagy legalábbis én nem találkoztam vele –, hogy itt a lakosság jelentős része zsidó volt, nemritkán meghaladva a népesség tíz százalékát, s nemcsak a városokban, hanem a falvakban is. A zsidóság fő erejét munkaszolgálatra vitték, a többiek pedig deportáltak, a túlnyomó többséget pedig megölték. És most a polgárosodás útjára lépett zsidó réteg itt nagyon hiányzik!

Érdekes vizsgálódásuk az is, hogy az Európai Unióban milyen módszerekkel kísérelték meg az egyes régiók felzárkóztatását. Itt már változatosabb a kép, s erre egyetlen példát hoznék fel: a megye hasonlatosabb a spanyol Andalúzia tartományhoz, mint a tanulmányban részletezett Extremadurához, amelynek talpra állításához a fejlesztési program a munkahely-teremtésekben a következő prioritásokat célozta: a földrajzi elszigeteltség csökkentése (44 százalék), a gazdasági-üzleti infrastruktúra fejlesztése (26 százalék), az ipar, a szolgáltatás és a kézműves ipar fejlesztése (18 százalék), az emberi erőforrás fejlesztése (7 százalék), a turizmus fejlesztése (4 százalék), vidékfejlesztés (0,7 százalék). Tehát ott a mezőgazdaság szinte érdektelenné minősült. A pár évtizede még koldusszegény Andalúziában viszont – főként Almeria környékén – valósággal számyal.

Az általános részek megalapozhatják a rá épülő tanulmányokat, mert azok általában korrektek: a népesedési helyzet, a települési struktúra, a munkaerőpiac, az egészségi állapot, a szociális helyzet, meg többi. Kiemelkedőnek tűnik a megye gazdasági potenciáljának, elsősorban az ipari lehetőségeknek a vizsgálata.

A tanulmány körültekintően foglalkozik a cigányság gondjával. (Érdekes, hogy a 2001 vége felé Záhonyban rendezett, e munkáról szóló vitán ez a kérdés csaknem minden mást megelőzött.) Tény, hogy a KSH előrejelzése szerint a megye lakosságának 25 százaléka 2015-ben cigány lesz, és ez még nagyobb arányokat jelent a perifériákon.

A békéscsabaiak megfogalmazása a Beregre hatványozottan érvényes:

„Mindez – tekintettel a roma népesség legalább 70-80 százalékos munkanélküliségi rátájára, alacsony képzettségére, szociális helyzetére és a többségi társadalommal való konfliktusaira – jól mutatja a megyei (és országos) roma programok indokoltságát, az e célokra fordítandó figyelem és összegek többszörösére növelésének szükségességét. A megye különösen hátrányos helyzetű térségeinek kitörése ugyanis elképzelhetetlennek látszik a cigányság kitörése nélkül.”

Egyetlen megoldást látnak: a tanulást. Ez akkor is rendkívül nehéz keresszünk, ha számomra feledhetetlen a lónyai pedagógus, Szabó Andrásné lelkesedése, amivel a cigánygyerekek oktatásáról beszélt. És igazat kellett adnom Helmecky Lászlónak, aki büszke volt a 350 beiskolázott romagyerekekre, de hozzátette:

– Első, hogy adjanak nekik enni!

Mármint az iskolában, napközben, menzán, óvodában. Pedagógus ismerőseim szerint kötelezővé kellene tenni három éves kor után az óvodai beiratást és járatást – ezt a cigányok nagyon gyakran elhanyagolják –, mert más tartalékokkal indul az a gyerek, aki járt óvodába, mint aki nem. Egyesek tagadják azt, amit az okok között például a tanulmány is megemlít, hogy a cigánygyerekek ingerszegény környezetből indulnak – szerintük nagyon is ingergazdag és szeretettel teli az ő családi környezetük, ami bizonyos szempontból igaz lehet –, emiatt a fejlődésük lassúbb, és a megyében a cigánygyerekek csaknem fele kiségitő iskolai osztályokba jár.

Nem akarok vitázni az ingerszegény vagy -gazdag minősítővel, azt azonban hozzá kell tennem, hogy tapasztalataim és pedagógusok meggyőződése szerint a magyar anyanyelvű cigánygyerekek és kamaszok egy része nem érti az alapvető szavakat sem. Egy tanítónő elmondta, hogy a gyerek nem tudja, mi az, hogy föl vagy le, és természetesen az ennél bonyolultabb kifejezéseket sem. Egyes felmérések szerint a cigánygyerekek zöme 1500-1600 szót ismer – és e mennyiség jelentékeny része trágárság –, holott a hasonló korú, alsós tanulók ennek a többszörösét. Az óvoda nemcsak azért kellene, hogy rendszeresen enni kapjon a csemete, hanem azért is, hogy megtanuljon beszélni. Hogy ne csak szavakat mondjon – ez nagyon gyakori –, hanem mondatokat, és hogy

megismerje a szavak értelmét. A beszéd, a nyelv – utánzás! És ha nincs kit utánozni – mert a szülők hasonló szinten beszélnek az *anyanyelvüket*, hiszen cigány vagy beás nyelven már alig tud valaki –, akkor nagy az esélye a kiséítő iskolának. (Életről szóló élményem a hetvenes évekből K. Barnának, az egykori nyíregyházi építészmérnöknek a hétéves kislánya, aki egy év belgiumi tartózkodás és iskolai tanulás után úgy fordított flamandból magyarra és vissza a szüleinek, akár egy hivatásos tolmács.)

Úgy gondolom, hogy innentől kezdve komplex programokra van – volna – szükség, méghozzá azonnal, mert ez a populáció adott esetben veszélyeket hordoz magában, megélhetési bűnözést, gettófelkeléseket, éhséglázadásokat, és akkor a társadalom kamatostól és keservesen megfizeti azt, amit most jó lélekkel megtehetne. A cigányügyben puszkaporos hordón ülünk, közben pedig bőszen cigarettázunk, és politikusaink nemigen hallgattak azokra, akik föl-fölemelik a szavukat a közös jövőnk megalapozása érdekében.

Az egyébként alapos gazdasági elemzés egyik sarkpontja a tanulmányban annak rögzítése, hogy az aprófalvas térségekben – így a Beregben is – területfejlesztési támogatásokkal is csak a kisvárosokban, illetve néhány nagyobb faluban teremthető meg az esélye érdemi helyi gazdaság kialakulásának. Megfontolásra érdemes, sőt nagydíjas ötlete és javaslata, hogy az ingázás támogatásának komoly szerepe lehet a munkaerő-piaci feszültségek enyhítésében. Mi a helyzet ma? A munkáltatók általában ragaszkodnak a helybeliekhez, mert a rendkívül magas foglalkoztatási közterheket nem szeretnék megfejelni még a vonattal vagy autóbusszal történő bejárás költségével. Amelyek ugyancsak rendkívül drágák. Épp ezért az apróbb falvak lakói – pláne meg azok, akik a központoktól távolabb laknak – szinte kizártak a munkavállalásból. Csupán 1990 és 1996 között 259 ezerrel lett kevesebb a naponta ingázók száma az országban, és a munkanélküliség elsőnek őket érintette. Ugyanebben az időben a megyében 24 ezerrel csökkent az ingázók száma – ami az országos adatnak csaknem egytizede –, és itt nem hatott az a tendencia, hogy később a fejlődő-fejlettebb megyékben a munkaerő-kereslet növekedésével az ingázás is növekedett.

A munkaerő mobilitása hazánkban rendkívül alacsony, csak igen kis számban telepednek át az elmaradottabb területekről a gyorsan fejlődőbe, és a tanulmány prognózisa szerint változás a jövőben sem valószínűsíthető. 1999-ben a megyében az aktív munkaerőpiaci programokba érintetteknek mindössze 2,8 százaléka részesült utazási költségértécsben, csoportos személyszállításban vagy helyközi utazási támogatásban, ami indokolhatatlanul alacsony arány. Fejlett nyugati országokban rendszeres, hogy kisebb községekben 50-100 főt foglalkoztató üzemeket létesítenek, vagy több település „fókuszába” mini ipari parkokat négy-öt ilyenrel. Ez nálunk még jóval odébb van, addig más megoldást kellene keresni.

A békéscsabaiak a következőket írják:

„Kutatási eredmények támasztják alá, hogy a kiterjedt napi ingázás jelentékeny mértékben csökkentheti a területi egyenlőtlenségeket, sőt... akár a munkanélküliség szintjét is... Jelenleg a munkahelyteremtés kulcsszereplői a nagyvállalatok, melyek telephelyeiken több száz alkalmazottat foglalkoztatnak... Az ipari tőkebefektetőket vonzó tényező lehet tehát a könnyen mobilizálható, azaz széles településkörből bevonható munkaerő is. Emellett az ipari foglalkoztatottak térbeli koncentrációját előidéző ipari parkok megjelenése-betelepülése is az ingázás közlekedési és anyagi feltételeinek javítását indokolná. *Az ingázás fokozottabb támogatása különösen a falusi térségekben élők számára fontos, mivel a falvakban felszabaduló munkaerő nagyobb része optimális esetben is valószínűleg csak a környékbeli központokba(n)... tud majd munkahelyhez jutni.*”

Mindez fokozottan érvényes a beregi térség falvaira. Jellemző, hogy az összeomlott házak lakói közül inkább csak az idősek költöztek el, az aktív korúak kevésbé vagy egyáltalán nem. De amíg a munkahelyteremtésben igazi eredményeket nem képes elérni a társadalom, addig célszerű lenne valóban jelentős összegekkel támogatni a napi ingázást, mert sok vállalkozás képtelen rá, holott alkalmazásra szüksége lenne, a dolgozó meg nem akarja a fél keresetét utazásra költeni.

A záhonyi vitán a legkevesebb figyelmet a tanulmány mezőgazdasági része kapta. Pedig a szerzőket megérinti az ágazat fontossága: „A mezőgazdaság korszerűsítésének, piacképessé tételének, a termelők önszerveződésének támogatása esősorban épp foglalkoztatási-szociális szempontból fontos, mégpedig különösen a halmozottan hátrányos helyzetű, aprófalvas kistérségekben”. Ehhez képest a mezőgazdasági fejezet a megye szempontjából lényegében használhatatlan. Ezt fejezhették ki Záhonyban is az érdektelenséggel. Pedig az ágazat gondjai épp ott sűrűsödnek, ahol a többi baj is koncentrált. Például a Beregben.

Kezdjük az erdővel. A tanulmány szerint a művelési ágak között talán az erdőnek a legbiztosabb a jövője, ráadásul az igen költséges telepítésre állami támogatás is igényelhető. Mind a vízjárta, mind a futóhomokos területeken elsősorban erdőtelepítést javasolnak. Igaz lehet, de hozzá kell tenni két körülményt. Elsőnek azt, hogy az állami támogatásból nem lehet megélni, az egyébként nem is arra való. A másik: az erdő legalább harminc évig nem ad jövedelmet, addig viszont élni kellene valamiből. Emiatt ez az egész egyelőre csak kiegészítő lehet, a megoldás másban van, különösen a Beregben, mert ott az erdőbirtokos egy napon úgy érezheti magát, mint a tarpaiak: államosították a fásítását. A Nemzeti Parknak mindent szabad, és meg sem kell indokolnia.

Az erdőfásítás fontos kérdés, de sem a Beregben, sem másutt nem oldja meg az azonnali gondokat, nem könnyíti a megélhetést, márpedig itt és másutt Szabolcsban nem valami távoli jövedelemre van (volna) szükség, hanem olyanra, amelyből már ma és holnap kenyeret, tejet, húst, inget és cipőt lehet venni. Az erdő nem ilyen. Alkalmas rá, hogy különféle földdarabok művelésének nyújt a gazda pár év alatt (amíg a telepítést gondoznia kell) letudja, alkalmas arra is, hogy a térség erdőszűrségét növelje, ami fontos és valóban nem megkerülhető, de munkahelyet nem teremt, ezért népszerűség-megtartó erejét ne túlozzuk el, mert az esetleges tévedésért ismét – és már hanyadszor! – súlyos árat kell fizetni. És nem annak, aki „félrevitte az éneket”! A megye gazdaságában évtizedek óta csak az a kérdés, melyik tévutat választják a nagykutya. Az eredmény adott.

A tanulmány tényszerűen közli azt az egyébként közismert tény, hogy az állatsűrűség és a növénytermesztés összhangja megbomlott a megyében (is), emiatt növelni kellene az állatállományt, főként azokon a helyeken, ahol jelentősebb gyepterület áll rendelkezésre – például a Beregben. Ezen túl aztán maradnak a közhelyek, ilyenek: „A helyzet javítása érdekében a termelő állatállomány paramétereit kellene sürgősen javítani, a feldolgozó üzemeknek pedig az állattartók számára takarmányozási és tartástechnológiai iránymutatást kellene nyújtani.”

Aztán: „A juh- és kecskeágazat az átlagosnál gyengébb talajadottságú területeken fontos szerepet játszhat a legelőkapacitás minél teljesebb kihasználásában”. Meg kell jegyezni, hogy a juhászok mindmáig általában – de azért már egyáltalán nem kizárólagosan – feltakarító legeltetést folytatnak. Mennek a tarlókra, mennek a fásorokba, árokpartokra, dűlőutakra – néha belecsibráltatva a veteményekbe is –, de saját legelővel nemigen rendelkeznek. Pláne meg nem olyan berendezett és bekerített legelőkkel, amilyenek például Angliában réges-rég bevett gyakorlatnak számítanak: az az előnyük, hogy az állatok őrzése nem igényel munkaerőt. A mi szokásaink szerint ez elképzelhetetlen, ennek következtében az így folytatott termelés balga módon drága, és a pásztorok bérvételéseinek növekedésével nemcsak egyre drágább lesz, hanem könnyen folytathatatlaná válik. Arról nem is beszélve, hogy a legeltetett földek tulajdonosai – mert a juhász a legritkább esetben legeltet a saját birtokán – előbb-utóbb vagy kitiltják a földjükről a nyájukat, vagy alapos kártérítéseket követelnek a letarolt terményekért. Az előbbire már sok példa van, az utóbbira még kevés.

Most az a gyakorlat, hogy a juhászok egy-egy nyáját tartanak. Ennek a maximális létszáma ritkán haladja meg a háromszáz anyabirkát, mert úgy vélik, azzal még elbír a bojtár meg – főleg – a kutya. Ennyi állat téli takarmányozásának megalapozása igazából

nem különösebben nagy feladat, az értékesítés ugyan némileg kockázatosabb, de az is tartalmaz azért némi jövedelmet. Főleg akkor, ha se adót, se a munkabérek járulékait nem fizeti a gazdálkodó. Így aztán előfordulhat, hogy a nyírott gyapjút kilónként 80 forintos áron elkótyavetyélik (az őstermelők már ennyiért is odaadják), amely ár alig különbözik a hetvenes években kialakult árártól(!), és ezért játszódhatnak az olaszok a húsvéti bárány átvételével, árával, minőségi követelményeivel. Az eladók között nincs összefogás, könnyű közéjük éket verni – és ez a vállalkozások eredményességét veszélyezteti.

Ugyanez érvényes a tanulmány által – méltán! – kiemelten kezelt méhészetre, a mézvertikumra is. Jön a közhely: „A kitörés fő útja a méhészet terén... lényegében az alapanyag-termelés minőségi, higiéniai előírásokat követő fejlesztése”. Ez akár igaz is lehetne, és az is, hogy e téren kereskedelem-fejlesztési programra is szükség volna, és mindenképp az EU-szabványoknak megfelelő feldolgozó létesítésére.

Csak hogy a méhészet gondja ennél sokkal kacifántosabb.

Az első az, hogy a körülbelül tízezer tonnára rúgó éves uniós exportunkat súlyos vámtétel nehezítette. Ezt a Torgyán-korszakban sikerült töredékére, a vámérték tíz százalékára csökkenteni. Az ám, de a környező országok – köztük Románia és Csehország – vámmentességet kaptak, nagyjából akkora mennyiségre, mint amennyit mi az unióba szállítottunk volna. Ez gondokat okozott, azonban 2002-re a vámkedvezmény a mi termelőink esetében is vámmentességre változott. A szállításnak nem lenne akadálya, ha ebben az évben meg nem fagyott volna el szinte embrió nagyságban az akácvirág. A jövő azonban mégis biztató, mert a magyar akácméz a legkiválóbb termékek közé tartozik, és a keleti végek rendelkeznek a legnagyobb összefüggő akácerdőkkel.

A méhészek jövedelme azonban nem egészen ettől függ. Bizonyos, hogy technológia-váltásra lenne szükség, ami nem megy máról holnapra. Most a méhkaptárak túlnyomó többsége úgynevezett fekvő kaptár – a Boczonádi különféle típusai –, amelyek százéves konstrukciók, és bármennyire megbecsültek, olyan korból származnak, amikor nem számított túl sokat a munka termelékenysége. Ilyen kaptárral egy ember legföljebb 30-40 családot képes gondozni, ha nem vándorol vele, és a pörgetésnél van segítség. Az éves költségeinek levonása után legföljebb annyi marad számára, amennyiért mások három hétig napszámba járnak. A vándorlással több méz begyűjthető, de ugrásszerűen megnőnek a költségek, ugyanígy a méhcsaládok számának növelésével is. (A segédmunkaerőt alaposan meg kell fizetni, mert kevesen vannak, akik vállalkoznak rá, hogy egyáltalán ki merjék nyitni a kaptárakat.)

Termelékenyebb berendezésekre van szükség – amúgy beszerezhetőek és terjednek is az országban –, az úgynevezett rakodó típusú kaptárakra, amelyek esetében akár megtöbbszörözhető az egy ember által kezelhető családok száma. A tevékenység csak akkor eredményez sikert, ha vállalkozásban és jövedelmezően folytatható, ami eddig az ország gazdaságirányítását nemigen izgatta. A nyolcvanas években például kiderült, hogy a méz és a nyúl éppen akkora exportbevételt hozott, mint amennyit a gyógyszeripar. Csak hogy míg az utóbbiba milliárdokat fektettünk be, a két „apró” ágazatba egy megveszekedett vasat se, azok a lakosság áldozatvállalására épültek. Ez az, ami nem mehet sokáig, ezért a méhészetben is változásokra lesz szükség – amelyeknek mélységét azonban a békéscsabaiak tanulmánya nem tárta föl.

A tanulmány természetesen nem feledkezik meg a kisállattenyésztésről, a nyúlászatról sem, mondván: ennek az Alföldön hagyománya van, ugyanakkor jellegzetesen kiegészítő tevékenység, kapcsolódik a családok jövedelemszerzéséhez. „*Az üzemméreték ebben a tenyésztői körben csak egészen kivételesen haladhatják meg a családi munkaerő-kapacitást...*”

Hogy a szemlélettel mi a bajom, arra még visszatérek, de álljon itt a fejezet (3.3.2.4.) címe: Kisállattenyésztők szakszövetkezeti intézményrendszerének létrehozása. Nos, ez az. A szakszövetkezetek – mint sajátos termelészervezési rendszerek – már a nyolcvanas években a szó szoros értelmében halódtak, végül az új szövetkezeti törvény (1992. évi I. törvény) meg sem említi ezt a formát. Vagyis végletesen elavult. Feltámaszthatatlan. A tanulmány készítőinek képzeletében azért még jelen van!

Amit aztán a tanulmány a külterületi természetes baromfitenyésztésről ír, az minden alapvető értékünket tagadja, olyan retrográd módon gerjeszt illúziókat, ami felülmúlja a Torgyán-párt elmúlt évtizedben nyújtott demagóg „teljesítményét” is. Így ír: „A szuperintenzív technológiák mellett a természetes baromfifartás ma is életképes lehet, hiszen ez a tartási mód kevesebb külön takarmányt és kisebb energiaköltséget, épület- és gépberuházást követel. Nem nélkülözhető azonban az edzettebb, régi baromfifajták tenyésztésének újjáélesztése... (Ezek) ugyan lassabban növekednének, de húruk fehérjedúsabb, ízletesebb, aromásabb lenne, és az igényesebb vásárlók számára biohúsként volna értékesíthető. Így kevesebb energiafelhasználással, olcsóbb takarmányozás mellett, kevesebb egyed nem tömegszerű nevelésével az intenzív tartásénál nagyobb jövedelem lenne elérhető.”

Ami a jövedelem dolgát illeti, arra rögvést visszatérek, csupán megjegyzem, hogy a tanulmány szerzői ez esetben összetévesztették a jövedelmet a bevétellel.

A tanulmánynak a mezőgazdasági részére vonatkozó minősítése – az, hogy használhatatlan – korántsem véletlen, és keserűen kell megállapítanom, hogy szemlélete a mai világtendenciákkal teljesen ellentétes, tömeges megvalósítása esetén még nagyobb válságba kerülnének az ágazatban dolgozó emberek százezrei.

Szinte minden javaslatával *kiegészítő tevékenységre* alapoz. Ez manapság – amíg az őstermelő néven bevezetett adózási abszurd létezik – még elmegy, de azért hazánk mégiscsak tag szeretne lenni az Európai Unióban, ahol eléggé szigorú szabály, hogy aki árut termel, annak kötelességei is vannak, többek között kiadásainak és bevételeinek pontos elszámolásával, továbbá a közköltségekhez való arányos hozzájárulással, vagyis adózással. Ez ma Magyarországon csaknem egymillió őstermelő számára ismeretlen. (És tegyük hozzá, hogy több százezerre rúg a csupán kistermelőként emlegetettek száma, akik még őstermelői igazolványt sem váltottak ki, mert a költségvetési támogatások piculái nem értek nekik annyit, hogy bemenjenek a falugazdászhoz. Ne feledjük: a 2000. márciusi mezőgazdasági összeírásról azt jelentette a Központi Statisztikai Hivatal, hogy hazánkban 2.035.500 ember folytat mezőgazdasági tevékenységet, ami örületesen magas szám. A helyzetet Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében súlyosbítja, hogy a 19 megye közül a legtöbb őstermelő – mintegy 150 ezer! – itt él.)

E dekadens rétegek azonban nem megengedte a politika az adózás elkerülését, hanem mindeddig nem merte azt megszüntetni. Ez a forma a háztáji gazdálkodás torzszülött unokája, és csupán azért létezik, mert falusi emberek tömegének jó volt elhinni politikusaink hitegetésből kotyvasztott támogatási politikáját. Még sok bajt, tragédiát, családok tönkremenését okozza a jövőben, hogy egyszer eljön az igazság órája. Csak tudnám, hol lesznek már akkor a hitegetők?

Az őstermelésre azt is mondani szokták, hogy kényszervállalkozás. A kényszer sok esetben igaz, a vállalkozás nem. Például, milyen alapon nevezhetnénk vállalkozásnak azt, ami nem teremt munkahelyet? Márpedig az őstermelők még az alkalmi munkások (napszámosok) megfelelő adatlapját sem töltik ki sohasem, mert nem akarnak adót levonni a napszámból, nyugdíj- és egészségbiztosítást, és ők maguk sem szeretnék még külön járulékokat is fizetni. Egy adóelkerülő intézménytől ilyet elvárni akkora tévedés, mintha macskákat akarnánk rábeszélni a káposztaevésre.

Tehát maga a tanulmány is főként kiegészítő jellegű termelésben gondolkodik, ami „az ipari, a szolgáltatási, a mezőgazdasági keresők családjainak jövedelemszerzéséhez” kapcsolódik. A gondolat nem lenne elvetendő, ha lenne a felsorolt területeken olyan munkahely, ahol pénz lehetne keresni. De zömmel nincsen. Ahol meg van, ott lassacskán kezd olyan mértékűvé válni a munkaintenzitás, hogy a dolgozónak a szabad idejében egyre inkább csak pihenésre van szüksége és ereje. És ez a tendencia

folytatódni fog.

Végül a jövedelem. Milyen jövedelmet tekintünk elérendőnek a mezőgazdaságban dolgozók számára? Van erre egy kialakult gyakorlat az Európai Unióban. Alapvető szempontnak tekintik, hogy az agrárágazatban is el kell hogy érjék a tőke- és munkajövedelmek azt a szintet, amelyet a nemzetgazdaság más ágazataiban elérnek. Ez azért fontos (nekik, mert nálunk még a gondolatot sem kapiskálja a politikus ensemble), mivel minden más esetben csődbe jutna a mezőgazdaságuk és elnéptelenednének a falvak. Ma hazánkban a havi bruttó kereset átlagosan százezer forint, s meg kell jegyezni, hogy a mezőgazdasági dolgozók – mert ilyen is van nagyjából 260 ezer fő – ennek csupán a 62 százalékát képesek elérni. Ennél kevesebb átlagos kereset egyetlen területen sincs, az egészségügyben is magasabb.

Készítettem néhány modellt a tanulmányban említett természetes baromfitenyésztés bevételi és jövedelmi viszonyaira. Ha a dolgozó szeretné elérni azt a keresetet, amelyet más nemzetgazdasági ágazatban elérhetne, akkor ahhoz évente egymillió kacsát, vagy másfél millió tyúkot kellene kapirgáltatnia a tanya körül, aztán piacra vinni, és eladni. Mekkora tanya kellene ahhoz?! És mekkora piac? Milyen távolságokat kellene bejárni, hogy ennyi madár vevőre találjon? Mekkora fizetőképes keresletre lehet számítani? És hány dolgozót lenne képes eltartani a „külterületi természetes baromfitenyésztés”? Megyénként ötöt? Tízet?

Egy komoly tanulmányban a „külterületi természetes baromfitenyésztést” leírni minimum illetlenség. De nem, több annál. Folytatódik vele a falusi ember évtizedes hitegetése, hogy a két keze munkájából meg tud élni. Egy mélységesen retrográd szemlélet megnyilvánulása, amelynek ideálját jól mutatta pár éve a déli harangszókor a magyar televízió: a kukoricaföldön kapálgató, templomot süvegelő parasztot.

A mezőgazdasági tevékenység épp olyan vállalkozás, mint a többi, csak mások a kockázatai. Változnia kell a szemléletünknek róla, mert ha az élet kényszeríti ki a változást, akkor az temérdek könnyel fog járni. A tanulmány agrárrésze azért használhatatlan, mert a régmúltat akarná konzerválni. És ez különösen fájdalmas, mert olyan megyéről van szó, amelynek lakosai közül még sokan hosszú időn át a mezőgazdaságból lesznek kénytelenek megélni.

Csakhogyan vannak ennek a tanulmánynak egészen jó részei is, olyanok, amelyeket meg kellene valósítani, és olyanok is, amelyekre új programok építhetők. Értékeinek sorsa a jövőben dől el. A magam részéről szkeptikus vagyok. Nem hiszek benne, hogy bármi változást képes indukálni. Nagy valószínűséggel ez is az irattárba kerül, akárcsak az elődei, mert eleve nem lesz forrás – pénz – a legelemibb gazdasági fejlesztések koncepciózus megvalósítására. És nem lesz törődés, nem lesz figyelem, sőt határozott tervek sem lesznek a változások elindítására.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye pedig viszi tovább a maga keresztjét a Kálvárián az újabb stációkig.

* Részlet a szerzőnek a Magyarország felfedezése sorozatban megjelenő, *A feláldozott Bereg* című szociográfiájából.

Kiss Andor

„Megtalálni a szabadság rendjét”

Bibó István életművéről

A Bibó István életművéről szóló – 1992. november 5-7. között megtartott – konferencia válogatott, szerkesztett anyagából született meg Dénes Iván Zoltán szerkesztésében *A hatalom humanizálása*¹ című kötet, melyet hosszú hallgatás után 1999-ben követett a Bibó István szellemi műhely munkájaként napvilágot látott *A szabadság kis körei*² című tanulmánykötet. A sorozat harmadik – a szerkesztő Dénes Iván Zoltán szerint egyben utolsó – darabja a 2001-ben – Bibó István születésének 90. évfordulója alkalmából – kiadott *Megtalálni a szabadság rendjét* című Bibó István életművéről szóló tanulmánykötet, melyet elődjéhez hasonlóan a Bibó István szellemi műhelyben folyó munka „inspirált és ösztönzött”.

Ez utóbbi könyvben tizenkettő tanulmány és kettő forrás kapott helyet. A kötet szerkezete az előző tanulmányokból jól ismert formailag négyes, tartalmilag hármas felosztást követi, mely alatt a „problémák és előfeltevések”, „hatások és párhuzamok”, „források” szegmenseit értem.

A következőkben a kötet tematikáját megtartva tárgyalom az egyes szerzők tanulmányait, mivel a dolgozatok jelentősebb része a tanulmánykötet címében meghatározott kérdéskörhöz kapcsolódva, egymást kiegészítve, de kevésbé egymásra utalva, építve foglalnak helyet.

Balogh Iván – kapcsolódva az 1995-ös tanulmányához³ – a politikai hisztéria után a politikai egyensúly bibói alapfogalmának társadalomelméleti előfeltevéseit helyezi szemlélődésének fókuszába. Kiindulópontként rögzíti, hogy Bibó István 1935-ös jogelméleti disszertációjának, a *Kényszer, jog, szabadságnak*⁴ társadalomelméleti előfeltevései alkotómunkásságában mindvégig fellelhetők. A szerző a változás és állandóság, azaz a tényelemek (erőviszonyok) és értékelemek (elvek) balanszírozásának bibói technikáját vizsgálva rekonstruálja a '30-as évek közepére kialakult sajátos érvelési stratégiát, melynek lényege a probléma megoldása. Balogh Iván – elfogadva H. Szilágyi István megállapítását – e stratégiát vizsgálva mutatta ki a bibói „harmadikutasság” lényegét, miszerint értékduálók összefüggéseit, s nem különállásukat vette kiindulópontnak.⁵ A problémamegoldás egyedi módszerét, mely determinálja Bibó eredeti szabadságelméletét, a Horváth Barna nevével fémjelzett szinopszis-elmélet meghaladásából, s Nicolai Hartmann szellemi teljesítményének – bergsoni kifejezéssel lefedve –, a „spontaneitás törvényszerűségének”, tehát a saját és az idegen törvényszerűségek együttszemlélése adja. A módszer vejeleként fogalmazódik meg a valóság reális szemléletéből eredő objektivizáció, az az eljárás mód, melynek során a valóságot olyan tárgyiasult tudássá tudjuk átalakítani, mely a valóság meghamisítása nélkül válik a társadalom kohézív tényezőjévé. A módszert vizsgálva fűzi egy gondolatossá Balogh a „kényszer” – „félelem” – „objektivizáció” – „primer élmények” – „hamis helyzetek” – „szabadság” – „uralommentes társadalom” fogalmakat. Balogh Iván Mannheim és kiemelten Hajnal inspirációjaként kezeli az elmélet histográfiai ágyazottságban történő *alkalmazását*. A bibói kérdés: hogyan lehet a valóság megélését megszerezni, értékelni, felhasználni. E kérdés, s a megalkotott válasz elvi megfogalmazása olvasható ki Balogh Iván tanulmányából, és Bibóhoz csatlakozva fejt ki a kölcsönös szolgáltatásokra épülő társadalom létigényét. Balogh Iván – több szerzőtársához hasonlóan – igen nagyvonalúan kezeli a hivatkozásokat, a kisebb pontatlanságoktól (12.p./3. idézet) eltekintve szükségesnek tartom azokat az eseteket kiemelni, ahol jelzés nélkül hiányzik egy – egy sor az idézett szövegből: 12.p./6. hivatkozás: „...amit elemi csapásnak ismer fel, elégtételt szerez...” – helyette „amit elemi csapásnak ismer fel, *vállalja az erkölcsi felelősséget azért, amit a maga hibájának tulajdoníthat*, elégtételt szerez...” VT I. 376.; 13.p./7. hivatkozás: „...ember közti viszonylatokból jön létre és ezek alaptermészetük szerint...” – helyette: „...ember közötti viszonylatokból jön létre, és ezekben a különböző erőviszonyok nyilvánulnak meg, s ezek alaptermészetük szerint...” MTAKK Ms 5116/19. 22-23.p.6

Perecz László Bibóhoz, mint az antispekulatív szerzőhöz kíván nyúlni. Vizsgálódásait Bibó korai filozófiai ismeretszerzésétől indítva fűzi egybe a bibói látásmód elemeit, melyek a racionalizálás – humanizálás folyamatait ívelik át a valóság köré szerveződve. A tanulmány szerzője a tény és értékvilág kapcsolata mentén rokonítja Bibó István módszerét a fenomenológia, a paradigmaelmélet, a kritikai racionalizmus elveivel, s e kérdéskör kapcsán emeli be Horváth Barnát, Nicolai Hartmann s Bergsont a rekonstrukció szövetébe. A valóság – realitás s „hamis ideológia” szerepét vizsgálva emeli ki Bibó marxizmus-kritikáját, melyben érzésem szerint kisebb hangsúlyt kapott az érdek – érték és az etika kapcsolata, mint amelyet a szerző *Az Európai társadalomfejlődés értelme* című tanulmányában szánt neki, főként a VT III. 119-123.p. ismeretében. A „Bibó és a filozófia” viszonya fejezet végére bontakozik ki az antispekulatív mellett egyfajta bibói spekulatív filozófiai áramlat. A neokantizmus meghaladásában megjelenő alternatíva-keresés a spekulatív gondolkodásának első fázisa. A rendszeralkotás igénye azonban az európai társadalomirányítási technikák fokozatos racionalizálásának és humanizálásának, a célként megjelenő hatalom átmoralizálásának folyamatként való egyben-szemlélésében bontakozik ki teljességében, melyben Bibó késői korszakában az emberkép filozófiai antropológiája adja meg az alaphangszólyt, melyre építve láthatóvá teszi a szabadságintézmények evolúcióját – revolúcióját, mindezt a sajátos bibói társadalomtörténeti ágyazottságban elhelyezve, így alkotva meg egy antropológiai – történetfilozófiai alapot.

Rácz Sándor tanulmányában az európai kultúra, politika működési mechanizmusát meghatározó szabályokat, társadalomszerveződési elveket egységben, viszonyítási pontként szemlélő Bibót rekonstruálja. A szerző szerint Bibónál a normatív szemlélődés a közéleti szféra sajátos modelljében s e modellt megvalósító ideológiában ragadható meg. Szemléletesen mutatja be az értelmezési keretet, melyben deduktív módon érték- és normaválságból kiindulva állítja fel Bibó közösségi viszonyrendszerét, mint egyfajta szocializációs norma keretét, melyben megvalósul a politikai intenciók realizálhatósága. A Bibó által megalkotott modern társadalom szerveződési és szervezeti modelljének kialakulását a jól ismert társadalomtörténeti folyamat bemutatásából emeli ki. Vizsgálódása inkább történeti, mintsem filozófiai jellegű. A politikum fejlődésének – a szerző általi – bemutatásához kérdésekre párosulnak: a polgár fogalmának kialakulása figyelhető-e meg Bibó görög demokráciáról szóló elemzéseiben, illetve nem lett volna-e szükséges az antik demokrácia bibói konklúzióit kritikai kontextusba helyezni a rekonstrukció helyett. Az úr – szolgálja viszony kérdése, s az ehhez kapcsolt „félelem” kérdése – véleményem szerint – Bibónál az európai közösségi fejlődésben meghatározóbb jellegű, mintsem, hogy lábjegyzetes hivatkozásként jelenhessen meg. Az sem vált világossá, hogy közösségi avagy társadalmi szerveződési modell-e a városállam (ld.: 59-60.p.). A szerző szerint Bibó abban látta az áttörést, hogy a társadalomszervező elv a kölcsönösség

játékszabálya lett, azonban kérdéses, hogy a hangsúly a közösségi kis öntevékeny egységeken avagy a társadalmi szervezésben megjelenő kölcsönösségen van-e? A keret kitöltése után Rácz Sándor a Bibó által helyesnek látott társadalmi struktúra megfogalmazásába fűzi bele a közösségi spontaneitást s az ehhez kapcsolódó egyensúly s társadalmi flexibilitás igényét, a hatalom moralizálását, a szolgálattá, erkölcsi feladattá nemesített hatalmat, a demokratikus legitimitációt, a szabadság elméletét, az intézményes formáit, azaz népszuverenitást s a hatalommegosztást. Konklúzióként kiemelte a társadalmat orientáló ideák szerepét, melyek a valóság értelmezésében s a hatalom kontrollálásában kapnak szerepet. A hivatkozásban fellelhető elírásokon túl (ld.: 12., 29., 31., 35., 38., 42-46. jegyzetekben elírt oldalszámok)7 érzésem szerint a tanulmány mérítési bázisában helyet kellett volna kapnia Bibó szegedi előadásorozatának részét képező politikatörténeti forrásanyagának s az elit kérdéskörének.

Miként válik Bibónál a nemzeti kisebbségek, s maga a nemzet kérdésköre a demokráciát stabilizáló tényezővé? Tanulmányában erre keresi a választ Eiler Ferenc, ahogy Kovács Gáborra hivatkozva megfogalmazta: „...az európai fejlődés lényege két egymással összefüggő, egymásra kölcsönösen ható, valójában egymástól elválaszthatatlan program fokozatos érvényre jutásában ragadható meg: a nemzeti és a szabadságprogramban.”8 A szerző összegzi Bibó István nemzettel, nemzetfelfogással, modern nemzettel, nemzeti kisebbséggel, önrendelkezéssel, területi rendezéssel, legitimitással kapcsolatos gondolatait, megformázza a hozzájuk kapcsolódó ideák alakjait, abban az értelemben, ahogy azt Perecz Lászlónál megleltük. Azonban arra a kérdésre, hogy milyen módon járul hozzá a nemzet mint a közösséget határoló keret a demokrácia egyensúlykereséséhez, választ nem kapunk. Válasz csak arra a kérdésre olvasható ki a szövegből, hogy mi történik, ha a modern nemzet alakulás folyamatában negatív deformáló erők kapnak szerepet. Mi történt a kelet-közép-európai régióban, milyen folyamat eredményeképpen vált valósággá a XX. századi embertelen gerondócióm. Ebben a kontextusban tárgyalja Bibó szerepét a '40-es évekbeli kitelepítésekkel kapcsolatban, meghatározva azt a hasítékot, melynek mentén vizsgálható a szereplő szerephez való viszonyának változása. Igen szemléletes a „kétféle” Bibó behatárolása. A jegyzetmegadásban rendkívül zavaró a hibás hivatkozás, mely egyrészt adódik a helytelen oldalszámozásból (ld.: 12.-19., 21., 28., 30. hivatkozásnál), másrészt a VT-ok kötetének megadásából (ld.: 12-22. hivatkozásnál VT I. helyett helyesen VT IV.), harmadrészt a 35. hivatkozás nem található a VT II. 244.p.-n. Mindezeket kívül az egyik idézetben elírások is szerepelnek (76.p./4. hivatkozás: „...felruházta mindazokkal a meleg és. századi közvetlen érzésekkel...”; helyesen: „...felruházta mindazokkal a meleg és közvetlen *érzelme*kel...” VT I. 310.p.) A 77. oldalon az egynyelvűvé vált nemzetek kérdésével kapcsolatban – Bibóra s általa Ortégára hivatkozva – a tanulmány szerzője azt írja, hogy a modern nemzetek nem az egynyelvű emberek tömörülésével jöttek létre, hanem „Csak később váltak egynyelvűekké, méghozzá úgy, hogy a megteremtett nemzeti kereteket valamely ezen belül élő nép politikai vagy számbeli hegemoniája egynyelvűvé tette.”9 Bibó azonban nemcsak a politikai és a számbeli hegemoniát emeli ki, hanem a kulturális hegemoniát is a VT I. 319.p.-n.

Erdődy Gábor tanulmánya eredeti ötletre építve a Bibó István-i XIX. századi torzult német fejlődés képét kitágítva rekonstruálja. A folyamat bibói ívét elfogadva s megtartva ír azokról a pozitív alternatívákról, melyeket Bibó a téma megközelítési módja miatt kevésbé, vagy egyáltalán nem érintett, de a történetírásnak egyébként fontos jelenségei és kérdéskörei. Így lényegében párhuzamosan futtatja a bibói és a saját történeti szálát, melynek lényege a XIX. századi németországi, „elsősorban délnyugati térség tradícióira támaszkodó alkotmányos, liberális és demokratikus ellenkontinuitásnak a rekonstrukciója.”10 Mindezek mellett jelennek meg azok a bibói gondolatok, melyek a modern közösségi érzés kiteljesedéséből megszületett modern nacionalizmus kérdésével kapcsolódnak össze. Így veszi sorra a szerző a megszülető német nacionalizmust determináló folyamatokat, melyek alapkövei lettek annak az exkallációnak, melynek tragikus záróköve a hitleri Németország lett. Erdődy Gábor a tanulmányaiban már megszokott módon hivatkozásokkal nem terhelte le olvasóját, így elírásokat még véletlenül sem vétetett.

Nagy J. Endre tanulmányának célja: tetten érni a Bibó István-i életműben a gondolat és cselekvés eggyé válásában megmutatkozó politikai bölcsét. A rendszerré nem formált politikai filozófia rekonstrukciója egybefonódik a bibói politikai bölcsesség megformálásának szándékával, mely bölcs világlátássá is emelkedett, s mindvégig toleráns, de nem önfeladó; s megőrizte vallásos jellegét, de nem teoretikus. Kiemelte a valóságérzék, realitás, korlátokon való felülemelkedés képességét, melynek a morális szegmense mellett a cselekvő is szerepet kap. Bibó cselekvése kezdetben csupán az elmélet megalkotásában jelentkezik, de a megalkotott ideálnak realizált bizonyítása önmaga 1956-os választása volt, amikor a Parlamentben maradt utolsó kormánytagként elmondta a november 4-i nyilatkozatát. A moralitás, emberi méltóság és forradalom összekapcsolásának irányába kiterjesztett szemléletmód Bibó „eredeti választása”. Ennek a választásnak a miértjét vizsgálja a szerző Weber –Manheim – J.P. Sartre elméleti okfejtéseinek keresztül, hogy végső konklúzióként az 1933–35-ös bécsi és genfi hatásokat emelje ki, hivatkozva az 1935. április 16-án Reitzer Bibónak írt válaszelevelére. A tanulmány másik szándéka bizonyítani, hogy Bibó munkásságában egy olyan mérvű cezúra fedezhető fel 1935-ben, melynek folytatásaként megélt alkotói munka semmi esetre sem eredeztethető a korábbi vizsgálódások tárgyaiból, módszeréből. Nagy J. Endre – ellentétben a kötet szerzői közül Balogh Ivánnal, Perecz Lászlóval, Kovács Gáborral – azon a véleményen van, hogy nincs folytatása a *Kényszer, jog, szabadság* című ifjúkori műnek Bibó István későbbi alkotói munkásságában. Polemizálás, gondolhatnánk ezt a tanulmány írójának bevezetőjéből. De valóban polémia, vagy csak egymás melletti elbeszélésből fakad az eltérés? Véleményem szerint a szerző gorcsövét – a fentebb említett szerzőkkel ellentétben – nem Bibó István vizsgálódási módszerére, hanem alkatára, szociális érzékenységének okaira fókuszálja. Így a megközelítési mód a „szociokulturális és társadalomstrukturális” mezőben határolt.

Az elfelejtett avagy háttérbe szorított parasztpolitikus képét fixálja Lugosi András tanulmányában. A demokrácia és a magyar parasztsors kérdésének méltánylatul elhanyagolt összefüggései mellett betekintést nyújt a Nemzeti Parasztpárt történetébe. A szerző, hasonlóan Nagy J. Endréhez, Bibó társadalmi érzékenységét helyezi előtérbe. A két szerző közötti azonosság a szülői hatások bemutatásában s a társadalmi struktúrában történő elhajlás megfogalmazásában figyelhető meg. Azonban míg Nagy J. Endre az 1935-ös élményt hangsúlyozza, addig Lugosi a népi mozgalom hatásának fontosságát emeli ki. A szerző identitásválságról s az ezzel egybefűzőtt szegényezetről ír, melyek feldolgozásával emelkedik ki Bibó a paraszttromantika torz képét megélt társadalmi közegekből, s a lelkiismeret-furdalás helyett a parasztság társadalmi felszabadításának cselekvő politikáját propagálja. Aktívabb szerepet azonban a szerző szerint 1945 után a Nemzeti Parasztpárt megosztottsága, s az ezzel összefüggő Kovács–Erdei párharc miatt nem kapott. A tanulmány nem titkolt célja a közelmúlt Bibó-kritikájára adandó válasz, mely pontosan behatárolja e tanulmány menetét s mélységét is. Szerepet kap a '45–47 közötti bibói idealizmus, az ezzel szorosan összefüggő lelkiismeret-furdalás és az antiszemitizmus viszonya. Arra a vádra, hogy Bibó, mint egy meghatározó értelmiségi szereplő milyen szerepet játszott '45 után a kommunisták elfogadásában s az így megerősödő antidemokratikus irányváltásban, konkrét cáfolat nem született. Halvány cáfolatként jelentkezik, hogy a szerző szerint *utólag talán jogosan*11 bírálható Bibó, „hogy a magyar demokrácia esélyeinek számbavételekor nem vette eléggé figyelembe a külpolitikai tényezőzt.”12 Az antiszemitizmus vádjával szemben egyrészt megfogalmazza, hogy Bibó lelkiismereti válságban nem lehetett, szegényeztetet nem érezhetett társadalmi csoportja két világháború közötti szerepe miatt, mert ezen már túljutott a zsidókérdésről írt munkájában, valamint a népi mozgalomhoz való csatlakozás elősegítette a zsidósághoz való viszonyának felülvizsgálatát. A tanulmány egyetlen elírása: 151.p./37. hivatkozás: „...a történeti osztály vezetését lojálisan kezelő

rétege...", helyette: "... a történeti osztály vezetését lojalisan követő rétege..." VT I. 187.p.

Trencsényi Balázs Bibó Istvánt Szekfű Gyula, Szabó Dezső, Németh László mellett jeleníti meg a 30-40-es évekbeli korai írásokban megjelenő magyar alkat, s főként az elit funkciójára adott válaszaival. A szerző Bibó István „alkat-diskurzus”-hoz való kapcsolatát a válságirodalom hatásaként mutatja be, kiemelve Ortega, Spengler, Huizinga szerepét. A három szerző közül azonban csak az ortegai hatás fogható tetten mint az elit szerepe kapcsán megjelenő magyar közélet „(paraszt)romantikás” torzulásával egybefonódó „nemzetkarakterológia” ellenpontja. A szerző rövid fejtegetései után megállapítja: „Bibó – jellemző módon – a parasztságra alapozott mindenfajta kulturális kánont elvetett, de eközben a népiek politikai programjának legfontosabb, a parasztság emancipálásának elemeit beépítette saját gondolatmenetébe: különösen Kelet–Európában, „zárt és leszűkített” életforma jellemző rájuk-, „ugyanakkor az emberi egészségnek egy bizonyos tartalékát” képviselik, és a politikai rekonstrukció számára mindenféleképpen alapvető fontosságú a parasztság társadalmi igényeinek kielégítése.”¹³ A „jellemző módon” s a mondat második felében idézetként kiemelt paraszt-kép alatt érthetjük-e, hogy a szerző szerint Bibó István mégsem tudott sérülések nélkül kikerülni a nemzetkarakterológia bűvköréből? Az olvasó zavartságát erősíti az a tény, hogy a konklúzióból csak a „nemzeti alkat »lényegét« kutató esszencializmus” olvashatja ki,¹⁴ s a fentebbi mondat idézeteire megadott hivatkozási helyen a mondatban szereplő idézetek nem lelhetőek fel. 15 Ellenben a VT I. 190.p-n *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*¹⁶ című tanulmányban a következőket olvashatjuk: „Második munkája, a *Parasztok* tartalmazza a leszámolást az idillikus, természeti környezetben élő, egészséges s a társadalom erőtartalmát jelentő parasztság illúziójával.” A kérdés, hogy miért lett beemelve a paraszti idill a gondolatmenetbe? Mindezeket túl az alábbiakban jelzem azokat a hivatkozásokat, melyeket a VT-okban másként találtam meg. 192.p./ 78. hivatkozás: „... az emberi szükségletek mélyítésére, azonosítására ...”, helyesen: „... az emberi szükségletek mélyítésére, *finomítására*...” VT I. 226.p.; 193.p./ 79. hivatkozás: „... s a gyakorlatban konszolidálódott ...”, helyesen: „... s a gyakorlatban *kicsiszólódott*...” VT I. 207.p.; 193.p./80. hivatkozás: „... sem a pénz helyes felhasználása...”, helyesen: „... sem a pénz helyes *felhasználásának* ...” VT I. 211.p.; 194.p./ 80. hivatkozás: „... az emberi mivoltunk ...”, „... stílussá és szellemé tennünk mindent ...”, helyesen: „... az emberi *mivoltunk* ...”, „... stílussá és szellemé tennünk *mindazt* ...” VT I. 160.p.; 194.p./ 83. hivatkozás: „... élésére nézve igen határozott rendben és egyértelmű erkölcsi meggyőződésben éltek.”, helyesen: „... élésére nézve *ilyen* határozott rendben és egyértelmű erkölcsi *közmeagyőződésben* éltek.” VT I. 213.p.; 194.p./86. hivatkozás: „... élmények tüzeiben kellene egységgé és közmeagyőződéssé érnie.”, helyesen: „... élmények tüzeiben egységgé és közmeagyőződéssé *érvék*, és a *társadalom viszonylataiban tényleg érvényesüljön is*.” VT I. 219.p.; 194.p./87. hivatkozás: „... erős közösségi kontroll alatt áll...”, helyette: „... erős közösségi *ellenőrzés* alatt áll...” VT I. 231.p.; 194.p./88. hivatkozás: „az egyszerű, együgyű, boldog »nép« életformája után sóvárog.”, helyette: „*Dekadencia jele, ha elit köreiből homályos és meg nem fogható nosztalgia jelentkezik vagy hangoztatódik az egyszerű, együgyű, boldog »nép« életformája iránt, ha kultuszt űz a tanulatlan »őstehetségek«-ből, ha hangoztatja a vezető osztály, a gazdagok, az urak, a városiak életformájának a sivárságát, anélkül hogy észébe jutna, akamá vagy tudná a maga életformáját az egyszerű élet hangoztatott értékeihez igazítani.*” VT I. 232-233.p.17

Csejtei Dezső Ortega y Gasset megjelenését kutatja a Németh László-i és Bibó István-i munkásságban. A szerző „filozófiai esszé” és az „irodalmi esszé” szerencsés találkozásaként ábrázolja Ortega magyarországi beszivárgását. A többiek által is bemutatott ortegai életút novuma a válságirodalom szerzői köréből való kiemelése s a filozófus társadalomformáló szerepének megerősítése. A bibói ouvre-ben fellelhető hatásokat, illetve párhuzamokat három egymásra épülő körben – „antropológiai – társadalomfilozófiai mag”, „nemzeti létezéssel kapcsolatos problémák”, „Európa-probléma” – határozza meg Csejtei. Vizsgálódását az elit probléma kifejtésével nyitja meg, melyben több hatást feltételez, mint amennyit egyértelműen bizonyított volna. Utalok ezalatt az elit és nélkülözhetetlenségének kérdésére, s még inkább az elit aszketikus jegyeinek vizsgálódására, melyben a párhuzamon túl hatást is feltételez Csejtei.¹⁸ Azonban érzésem szerint Bibónál a folytonos erőfeszítés, a kislektálódás elleni küzdelem kényszere hangsúlyos, míg Ortegánál nem a szelekció elleni félelem adja a folytonos erőfeszítés szükségességét. Nem lehet, hogy az elit és célképzet meglétének párhuzamosításában megfogalmazott különbségek melyebbek, mint az alkati azonosság? Érzékletes azonban az elit szerepének a két szerző közötti különbségének a megformálása. Továbbá Csejtei érzékenyen tapintja ki az antropológiai összejt különbségeit, hogy amíg Bibónál a félelem leküzdése az „európai létezés” értelme, addig Ortegánál a „teremtő aktivitás” e lét értelme, viszont mind a kettőjüknél jelentkezik az egységes fejlődésfolyamatban való szemlélődés. A realitás iránti igényük, a francia forradalom megítélésének hasonlósága mellett Csejtei Dezső is kiemeli, hogy „Bibó gondolkodói útját a '40-es évek elejétől egy fokozatosan erősödő radikalizálódás jellemzi”.¹⁹

Kovács Gábor Guglielmo Ferrero Bibó Istvánra gyakorolt hatását vizsgálja. A témaválasztás nem újszerű, a hatásvizsgálatok egyik kiemelt témája Ferrero, aki azon kevés szerzők egyike, akire Bibó explicit hivatkozik. A kérdés az lehet, hogy mennyiben tud újat nyújtani e tanulmánytörredék²⁰ az előzőekhez képest. A szerző a Bibónál kitapintható ferrerói ihletésű politikai cselekvés útját kívánja kimutatni. A tanulmány bevezetőjében egy regénytörredékben megírt, '44-ben vívódó Bibó-képpel nyit, melyből megtudhatjuk, hogy Ferrerót olvasva miként értékelődik fel Bibó szövegeiben a legitimitás stabilizáló ereje, illetve hogyan s miben lehet párhuzamosítani 1814-et 1945-tel. A '44–45-ös kép után hirtelen átúszunk a ferrerói alkotói munkásság bemutatására, melybe Kovács Gábor folyamatosan szövi bele a bibói kapcsolódási pontokat. Elsőként az 1930-as évekbeli metszéspontokat hívja elő Kovács Gábor. A tanulmány egyetlen konkrét vizsgálódás nélküli megállapítását fogalmazza meg a szerző, amikor felismerhetőnek véli Bibó nemzetközi jogi és politikaelméleti korai írásaiban a ferrerói probléma-feltevés és azok módjainak hatását. Az ezt követő feltáró munka azonban világos s egyértelmű konklúziókat tartalmaz a megfelelő hatásvizsgálatokkal alátámasztva. A Dénes Iván Zoltán által először publikált Bibó Ferrero-rekonstrukcióit²¹ Ferrero s Bibó egyéb munkáinak párhuzamosításából s adott helyeken történő egymásra fókuszálásából tudhatjuk meg, hogy miként s mennyiben épül be Bibó gondolatvilágába a félelem, a politikai és szociálpszichológia, a francia forradalom, a demokrácia étékelése, a politikai viszonyok vizsgálatainak ferrerói gondolatmenete, s ezzel együtt választ kaphatunk, hogy miképpen lehet együtt szemlélni 1814-et 1919–20-szal. Kovács Gábor szintén reagál Ungváry Krisztián kritikájára. Azonban ő Lugosi Andrásról eltérően határozottan megfogalmazza, hogy „bizonyos ahistorikus jelleg” fedezhető fel az olyan „okoskodásban”, melyben „egyfelől egy, a maga idejében lezáratlan politikai szituációt utólag visszatekintve lezárként értelmezünk, másfelől pedig nem vesszük figyelembe annak a politikai mezőnek a sajátosságait és természetét, amelynek megváltoztatására Bibó írásaival törekedett.”²² Helytelen oldalszámozás nála is megfigyelhető a 19., 21., 36., 39., 44., 46., 56., 65., 67. hivatkozásnál.²³

Tóth László témaválasztása: Bibó István és Ravasz László szellemi kapcsolata. A „közvetlen szellemi kölcsönhatás” kimutathatósága nélküli hatásvizsgálat – a szerző szerinti – megalapozottsága, hogy „felelősségérzetük és problémaérzékenységük révén egyformán foglalkoztatták őket a magyar politikai és közélet neurotikus kérdései, csak éppen más szemléletmód felől közelítették meg a különböző problémákat”.²⁴ A tanulmányt olvasva azonban megfogalmazódik a kérdés, valóban kimutatható-e a hatás, avagy – ahogy az idézett szöveg tartalmazza – egyaránt jellemző volt Bibóra és Ravaszra a közélet kérdései iránti érzékenység, de ez még önmagában egymásra hatást nem feltételez. A hatásvizsgálat meqgyöző eredménnyel adós maradt

tanulmány azonban Bibó és Ravasz egymás mellett szemléléséből érdekes kapcsolódási pontokat hív elő. Az antropológiai, értékközpontú, moralizáló szemléletmódot; az emberi közösség és egyén kapcsolatában megjelenő érték- és tényelemek, avagy a Sein- és Sollen-probléma vizsgálódásait; az egyén és hatalom felett álló független transzcendens értékvilág európai társadalomfejlődésben betöltött szerepét; a keresztény-keresztény egyházreform- koncepciót. Az azonban megállapítható, hogy a párhuzamok közös elemein túl jelentősebbek az eltérések, kiemelve a tanulmányból kiolvasható Bibó teológiai jellegű szemléletmódjának központi elemét. A tanulmány súlyozottsága szerint a fent említett Bibó-kép megfogalmazásán túl nagyobb szerepet kap a Ravasz László-i szellemiség rekonstrukciója. A zsidókérdés felvetésének módja s tartalma alapján is világosan kitűnik, hogy Ravasz László e kérdésben megfogalmazott állásfoglalásának neuralgikus pontjait szándékozik tisztázni a szerző.

Dénes Iván Zoltán tanulmányában – mely talán gondolati előmunkát, avagy töredéke az *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság* című művének – a metszéspontokat és a párhuzamokat vizsgálja Isaiiah Berlin, Hannah Arendt és Bibó István alkotói munkásságában; mintegy elszakadva az idézetekkel állító témavezetéstől. A centrális kérdés a szabadságfelfogásuk és a demokráciaértelmezésük. A félelem szülte agresszió megfékezésére kialakított európai társadalomszerveződési kísérletet a személyes uralom szakszerű és személytelen szolgálattá szelídítési folyamatának szükségszerűségét rekonstruálja a történetfilozófiai háttér sejtetésével. Kiemelve a demokratikus önszerveződés élményének szükségességét, hogy a szabadságjogok és a demokrácia ne pusztán deklaratív eszme maradjon. Miközben a bibói szabadság és egyenlőség intézményes kereteinek biztosítási folyamatát rekonstruálja, beemeli Hannah Arendtet és Isaiiah Berlint. E leírás mintha a szerző saját véleményeként fogalmazódna meg. Dénes Iván Zoltán párhuzamba állítva mutatja be a francia forradalom örökségeként megjelenő, fasiszta s marxista – leninista totalitarizmusokban a szabadság fogalmának torzulásait, majd azt, hogy miként fűződik egybe a nemzet s a szabadság ügye. Konklúzióként megállapítja, hogy Bibó szabadság fogalma nem lehet transzcendens, s közvetlen hatás a három szerző között nem tapintható ki, ugyanakkor Bibó republikanizmusát Hanna Arendt koncepciójával, míg a magában foglalt egyéni szabadságot Isaiiah Berlinnel kapcsolja össze.

A kötet végén két forrás is helyet kapott. Zsidai Ágnes fordításában megjelent *Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* című Bibó István-tanulmány, amely németül 1937- ben már megjelent, mint azt megtudhatjuk Balogh Iván dolgozatából.²⁵ A fordító ugyanis sehol sem jelezte a mű eredeti megjelenésének, illetve a kéziratnak a megtalálási helyét. Tóth László közreadásában megjelenő bibói három verselemzés zárja a kötet anyagát, melyre tanulmányában a teologikus Bibó-kép megfogalmazása kapcsán többször is utal.

A kötet anyaga, mint az ezt megelőző kettő, a Bibó István-i életművében folytonosan jelenlévő kérdéskör köré szerveződött. Az eltérő megközelítési módok a gondolat többoldalú megközelítését tették lehetővé, s a megjelenő polémiaán való töprengés élményét adják az olvasónak. A felmerülő kritikai észrevételek sajnálatos módon többször formai problémákra világítanak rá, de véleményem szerint a pontos hivatkozás követelményét nem lehet megkerülni. A bevezetőben Dénes Iván Zoltán jelezte, hogy utolsónak jelentettek meg tanulmánykötetet, így számomra kérdésessé vált a kutatáshoz elengedhetetlen forráskiadásnak teret engedő fórum megléte.

Jegyzetek

- 1 *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993.
- 2 *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Osiris Kiadó, Bp., 1999.
- 3 Balogh Iván: *Bibó a közösségi (politikai) históriákról.* Forrás, 1995/12. 22-44.p.
- 4 VT I.: 5-147.p.
- 5 Balogh Iván: *Bibó István társadalomelméleti előfeltevései. (Az egyensúly problémája)* In: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2001. 13-14.p.
- 6 Kiemelés tőlem.
- 7 *Megtalálni a szabadság rendjét.* 71-73.p.
- 8 Uo. 76.p.
- 9 Uo. 77.p.
- 10 Uo. 109.p.
- 11 Kiemelés tőlem.
- 12 *Megtalálni a szabadság rendjét.* 161.p.
- 13 Uo. 200 – 201.p.
- 14 Uo.: 202.p.
- 15 Uo.: 207.p./ 120. hivatkozás
- 16 VT I. 183 – 201.p.
- 17 Kiemelések tőlem.
- 18 *Megtalálni a szabadság rendjét.* 223.p.
- 19 Uo. 227. p.
- 20 Hivatkozva Kovács Gáborra. Uo. 261.p. / 1. hivatkozás
- 21 Dénes Iván Zoltán: „*A politikai kalandorság természete. Bibó István Ferrero-rekonstrukciói*”. Beszélő, 1996. december
- 22 *Megtalálni a szabadság rendjét.* 259.p.
- 23 Uo. 262-264.p.
- 24 Uo. 265.p.
- 25 Uo. 57.p. / 37. hivatkozás

Acsai Roland

Kiszámíthatatlan futameredmények

Tandori Dezső: A zen-lófogadás

Tandori Dezső új könyvét *A zen-lófogadás* „A gyakorlatnak” ajánlta. Váratlan ajánlás ez egy szépirodalmi műtől: egy olyan váratlan futameredmény, amilyenekben bővelkedik ez az esszéregény. Az *Egy kiszámíthatatlan futameredmény* című Tandori-egypercesben Franz Kafka apja kérdezi járni tanuló kisfiát: „Minek még vagy fiam?”, mire Franz Kafka így válaszol: „A falnak. Ha nagy leszek, a falnak megyek.”

A könyvet Kafka-féle parabolikusság jellemzi, a lóversenyek világa a világ parabolája („E könyv nem erről a világról szól. Csak *is*.”), a létezésé, az egzisztálásé. *A zen-lófogadás*ban érvényét veszti az egzisztencializmus fogalma, Tandori az egzisztálás fogalmát ajánlja helyette: „És örökké menni... Mint *Az idegen* főalakja. Egzisztencializmus? Badarság. Egzisztálás. Nem több.”

Az író által 1972-ben megalkotott Nagy Koala Kártyabajnokság rendszere sokban hasonlít a lóversenyekéhez: úgy tűnik, mintha a lófogadás képében Tandori a Nagy Koala Kártyabajnokság világi, profán változatára ismert volna rá. És mivel világi: talán könnyebben kifejezhetőbb, közölhetőbb vele íróilag ugyanaz az „üzenet”, ami a Kártyabajnokságé is. Nem véletlenül hasonlítanak egymásra Tandori Ló- és kártyakönyvei. Az 1980-ban megjelent *Valamivel több* című könyvében Tandori a Koala Kártyabajnokságról írva ugyanúgy megtippelteti levélben két ismerősével, illetve a könyv olvasóival a várható eredményeket, mint a lóversenyeken szokás. *A Zen-lófogadás* lapjain is felmerül ez a terv, ám az író később elveti.

Ezek az egybejátszások arról árulkodnak, hogy a lóversenykönyvek valódi, titkos témája az a Kártyabajnokság, aminek harminc éve felhalmozódott materiáját Tandori megírni készül: „A kártyabajnokságban, 5 fordulóval a bef. Előtt, Dömi/Zénó/St. Vezet, de Bronzoknak még van esélye. Talán mégis megírom egyszer a Kártya-könyvet. Rosszabbul, mint Ottlik, nem járhatok vele. (Ha lesz kiadóm. Valaki örült.) A Koala Kártyabajnokságok története 1972-től.”

Térjünk vissza a már említett parabolikussághoz: ez a könyv tehát nem más, mint a világ elbeszélése „lóban” (kártyakönyv esetén kártyában stb.). Nézzük meg, Tandori hogyan általánosítja a fogadás világát, hogyan terjeszti ki a lópályákon kívüli körökre: például rögtön a bevezetésben, ahol arról ír, hogyan tér be gyanútlanul egy italboltba és lesz akaratlan tanúja egy férfi és egy nő közötti veszekedésnek: „»Te aztán le vagy nekem szarva bazmeg«. Hát...! Megittam ezeketán a megkapott borom... köszöntem... Mondom, ez egy előre nem várt futameredmény volt.”; vagy a fogadási sikerarányokról értekezve, ahol életünk legkülönbözőbb területeiig jut el: „20-25%-os sikerarány már szenzációs. Egy sebészorvos (elvben) 100%-osan kellene, hogy dolgozzék... Egy műfordító hány hibát követhet el hány oldalon?... Mekkora lehet a hibaszázalékom a lófogadásnál?... Egy hivatalnok, egy iskolaigazgató hibái hol érhetők tetten? Mekkora lehet a hibaszázalék? Egy pancsolt bort áruló kocsmáros hibaszázaléka: 100?... Egy házasság mekkora hibázási aránnyal működik?

... Az életről vallott nézeteid... hány százalékosak?”

A lóversenyek „tippelő” mozdulatát végül a lét határhelyzetére, egy gázolásra is kiterjeszti: „Gyorsan zajlik az ilyesmi. A rettentő féksikorgás, az ember »tippelő« mozdulata: előre jobb? Hátrálni? Gondolkodás lehetetlen, »Az« cselekszik.”

A zennel Tandori már pályája elején kapcsolatba került: gondoljunk a 60-as években írt koanaira, melyek közül a legismertebb darabnak (Némaság a hang helyett. / De a némaság mi helyett?) a szerző megoldását adja *A zen-lófogadás*ban, de más versét is elemzi zenszempontról, a *Koan bel canto* befejező sorairól („Feledhessem, ami leszek. / Az legyen, ami nélkül. / S én – mint aki félrehajol / egy teljes tényi szélből”) ezt írja: „Hogy »egy teljes tényi szélből félrehajolni« – ez csak a »fél tenyér csattanása«-nak tanulságai alapján valósulhatott meg.” A híres zen koannal („Tudod, hogyan szól két tenyér, ha csattan. / Vajon miként szól egy tenyér, ha csattan?”) Tandori a Salinger-novellák,- regények fordításakor találkozhatott. Feltétlenül szólnunk kell még Tandori haikuiról is: magyar nyelven a haiku-formát Tandori használja a legkövetkezetesebben és a legmagasabb művészi színvonalon.

Tandori ebben a műben megalkotja a „zen-tandori”: „a meghatározható figura *kontra* a csupa-lehetőség figura... a *tandori azt* a valamit (inkább, mint valakit) jelöli, ami az én köntösömben... jár-kel... és nem csupán a fizikai valóban... A zen-tandori, vagy a zen lófogadás azt akarja elmondani, persze, *mi történt*. Hiteles történet (ek sora).”

Ennek a megkettőződésnek egy másik változatával találkozunk Tandori abszurdum-történetében: „most, hogy egyetlen veréb él csak nálunk, s a madarakra (is) jellemző túlzás-hajlammal ragaszkodik hozzám, rajtam lóg... érzékelek néha olyasmit, hogy még egy második veréb is van a lakásban, madaram ehhez ragaszkodik. Mert hogy madaram hozzám mint fajtársához vonzódik ily feltétlenül, hozzám, mint verébként érzett lényhez.” Később kiderül, hogy ez a kettősség nemcsak a mikrovilág, hanem a makrovilág, vagyis a lóversenyek világának is alapvető jellegzetessége: „A szobában valami a fényt oly erősen tükrözi, hogy ekképp – kétszeresen megkettőződve – látszunk. Célfortókat juttat eszembe ez. Ott is megkettőzve látszanak a beérkezők”.

A művet polifóniára való törekvés jellemzi. Az író szeretne mindent egyszerre, egymással szinkronban ábrázolni: „... a Südban Hof Nagy Küzdelmét érzékeltetni, hát azt sem lehet igazán, ha sok száz versenydelután küzdelmeiről nem szólsz, viszont hát azokat is mind csak akkor lehetne érzékeltetni, ha egyszerre élne, egyszerre szólna a többi (ilyen delután stb.), ha szinkronban lenne érzékeltethető megannyi mindenféle, és ez lehetetlen.” Ezt a többszólamúságot segíti az előbbieken már említett zen-tandori megteremtése, valamint „a meghatározható figura *kontra* a csupa-lehetőség figura” zen-ellentéte.

Amint az a könyvből kiderül, a zen bizonyos tézisei nem alkalmazhatók a lófogadásra, ilyen például Koestler megállapítása: „Az alkalmazott zen-tréning alaphangsúlya a siker vagy a kudarc iránti teljes közöny”. Tandori ezt az idézetet így kommentálja: „Hát elmosolyodik az Olvasó, biztosra veszem: tegyük ezt át a lófogadás körülményei közé. Pillanatok alatt lapos a tárcánk”. De ugyanígy megmosolyogtató és használhatatlan lesz egy nyugati filozófus, Pascal fogadás-elmélete: „Pascal fogadás-elméletével az ég világán semmit nem tudok kezdeni”.

A híres zen-íjászat filozófiája („az íjász a nyilvezzőt ne tudatos cselekvés eredményeképpen röppentse ki... Az íjász eltalálja a tárgyat, bár nem célzott”) is csak néha vezet eredményre. A zen-íjászat ösztönössége, automatizmusa Tandori régebbi lóversenykönyveit jellemezte inkább, mint e mostanit. A *Madárzsoké* című kötet novelláiban még csupa ilyen metafizikus sűgás, „megcsendülő kisharang” segít nyerni a főszereplőnek (pl. *A pályátlan rajtlámpa*. „Keresni kezdtem a »Szpéró« neveket a lovagnál, a csillag és a fehérség utasait.”), míg Tandori újabb könyveiben e sűgások megritkulnak, mint a *Railroader* című fejezetben: „Mint talán

már említenem sem kell (újra): nem csöndült meg a kisharang", vagy hibásnak bizonyulnak: „Nem minden sűgás, ami annak látszik." A sűgások helyét átveszi a racionális számolgatás-latolgatás, ám ez sem vezet mindig győzelemre.

Tandori végűl levonja a tanulságot, ami e *könyv* legváratlanabb futameredménye lesz: „Félek, az az európaias vizsgálódási mód ugyanűgy hiteles kifejezője a tényleges állapotnak, mint a logikai-lebontogató rendszer tagadójaként megjelenő zen-rámutatás... Keleties örökbölcsesség és európaias igyekezet: itt ugyanannyit ért." (*Terebess Kiadó, 2001*)

Bence Erika

A teremtő olvasás pillanatai

Bori Imre: Ember, táj, történelem. Délvidéki olvasókönyv

A Délvidék, azaz a földrajzi határokat messze meghaladó szellemi haza és léttér elfeledett, így a folytonosságból is kiszakadt irodalmi, kultúrtörténeti és történelmi hagyományából állított össze olvasókönyvet Bori Imre. Amikor nem az irodalomtörténet, s nem a tanulmánykötet műfajait, formai kereteit és eszköztárát veszi igénybe valamely térség kolllektív történeti tudatának megőrzésében, megmentésében, vagy mint esetünkben – visszaállításának kísérletében, az olvasás, a befogadás jelentőségét, az olvasói emlékezet és a befogadói tudat szerepét értelmezi kiemelt fontosságú tényezőként. Vállalkozásának mértékét, s mindenekelőtt értékét, nemcsak a felkutatott és feldolgozott forrásanyag nagysága jelzi, de a létrehozás nagy arányú koncepciója is, hiszen e könyv teremtő elve a hagyomány újírásának és értékelésének gondolata, a válaszadás szándéka azon dilemmákra, melyek a térséget jelentő kultúrtörténet létét vonták kétségbe. A *Délvidéki olvasókönyv* elsősorban a külsőségekre építkező történeti tudat helyénvalóságát kérdőjelezi meg: azaz, ha vidékünk történelmét és művelődéstörténeti hagyományát nem mutatják, nem jelzik borzongató és dicsőséges legendákkal ötvöződő várkastélyok, kódexeket rejtő kolostori könyvtárak, híres kollégiumok és emlékezet ősiségükben egyedülálló balladákat, vagy más folklórkincset, az nem jelenti egyúttal azt is, hogy nem voltak, s hogy a jugoszláviai magyar irodalomnak nevezett kisebbségi irodalmi reprezentáció szellemi légüres térben keletkezett; a „lapályon”, miként irodalmunk „atyja”, Szenteleky Kornél nevezte vidékünket. Bori Imre *Ember, táj, történelem* című könyvének olvasása mindezért teremtő szellemi kaland, belépés egy elveszettnek hitt, többnyire a török dúlás, az ország többszörös és többszöri feltagolása, a kényszerű elvándorlások és újbóli betelepítések zűrzavarában feledésbe merült világba: a földrajztudósok (a könyvben idézett Gróf Teleki Pál és Princz Gyula) szemével egyhangúan láttatott dél-alföldi táj – „a védtelenség, s a kiszolgáltatottság metaforájává vált” Barbaricum, s a limes védte római Pannónia, a Szerémség – szorgalmas, csodaváró, lázadó és eltiport, győzedelmes és üldözött emberének világába.

Számos építészeti emlék, régészeti lelet, útleírás, kódexek megőrizte legenda, bibliafordítás, történeti munka tanúskodik a honfoglaló magyarok nyelvi és szokáskultúrájának jelenlétéről, a középkori keresztény magyar szellemi kultúra térhódításának jeleiről a vidéken, amely egyúttal a magyar írásbeliség bölcsőhelye is, hiszen a Bécsi-, a Müncheni- és az Apor-kódexek megőrizte *Huszita Biblia*, magyar nyelvű huszita papok munkája, Kamoncon készült. A *Rómaiak, görögök, hunok, avarok, magyarok* című fejezetbe Bori Imre a vándorlások korának, illetve a kora középkortól a török veszedelem megjelenéséig terjedő időszaknak magyar vonatkozású emlékeit jelentő, idéző, mutató vagy azt tárgyaló szöveg- és képi anyagot válogatta be. Részleteket olvashatunk történészek és történétírók (Györffy György, Szekeres László, Móra Ferenc, László Gyula, Anonymus, Dercsényi Dezső, Érdélyhelyi Menyhért, Hegedűs Antal, Fügedi Erik, Nagy Sándor), utazók (Priszkosz Rhétor, Bertrandon de la Brocquière) munkáiból Sirmiumról, a Római-sáncokról, az aracsi sírkőről, a királyné-gyilkos Törefi Péterről (azaz: Petur bánról), aki Újvidék határának földesura volt, vagy Újlakról, mely a középkorban nagyvárosnak számított. A *Forgószélben* című harmadik fejezet a török felperzselt és semmissé tette vidék folklóráját, tárgy- és építészeti kultúrájának nevezetes darabjait, illetve emlékeit ismertető szövegfeldolgozások gyűjteménye – a szerémségi szőlészet-borászat nyelvi és néprajzi emlékeiről, Szabadkáról és nevééről, a bácsi várról olvashatunk itt. Bori közli Várad Páter bácsi püspök két levelének részletét, melyek a korabeli vár és környéke lakosainak életéről szólnak, de a parasztháború délvidéki vonatkozásaira utaló, azt feldolgozó szövegek (pl. Móricz Zsigmond regénytervének részei) is itt kaptak helyt, mint ahogy a szabadkai születésű Szabatkai Mihály 1515-ben íródott költeménye, a vándor megyei, fényes életpályát befutott Zay Ferenc Bánffy Jakab török felett aratott szerémségi győzelméről szóló története, a Péterváradon iszogató Dojcsin Péter bánról szóló szerb népdal, vagy a kor más írástudóinak a térséghez és történéseihez kötődő munkája (pl. a kamonci születésű Szerémi György, vagy a Petrarca-fordító és Erasmusszal levelező Brodarics István művei, az énekmondó Tinódi Lantos Sebestyén a *Szegedi veszedelem* című históriás énekének a martonosi csatát elbeszélő részlete). A vidékre a XVI. és a XVII. században is idelátogattak utazók, köztük Evlia Cselebi „a legnagyobb török utazó”, aki 1665-ben járta be Bácskát, és leírta többek között Zombor, Bács, Futak, Titel, Zenta, Szabadka, Martonos várát. A török idők emlékeit feldolgozó rész Savoyai Jenőnek a zentai győzelemről (1697) szóló hadi jelentésével zárul. A kronológiai rend értelmében a XVII. századra vonatkozó magyar művelődéstörténeti irodalom jelenségeit bemutató fejezet következne, de a vészterhes időszak (török dúlás és Rákóczi-szabadságharc) „századnyi rést ütött” a folyamaton. Az *Építetek-rombolnak* című következő fejezet a XVIII. század történéseit dolgozza fel, amelyek közül – Borit idézve – „tájtörténetileg kétségkívül a Ferenc-csatorna megépítése és a torontáli mocsarak visszaszorítása volt a legnagyobb horderejű esemény, művelődéstörténeti szempontból pedig a Kray család élete Topolyán.” Ebben a fejezetben olvashatunk részleteket a Szabadkán és a Nagybecskerekén is színművészkedő Déryné Széppataki Róza (1793-1872), valamint az 1830-ban keleti útra induló Széchenyi István és kísérőjének, Waldstein Jánosnak dunai utazásnaplójából.

Külön fejezetet szentel a szerző 1848 délvidéki eseményeinek (*A szabadságharc a Délvidéken*) úgy, hogy mindenekelőtt magánlevelek, hadi jelentések és feljegyzések vonatkozó fejezeteit, részleteit idézi.

Művelődéstörténeti és irodalmi szempontból is gazdag hagyományt jelent a XIX. század második fele és a XX. század első évtizedei (*Nincs megállás*): Bori Imre ezt az időszakot „Délvidék történelmi fénykorá”-nak tekinti. A Versec életét műveiben megörökítő Herczeg Ferenc önéletírásából olvasunk részletet, a korszakot kutató művelődéstörténészekről (Kalapis Zoltán, Németh Ferenc) megtudjuk, kik jártak, éltek, dolgoztak, alkottak neves íróink, művészeink, tudósaink közül e vidéken (pl. Munkácsy Mihály, Blaha Lujza, Than Mór és Than Károly, Bartók Béla, etc.). A *Nosztly fiú esete Tóth Marival* című Mikszáth-regény moravicaival vonatkozásaira is fény derül, míg Gozsdu Elek zombori tartózkodásáról, vagy az ifjú korában Zomborban élő anarchista filozófus Smith Jenő Henrik életéről Herceg János esszéiből szerezhetünk tudomást. Az sem elhanyagolható tény, hogy három jelentős nyelvész, Szarvas Gábor, Csefkó Gyula és Bárczi Géza is a XIX. század embere, illetve szülőtte, s megszületik Bácska nagy írója is: Kosztolányi Dezső.

A *Vajdaságban...* című fejezet a két világháború közti időszakot jeleníti meg ide sorolt „olvasmányai” által. Bori Imre a következőket jegyzi a fejezet elé: „Nagy változások huszonöt évről szólnak a szövegeink. A magyarság a trianoni békeszerződések után Bácskában, Bánátban és a Szerémségben vajdaságivá, jugoszláviaivá vált, ami kisebbségi sorsát jelölte. A történelemből kihullani látszott, és a közölt szövegek egy része az erről a tényről való gondolkodást mutatja meg. Most sem mentes az élet a tragédiáktól –

kivándorlási kísérletek, azután a II. világháború az 1941 és 1944 közötti időszakban, bosszú, kivégzések, kitelepítések. A korszak végén a délvidéki magyarság ugyanott volt, ahova az első trianoni békeszerződések élni rendelték." A korabeli művelődési közélet főszereplője kétségkívül Szenteleky Kornél volt, „irodalmunk atyja”, miként Bori nevezi, de szerepet játszott Herceg János, Szirmai Károly, a filmes Bosnyák Ernő is művelődésünk Trianon utáni újjáteremtésében.

Az utolsó fejezet (*A háború után*) látószöge a jelené. Többnyire a szülőföld-élmény tragikus, szomorkás vagy felemelő ihletköre teremtette irodalmi művek (pl. Fehér Ferenc *Bácskai tájkép*, Jung Károly *Barbaricum* című költeménye, Burány Nándor *Összeroppanás* című, az 1941-es és 1944-es eseményeket feldolgozó regényének fejezetei), a század utolsó évtizedében keletkezett városesszék, illetve a tájélményre reflektáló vallomások olvashatók itt (többek között Kalapis Zoltán *A bánáti bazsarózsa bánata*, Apró István *Veszteségeink*, Brasnyó István *Fűvészkedés* című írása, Herceg János Zomborról, Gerold László Újvidékről szóló városesszéje, Németh István *A fehér ház* című, a szellemi haza, a Ház jelölte otthon keresésének élményét megragadó vallomása).

Bori Imre irodalomtörténeti szintézise, *A jugoszláviai magyar irodalom története* egy folytonosan alakuló, változásaiban és továbbíródása indukálta bonyolódásban is irodalmunk létjogosultságát bizonyító nagy mű, amelynek olvasókönyve jelent most meg az *Ember, táj, történelem* című szöveggyűjtemény által. A szerző látásmódja itt még komplexebb mint a szintézisteremtéskor, hiszen nemcsak nyolc évtized irodalmi jelenségeit foglalja össze, de feltérképezi azt a több évszázados, több szintes és több területet (pl. történelem eseményfolyamata, gazdálkodási tényezők, szociológiai aspektusok, migrációs jelenségek, vallástörténeti sajátosságok, folklór irodalom, tárgyi kultúra, építészet, képzőművészet, művelődési karakterisztikák etc.) magában foglaló hagyományt, amelyre ez az irodalom épülhetett. De mindezen túl Bori Imre azt is számba veszi és megjelöli, kik azok a történelmi személyek, akiről és cselekedeteikről e szövegek szólnak; írók és közreadók biográfiai adatai mellett róluk is közöl életrajzi jegyzetet. A délvidéki olvasókönyv olvasójaként tehát nemcsak arról kapunk képet, mit jelent irodalmunk hagyománya, hanem valamennyi vele összefüggő diszciplína alakulásába nyerhetünk betekintést. Az együttlátás teremtő, alkotói pillanatait élhetjük át. (*Forum*, 2001)

Péter László

Ötvenöt magyar népmese

Beszélgetés Katona Imrével

Freud szerint a lányok apjukhoz, a fiúk anyjukhoz vonzódnak inkább. Akadt azonban néhány nagy magyar író, mint Babits Mihály, Balázs Béla, Lukács György, Németh László, aki – különböző okból – az apját szerette jobban.

A folklorista Katona Imre (1921–2001) is az apjéért rajongott. Ennek egyik oka az volt, hogy édesanyját még csecsemőkorában elveszítette, emlékei sem maradtak róla; „Így édesapám volt a modell, és ő töltötte be mind a két szülő szerepét”. A másik ok: idősebb Katona Imre átlagon fölüli, kiváló emberi tulajdonságai, amelyek méltóvá is tették, hogy fiának példaképül szolgálhasson. Egy napot vendégként tölthettem csongrádi házában, így magam is tanúsíthatom.

Ennek a kis könyvnek szövegét Katona Imre 2000. szeptember 4-én mondta hangszalagra Pintér Lajosnak a kecskeméti kórházi ágyon. Bő fél évvel később, 2001. május 21-én elhunyt. A beszélgetőtársak *földiknek* tartották magukat. Pintér Lajos ugyan Szegeden született, de Csongrádon, Katona Imre szülővárosában nőtt föl, s ez alapon kezdődött különleges kapcsolatuk, majd a nagy korkülönbség ellenére, barátságuk. S ennek köszönhető, hogy életének utolsó negyedszázadában Katona Imre a *Forrás* szorgos munkatársa lett; hogy a kecskeméti kórház próbálta meghosszabbítani életét; hogy munkásságának és nézeteinek summáját Pintér Lajos gondozásában, a szegedi egyetem néprajzi tanszékének és a szülővárosnak közös kiadásában a kezünkbe vehetjük. Pintér Lajos számadása szerint harminc tanulmánya jelent meg a *Forrásban*; ebből két kötet kitelnek.

A cím ne tévesszen meg senkit: csupán arra utal, hogy az Illyés Gyula átírásában sok kiadást ért *Hetvenhét magyar népmese* (1953) közül ötvenötöt Imre válogatott a magyar népmesekincsből, a többi az Ifjúsági Kiadó szerkesztője, Rádics József tette hozzá, hogy a gyűjteménynek a *hetedhét ország* mesei formulára emlékeztető címet adhassa. Mindkettejük neve a könyvre került, de Illyésé a címlapra, Imréé azonban csak a kolofonba. Ez joggal sértette szakmai önértetét. Némi elégtétellel szolgált azonban később a kiadó, hogy a magyar meseanyagból készült tízkötetes válogatás lektorálását Imrére bízta, sőt a székely mesék gyűjteményét ő maga válogathatta.

Rossz szokás, hogy némely irodalomtörténész írásában József Attilát bizalmaskodóan *Attilának* emlegeti. Magyarázattal tartozom, hogy Imréről jogom van keresztnevével szólni. Fél évszázados barátság kötött bennünket össze. 1947. június 14-én együtt álltunk a szegedi egyetem tanácsa előtt, hogy bölcsészdoktorrá avassanak bennünket. (E nem mindennapi doktoravatás története olvasható *Szóregi délutánok* [1999] című kötetemben.) Utána akkor kerültünk napi kapcsolatba, amikor 1948 januárjában, 22 évesen, Kristó Nagy István javaslatára, Kiss Sándor, Göncz Árpád és társaik egyetértésével a Független Ifjúság vezérkara kinevezett, mellékállásban, a Magyar Kollégiumi Egyesülethez tartozó szegedi Pázmány Péter Népi Kollégium igazgatójává, és a szülővárosából elüldözött Imrét magam mellé vettem felügyelőtanárnak. Az én esztendőm ugyan hamarosan, már májusban kitelt, mivel a közben a kommunista és parasztpárti irányítású Népi Kollégiumok Országos Szövetségével (a Nékosszal) egyesített MAKE-kollégium fölött is átvette a parancsuralmat a balos Székely Lajos meg fullajtárja, Barek István, én pedig ellenükre sem szegtem meg a diákjaim szüleinek adott szavamat. Visszatértem az egyetem nyelvészeti tanszékére. Imre még egy ideig maradt, de azután általános iskolai tanári állást kapott a Győr melletti Héderváron. Engem 1949-ben Dégh Linda hívott az akkor kultuszminiszter Ortutay Gyula folkliortanszékére tanársegédnek, de jól éreztem magam Klemm Antal oldalán, ezért magam helyett Imrét ajánlottam. Oda is került, és ettől kezdve egész életét ott töltötte. Ez biztos alapja lett munkásságának: gazdag életművet alkotott. Én nem sejtettem, hogy bő fél év múlva titóizmus vádjával kirúgnak az egyetemről, s csaknem egy évig állás nélkül leszek. Most meg Imre segített: 1950 végén az ő és a később Herder-díjas Barabás Jenő ajánlására nevezett ki Ortutay – akkor már, egyetemi tanársága mellett, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának elnöke – a karcagi Györffy István Nagykun Múzeum *konflis*, egyszemélyes igazgatójának.

Akkoriban, amikor Imre gyermekkorát Csongrádon töltötte, én Mindszentben éltem. Közös élményünk a Tisza, a tiszavirágzás, meg a Szeged és Szolnok közt közlekedő gőzhajók, a Szentendre meg a Lukács Béla. Olyan ösztönzést azonban, amelyet ő kapott rajongott apjától, a 88 évet élt, minden iránt érdeklődő, szinte polihisztor állatorvostól, én nem kaptam. Az idősebb Katona Imre a nép közt forgolódva megfigyelte a népelet minden jellegzetességét. Többek közt gazdag tájszógyűjtése maradt. Barátja volt a szegedi egyetem első néprajztudós professzora, akit József Attila és Bálint Sándor is hallgatott, Herrmann Antal. Jelképes, hogy amikor Herrmann vendég volt náluk, esténként odaült a négy-öt éves Imre ágyához, és mesével altatta el. „Én, amikor a néprajz felé kezdtem fordulni, egyrészt az apai vonal mozgatott, másrészt tudat alatt talán Herrmann Antal.” Ezt erősítette benne vásárhelyi gimnáziumi évében tanára, Tálasi István. A Bethlen Gábor Gimnázium azokban az években a népi írók fellegvára volt. Móricz botja mellett kocogott Németh László is, amikor látogatóban ott járt. Nem véletlenül került később katedrájára.

Ismerősi körömből hárman is voltak, akik számára az a véletlen, hogy középiskolában gyorsírást tanultak, meghatározta életüket. Püski Sándor így lett egyetemi jegyzetkészítőből könyvkiadó; Lőkös Zoltán 1944. december 3-án a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak a szegedi színházban tartott nagygyűlésére jegyzőkönyvet írni hívták: így lett belőle újságíró, később főszerkesztő. Katona Imre számára a népmesegyűjtést – utóbb meg a viccgyűjtést – könnyítette meg. A mesegyűjtést még Ortutay szegedi hallgatójaként, a *Tápé-szeminárium* tagjaként kezdte, s egész életén át sikerrel folytatta.

Életművének kétségtelenül legértékesebb és legsajátabb területe a kubikosság néprajzának monografikus földolgozása, kandidátusi értekezése. Bár egy-egy fejezetét sikerült megjelentetnie, és tömör összefoglalását könyvben is kiadhatta (*A magyar kubikosok élete*, 1957), nagy kár, hogy a teljes mű egy kötetben máig sem jelent meg. Azt hiszem, kiadásával szülővárosa neki is, a Tisza menti kubikosság történelmi emlékeztetének is tartozik.

Mindig irigyeltem, hogy oly magabiztosan s kinyomtatható szabadsággal fogalmazva tudott mindenről véleményt alkotni. Csodálom, hogy ez a terjedelmes beszélgetés sem fárasztotta ki kórházi ágyán. Az élőbeszéd néhány apró lazasága (*hát, itt-ott néhány ismétlés*) csak hitelesíti mondanivalóját. (Azt nem hiszem, hogy ő *kubikust* mondott volna *kubikos* helyett, *testestől-lelkestől* formát *testestül-lelkestül* helyett.)

Tanulságos szómagyarázatok ad, történelmi, néprajzi háttérükkel. Érdemes lett volna szójegyzékbe foglalni őket: *áld-áldoz-áldozk-átkoz, ármány, bocsát- búcsú, Boldogasszony, boza, család-cseléd, csozö, csúvár(os), egyház, esőzsák, garaboly, habléány, holdszivárvány, hullám, katré, kutyafüű, lép, lélek, ördög, örvény, pice, üldöz-öldös* stb. Érdekes nyelvjárási

megfigyeléseit ismerteti. Csongrád belvárosának lakói, akik átvészelhették a török hódoltságot, ő-ző nyelvet beszélnek; a külvárosiak, nyilván később betelepültek, ő-ző nyelvjárást.

Imre sok érdekes, kedvelt elméletét fejtegeti, és életművének egy-egy szeletéről ad lényegét mondó összefoglalást.

Meglep, hogy a kun miatyánkra csak Mándoky István újabb közleményei nyomán figyelt föl, s így fejtette meg a csongrádi halászsok nyelvéből ismert *tengeri hereberi* eredetét („Tengri hel bele”). Erről ui. a szegedi folyóirat, a *Népünk és Nyelvünk* is jócskán írt már 1929 és 1935 között, és Tálasi István is közölte a *Magyar Nyelvben*, 1947-ben egyik változatát. Nagyon érdekesek Imrének a népköltészetben munkálkodó egyéniségről vallott nézetei. „A legegényibbek a mesemondók – szűrte le. – Egy úgynevezett alkotó típusú mesemondó, akinek van hallgatósága, nem mondja el szórul szóra ugyanúgy a meséjét. A reprodukáló mesemondó viszont másodlagos, esetleg írásközeli, aki mindig szó szerint ismételi. A tehetséges elbeszélők szinte kitárulkoznak, a mesei szereplők szerint megváltoztatják a hangszínt, a cigányok cigányul, a nők kedveskedve beszélnek, a király méltóságteljesen szólal meg a mesében, és mindezt ugyanaz a mesemondó teszi, sőt taglejtéssel is követik a mesét, esetleg föl pattannak, ha valami harci jelenet következik.” Író és színészi tehetségek egyszerre – teszi hozzá Pintér Lajos, és Imre ezzel nem csak egyetért, de föl is hozza példának Bálint Sándor zsombói mesefáját, Tombác Jánost: „nem is lehetett eldönteni, hogy egyéni szerző-e, vagy »csak« népi előadó”. „Újat talán nem talált ki, de az olvasmányait beolvasztotta. Mindig aszerint alakította a meséit, hogy milyen volt a hallgatósága. Én is hallhattam, például ha sok időt adtunk neki, akkor órák hosszat mesélt; ha keveset, akkor rövidebbet mondott.”

Imrének a kopácsi (akkor, 1942–43-ban Baranya megyei, most horvátországi) Horváth Antal volt legjobb mesemondója. „Ha én a tündérmesékről valahol valamit előadok, akkor a Horváth Antaltól gyűjtött meséket idézem.”

A legszebb magyar népmesének az *Égig érő fa* meséjét tartotta. A *Csodaszarvas* mondája szerinte a legtökéletesebb magyar eredetmonda. „Ennél tökéletesebb eredetmondát kitalálni sem lehetne.” Petőfi János vitéze népmesei ihletésű: „Ez olyan szép tipikus, úgynevezett obsitos mese, amilyen csak létezhet a magyar katonamesék között.” Egy népmese versenyezhet vele: *A csillagszemű juhász*. Imre, ez ebben a „műfajban” természetes, nem említi forrásait. Petőfi dalainak folklorizációját, az *Alku* és a *Hegyen ülők* című verseinek összefüggését népvivé változataikkal Terbe Lajos (*Petőfi és a nép*, 1930) mutatta ki. Arra a fölismerésre, hogy a honfoglalás kori sírokban a való világ tükörképe látható, tehát fölcserélték a tárgyak használati helyét, László Gyula jutott (*A honfoglaló magyar nép élete*, 1944). A *manahitről* a hazai etnológiában a szegedi professzor, Marót Károly értekezett.

Úgyszólván szemtanúja voltam, amikor Imre elkezdte a politikai vicceket rendre lejegyezni. Nagyon helyesen a városi folklór alkotásának tartotta őket, s úgy is kezelte. Három könyvet adott ki belőlük, és cédulákon 5500 politikai viccet őrzött 1945-től. „Ez is nemzetközi műfaj, de a magyarokat az első helyek egyike illeti” – szögezte le, s neki elhihetjük, hiszen nála jobban ezt a sajtósági műfajt senki sem ismerte.

Magyar történelembölcselete is elgondolkodtató:

„A történelemben ennél szebb forgatókönyvet nem lehet találni. Maga a Kárpát-medence pedig tökéletes földrajzi egység, az is fog maradni mindvégig, akarják a szomszéd népek, nem akarják, az fog maradni mindvégig. Sokkal egyszerűbb regionálisan együttműködni, mint folyton torzszalkodni.”

Bölcs szavak. S Imre a halálos ágyán is derűlátó volt a magyarság jövőjét illetően: „Nem indokolt semmiféle pesszimizmus.”

Katona Imre hatalmas mennyiségű, sokfelé ágazó és minden ágában magas színvonalú tudós teljesítménye még sok munkát ad a következő nemzedékeknek. Köszönet Pintér Lajosnak, hogy e könyvecskében nem csak szép emléket állított öreg barátjának, hanem tanításainak javát is közkinccsá tette. (*Néprajzi Tanszék, Szeged*)